

Улсын бүртгэлийн
дугаар

Нууцын зэрэглэл:

Аравтын бүрэн
ангиллын код

ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
ХЭЛ ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭЛЭН

**“МОНГОЛЧУУДЫН ОРЧУУЛГЫН УЛАМЖЛАЛТ НЭР
УТГЫН ОНООЛТ БА “МЭРГЭД ГАРАХЫН ОРОН НЭРТ
ТОГТООСОН ДАЯГ”-ИЙН ЭХҮҮДИЙН ХАРЬЦУУЛСАН
СУДАЛГАА”**

Суурь судалгааны төслийн тайлан
(2018 – 2020 он)

Төслийн удирдагч:	Д.СУМБЯА – доктор(Ph), дэд профессор Төвд судлалын салбарын эрхлэгч
Захиалагч байгууллага:	Боловсрол, шинжлэх ухааны яам
Төслийн гүйцэтгэгч:	Шинжлэх Ухааны Академи, Хэл зохиолын хүрээлэн
Хаяг:	УБ-54 ^а . БЗД. 13-р хороо. Жуковын гудамж email: hasaa11@yahoo.com . Утас: 99238755

2021 он

Улсын бүртгэлийн
дугаар

Нууцын зэрэглэл:

Аравтын бүрэн
ангиллын код

Төсөл хэрэгжүүлэх гэрээний
дугаар: ШУСС-2018/32

ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
ХЭЛ ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭЛЭН

**“МОНГОЛЧУУДЫН ОРЧУУЛГЫН УЛАМЖЛАЛТ НЭР
УТГЫН ОНООЛТ БА “МЭРГЭД ГАРАХЫН ОРОН НЭРТ
ТОГТООСОН ДАЯГ”-ИЙН ЭХҮҮДИЙН ХАРЬЦУУЛСАН
СУДАЛГАА”**

Суурь судалгааны төслийн тайлан
(2018 – 2020 он)

Төслийн гүйцэтгэгч:	Шинжлэх Ухааны Академи, Хэл зохиолын хүрээлэн
Төслийн удирдагч:	Д.СУМБЯА – доктор(Ph), дэд профессор Төвд судлалын салбарын эрхлэгч
Санхүүжүүлэгч байгууллага:	Шинжлэх ухаан технологийн сан
Захиалагч байгууллага:	Боловсрол, шинжлэх ухааны яам
Тайлан өмчлөгч:	Хэл зохиолын хүрээлэн. УБ-54 ^й . БЗД. 13-р хороо. Жуковын гудамж email: hasaa11@yahoo.com . Утас: 99238755

2021 он

РЕФЕРАТ

“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг”. Товч хураангуй нэр нь “Мэргэд гарахын орон”. Үүний “тогтоосон даяг” хэмээх нь журамлаж тогтоосон дохио бичиг юм. Энэ даяг нь Монголчуудын бүтээсэн анхны нэр томъёоны толь бөгөөд энэ ном нь Монголчуудын уламжлалт орчуулгын онолын сэтгэлгээний түүх, орчуулгын туршлагыг танин мэдүүлэх, орчуулгын онол практикийн олон талын ач холбогдолтой юм.

“Мэргэд гарахын орон” нь төрөл зүйлээр хуваасан толийн бүтэцтэй. Номын агуулга нь: Барамид, Мадъямака, Авидарма, Винай, Тогтсон таалал, Тарни, Учир шалтгаан, Дуун ухаан, Урлахуй ухаан, Тэжээхүй ухаан, Шинэ хуучин дохио гэсэн 11 аймагас бүрдэнэ. Энэ арван нэгэн аймаг тус бүрийн хэсгээс *нэгд*, төвдийг монголоор орчуулах нэрийн оноолтыг мэдэж, түүнийг баримтлаж болно. *Хоёрт*, мөн аймгийн агуулгын тухай гол үндсэн мэдэгдэхүүн ойлголтыг товч тодорхой өгөх боломжтой юм.

Иймд судалгааны ажлын *Удиртгалд*: “Мэргэд гарахын орон” (1740-1742 он) толь бичгийг зохиох болсон түүхэн нөхцөл, уламжлан ирсэн бар хэвлэлийн эхүүд, “Мэргэд гарахын орон”-ны судлагдсан байдал, “Мэргэд гарахын орон” толийн бүтэц, агуулга зэргийг тоймлон багцлан авч үзэв, *Номын үндсэн хэсэгт* “Мэргэд гарахын орон”-ы 11 аймаг байгаа. Үүнд Төвд-Монгол нэр үгсийн оноолтыг мөр мөрөнд нь үг нэг бүрээр оноож дугаарлаж оруулав. Араас нь зүүлт тайлбар бүхий тухайн аймгийн шинэ үсгийн эхийг хавсаргасав. Энэ нь тухайн аймгуудын үгийн нэрийн оноолтоос гадна тухайн аймгийн агуулгыг харах боломжийг өгч буй юм. Мөн гол нэрийн толгой үгийг тодруулж, нэрийн хэлхээг хийв.

“Мэргэд гарахын орон” нь Монголчуудын бүтээсэн оюуны өв бөгөөд өнөөдрийн байдлаар ЮНЕСКО-гийн үнэт өвд Монголоос 5 бүтээл бүртгээд байгаагийн нэг нь юм.

ТҮЛХҮҮР ҮГ. Ролбидорж, Мэргэд гарахын орон, Барамид, Мадъямака, Авидарма, Винай, Тогтсон таалал, Тарнийн аймаг, Учир шалтгааны ухааны аймаг, Дуун ухаан аймаг, Урлахуйн ухааны аймаг, Тэжээх ухааны аймаг, Шинэ хуучин дохионы аймаг,

ГҮЙЦЭТГЭГЧДИЙН НЭРСИЙН ЖАГСААЛТ

Гүйцэтгэгчид:

- Бираасүрэн Х. Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Төвд судлалын салбарын ЭША. Докторант.
- Билгүүдэй Г. Хэл зохиолын хүрээлэнгийн захирал. Доктор (Ph.), профессор
- Д.Буянбаатар . Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Төвд судлалын салбарын ЭША. Магистр.
- Ерөөлт Ж. Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Төвд судлалын салбарын ЭША. Докторант.
- Лхагважав Б. Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Төвд судлалын салбарын ЭШ-ний гэрээт ажилтан. Докторант.
- Мөнх-Отгон Д. Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Төвд судлалын салбарын ЭША. Докторант.
- Сумьяа Д. Хэл зохиолын хүрээлэнгийн төвд судлалын салбарын эрхлэгч, доктор, дэд профессор

Редактор, зөвлөх болон оролцогч нар

- Д.Цэрэнсодном. Академич
- Д.Төмөртоогоо. Академич
- Л.Болд. Академич
- Ш.Чоймаа. Доктор (Sc), профессор.
- Л.Тэрбиш. Доктор(Sc). Профессор. Зурхайч.
- Д.Чойжамц. Гавж. Хамба
- Д.Дамбажав. Доктор, хамба
- Р.Отгонбаатар. Эрдэм шинжилгээний ажилтан
- Сурун-Ханда Д. Сыртыпова. ОХУ. Доктор (Sc.D), профессор
- Ван Мандуга. БНХАУ. Доктор (Sc.D), профессор
- Д.Дэмбэрэл. МУИС-ийн шашин судлалын тэнхим. докторант
- Н.Амгалан. Эрдмийн хүрээлэн. Докторант
- Б.Жамбал. Шашны дээд сургууль. Докторант

НЭР ТОМЪЁО БОЛОН ТОВЧИЛСОН ҮГС

Ауа	- Буриадын Ага барын эх
Ro	- Бээжинд хэвлэгдсэн Ролбидоржийн төвд эх
Be	- Бээжинд хэвлэгдсэн Төвд-Монгол бар эх
Be. 2002	- Бээжинд орчин цагийн хэвлэлээр 2002 онд хэвлэгдсэн эх
Khö	- Хөх хотод дан монгол бичгээр хэвлэгдсэн эх
ЭША	- Эрдэм шинжилгээний ажилтан
МХДТТ. Цахим	– Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь. Цахим.

ГАРЧИГ

Удиртгал	7-9
Судалгааны ажлаар гарсан эцсийн үр дүн.....	10-12
Судалгааны ажлыг гүйцэтгэсэн график.....	12-19
“Монголчуудын орчуулгын уламжлалт нэр утгын оноолт ба “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даягын”-ийн эхүүдийн харьцуулсан судалгаа” суурь судалгааны сэдвийн хүрээнд хийж гүйцэтгэсэн ажлын товч танилцуулга.....	20-68
1. “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” номын товч танилцуулга.....	20-35
2. Суурь судалгааны ажлын хүрээнд бичсэн эрдэм шинжилгээний 8 өгүүлэл, товч агуулга, ач холбогдол	36-47
3. “Монголчуудын орчуулгын уламжлалт нэр утгын оноолт ба “Мэргэд гарахын орон” нэр томъёоны толь” эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлэг.....	48-54
4. “Мэргэд гарахын орон” товч танилцуулга.....	55-60
5. Зөвлөмж. Нэр томъёо оноолт ба орчуулгын уламжлалт мэдлэгийн тухай..	60-62
6. Суурь судалгааны ажлын хүрээнд хэлэлцүүлсэн 10 эрдэм шинжилгээний илтгэлийн нэр.....	63
7. Орчуулгын уламжлалт мэдлэг Зөвлөмж “Мэргэд гарахын орон”-ы алдарт орчуулгын 16 зарчим”	64-68
Дүгнэлт.....	69-70
Ашигласан ном.....	71
Хавсралт 2. Эрдэм шинжилгээний өгүүллүүд.....	72-195
○ “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” нь Монголчуудын бүтээсэн анхны нэр томъёоны толь болох нь”	72-86
○ “Монголчуудын орчуулгын уламжлалд нэр утгын оноолтыг хийж байсан жишээг Гаалидаасын “Үүлэн элч” номын орчуулгаас үзэх нь”.	87-101
○ “Монгол мэргэдийн бүтээж байсан зан үйлийн судар ном дахь нэр үг утгыг тодруулан оноож ирсэн уламжлалаас”.	101-120
○ “Төвд –Монгол иж бүрэн толь бичиг”-т Өргөх үг.	121-125
○ Гаалидаасын “Үүлэн элч” номын тухайд.	126-129
○ Монголчуудын бүтээсэн анхны нэр томъёоны толь болох “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” номын тухай.....	129-183
○ Төвд-Монгол иж бүрэн толь бичгийн тухай.....	184-186
○ “Монголын орчин үеийн Төвд судлаачдыг бэлтгэхэд Т.Данзан-Одсэр гавжийн оруулсан хувь нэмэр”.	186-195

**“МОНГОЛЧУУДЫН ОРЧУУЛГЫН УЛАМЖЛАЛТ НЭР УТГЫН ОНООЛТ БА “МЭРГЭД
ГАРАХЫН ОРОН НЭРТ ТОГТООСОН ДАЯГ”-ИЙН ЭХҮҮДИЙН ХАРЬЦУУЛСАН
СУДАЛГАА” СЭДЭВТ АЖЛЫН ГҮЙЦЭТГЭЛИЙН ТАЙЛАН**

УДИРТГАЛ

Судалгааг хийх үндэслэл:

- Монголчууд Буддын шашины их цомирлог Ганжуур, Данжуурыг XIV зуунаас орчуулж эхэлсэн бөгөөд улмаар Төвд Ганжуурыг Цахарын Лигдэн хааны үед (1603-1634) төвд хэлнээс бүрэн орчуулан дуусгаад 1717-1720 оны хооронд барлажээ. Үүний араас Данжуурыг монгол хэлнээ бүрэн орчуулахын тулд Буддын шашины их, бага 10 ухааны нэр томъёог боловсруулах шаардлагатай болсон.
- Иймд олон эрдэмтэн хамтарч “Мэргэд гарахын орон” нэртэй Төвд-Монгол нэр томъёоны толь бичгийг 1740-1742 онд бэлтгэж гаргажээ.

Судалгааг хийж гүйцэтгэх зайлшгүй шаардлага:

- Энэхүү “Мэргэд гарахын орон” толь бичигт Данжуурыг орчуулахад эн түрүүн шаардлагатай их бага 10 ухааны ном сударт гардаг олон нэр томъёог төвд монголоор оноож журамласан.
- Мөн энэ толь бичгийн оршил хэсэгт Данжуурыг орчуулах, ер нь аливаа орчуулгыг хийхэд анхаарвал зохих орчуулгын онолын үндэстэй чухал зарчим баримтлалуудыг дэвшүүлж, орчуулагчийн хөдөлмөртэй холбогдсон зарим зүйлийг өгүүлжээ.
- Иймээс энэ “Мэргэд гарахын орон” толь нь Монголчуудын үе үеийн эрдэмтэд, гүүш нарын орчуулгын гарын авлага болсоор ирсэн бүтээл юм.
- Энэ толь одоогоор манай улсад орчин цагийн монгол хэлээр хэвлэгдээгүй байна.

Судалгааны ажлын зорилго:

- Монгол хэл, утга соёлын хөгжилд ихээхэн үүрэг гүйцэтгэсэн “Мэргэд гарахын орон” гэх монголчуудын бүтээсэн анхны нэр томъёоны толийг орчин цагийн монгол хэлнээ хөрвүүлж эдүүгээ цагийн судлаач, сонирхогчдод гарын авлага хэрэглэгдэхүүн болгох

- “Мэргэд гарахын орон” гэх энэ Төвд-Монгол толийг орчин цагийн монгол хэлээр гаргаснаар монголын орчуулгын уламжлал шинэчлэл, хөгжлийн түүхийн нэг хэсэг мэдлэг мэдлээлэл ухааныг өнөө цагийн судалгааны хүрээнд хүргэх төдийгүй даяаршлын энэ үед техник технологийн дэвшил хийгээд, гадаадын олон ухааны нэр томъёог оноох тогтооход үлгэр, эх хэрэглэгдэхүүн болох боломж бүрдэх юм.
- Монгол болон Дорно дахины олон ухааны нэр томъёог оноож байсан, орчуулгын арга зүй туршлагыг эдүгээ цагийн олон нийтэд түгээн дэлгэрүүлж онол практикт нэвтрүүлэн хэрэглэх зэрэг зорилт тавьсан болно.

Судалгааны эх хэрэглэгдэхүүн:

- “Мэргэд гарахын орон” төвд эх. Жанжаа Ролбидорж. Ja VII боть
- Бээжин барын “Мэргэд гарахын орон” Төвд-Монгол эх.
- 1924 онд Судар бичгийн хүрээлэнгийн санаачлагаар Буриадын Ага дацанд бүтээлгэсэн “Мэргэд гарахын орон” Төвд-Монгол эх.
- “Мэргэд гарахын орон”(1986) Төвд-Монгол эх. Бээжин. Үндэстний хэвлэлийн хорооноос хэвлэсэн.
- “Мэргэд гарахын орон”(19830.Дан монгол бичгээр хэвлэсэн эх. Хөх хот.
- Холбогдох судалгааны бүтээлүүд болон эх хэрэглэгдэхүүн Монгол Улсын Төв Номын сангийн төвд, монгол номын сан хөмрөг, ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн номын сан, Академич Ц.Дамдинсүрэнгийн гэр музей, Гандантэгчилэн хийдийн номын сан зэрэг газарт хадгалагдан байгаа төвд, монгол номын сан хөмрөг, хувь хүмүүс болон бусад орнуудын номын сан, музейд хадгалагдан байгаа холбогдох ном судар.

Ач холбогдол, шинэлэг тал: “Мэргэд гарахын орон” толийг орчин цагийн монгол хэлээр хэвлэж олон нийтэд хүргэх нь:

- Нийт хүн ардын оюуны боловсролыг дээшлүүлэх, монгол үндэсний оюуны өв соёлоороо бахархах үзэл төлөвшүүлэхэд томоохон тус дэм болно.
- Орчин цагийн даяаршлын энэ цаг үед мөн олон салбар ухааны (дуун ухаан, шалгадаг ухаан, урлах ухаан, тэжээх ухаан, дотоод ухаан, зохист аялгуу, илт

өгүүлэх, эвсүүлэн найруулах, дууриал бүжиг, одон зурхай) нэр томъёог тогтоох, орчуулахад гарын авлага болох юм.

- Их дээд сургуулиуд, эрдэм шинжилгээний хүрээлэн газруудад сурах бичиг, дээж бичиг, унших бичгийн үндсэн эх хэрэглэгдэхүүн болох юм.

Судалгааны ажлаас гарах үр дүн:

1. “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” гэх Төвд-Монгол нэр томъёоны толийг төвд болон орчин цагийн монгол хэлээр хавсарсан байдлаар ном болгож хэвлэх.
2. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл 3-ыг хэвлүүлнэ.
3. “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” дугуй ширээний эрдэм шинжилгээний ярицлага хийнэ
4. Монголчуудын нэр томъёо тогтоож ирсэн арга туршлага зөвлөмж гаргана.

**“МОНГОЛЧУУДЫН ОРЧУУЛГЫН УЛАМЖЛАЛТ НЭР УТГЫН ОНООЛТ
БА“МЭРГЭД ГАРАХЫН ОРОН НЭРТ ТОГТООСОН ДАЯГ”-ИЙН ЭХҮҮДИЙН
ХАРЬЦУУЛСАН СУДАЛГАА” (2018-2020) СЭДЭВТ СУУРЬ СУДАЛГААНЫ
АЖЛЫН ГҮЙЦЭТГЭЛИЙН ЭЦСИЙН ҮР ДҮН**

ТӨСЛИЙН ҮР ДҮНГИЙН ДААЛГАВАРЫН БИЕЛЭЛТ

/Техникийн даалгавар/

№	Төслөөр бий болох үр дүн	Тоо хэмжээ	Үр дүнгийн үзүүлэлт	Биелэлт хугацаа (он, сар)
1	“Мэргэдгарахын орон” Төвд-Монгол толийг хэвлэж гаргана. Үүнд: Оршил 1. Барамидын аймаг 2. Мадъямака аймаг 3. Авидармын аймаг 4. Винайн аймаг 5. Тогтсон тааллын аймаг 6. Тарнийн аймаг 7. Учир шалтгааны ухааны аймаг 8. Дуун ухааны аймаг 9. Урлахуй ухааны аймаг 10. Тэжээхүй ухааны аймаг 11. Шинэ хуучин дохионы аймаг	40 х.х	“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” гэх Төвд-Монгол толийг төвд болон орчин цагийн монгол хэлээр хавсарсан байдлаар, мөн гол толгой нэр томъёог татаж, тайлбар, эрдэм шинжилгээний судалгааны удиртгал бүхий ном хэвлэн гаргав. “Мэргэд гарахын орон” толь нь орчуулга, судлал шүүмжлэл хийгээд ухаануудын тухай онол өгүүлэл бүхий томоохон оршил болон үндсэн 11 аймагас бүрддэг. Оршил 1. Барамидын аймаг 2. Мадъямака аймаг 3. Авидармын аймаг 4. Винайн аймаг 5. Тогтсон тааллын аймаг 6. Тарнийн аймаг 7. Учир шалтгааны ухааны аймаг 8. Дуун ухааны аймаг 9. Урлахуй ухааны аймаг 10. Тэжээхүй ухааны аймаг 11. Шинэ хуучин дохионы аймаг	2020 оны 12 сар
2	Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл 8-ыг хэвлүүлэв.	19,5 хх.	• Эдгээр эрдэм шинжилгээний өгүүлүүд нь “Мэргэд гарахын орон” хэмээх алдартай нэр томъёоны тайлбар толийн утга агуулга болон хэрэглээг өнөөгийн нийт орчуулагчид, хэл шинжлэл, утга зохиол, нэр томъёоны бүхий л салбарынханд танилцуулж эх хэрэглэгдэхүүн болгоход чиглэсэн. • Мөн Монголчуудын орчуулгын онол арга зүйн уламжлалыг, нэр томъёоны оноолтын жишээ бүхий ном судруудын тухай жишээлж өгүүлэхэд чиглэв.	2018-2020 он
3	“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” дугуй ширээний эрдэм шинжилгээний ярицлага, хэлэлцүүлэг хийв		• Эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлэгт буддын боловсролтой эрдэмтэн судлаачид, монгол хэл уран зохиол, хэл шинжлэл, орчуулгын хичээл заадаг багш, судлаачид, орчуулагч, нэр томъёо эрхэлдэг салбар газруудын судлаач	2019 он

			оюутан нартай хамтран эрдэм шинжилгээний ярилцлага хийв./ЭШ ярилцлага хурлын байдлыг хавсаргав. • Эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлэгт: Монголчуудын уламжлалт нэр томъёоны оноолт, орчуулгын арга барилыг өнөөгийн нэр томъёо оноолтод ашиглах, уламжлалт нэр томъёоны оноолтын арга зүйг хэрхэн хэрэглэх тухайд эрдэмтэн судлаачид ярилцаж зөвлөлгөө өгөв/ Эрдэмтдийн зөвлөлгөө хавсаргав/ • Хэлэлцүүлгээс “Мэргэд гарахын орох” танилцуулга, зөвлөмж гаргав /Зөвлөмжийг хавсаргав/	
4 5	“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон дая” гэсэн танилцуулга, Зөвлөмж гаргав.	1,5хх	• “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” гэсэн танилцуулга зөвлөмж гаргаж нийт судлаач, мэргэжлийн хүмүүс, оюутан сурагчдад хүргэв. • Үүнд Монголчуудын нэр томъёог оноож, жигдлэж, түүнээ журамлан хэрэглэж ирсэн түүхэн уламжлал, мэдлэг, түүний ач холбогдлыг, монголчуудын оюуны өв соёлын уламжлалыг багтаасан болно. • Нэгэнтээ тогтоосон нэр томъёог өнөөгийн олон салбар ухааны нэр томъёоны оноолт журамлалт хэрэглэж болох зэрэг ач холбогдолтой юм.	
6	“Мэргэд гарахын орон”-ы алдарт Орчуулгын 16 зарчим” зөвлөмж гаргаж олон нийтэд түгээв.	1,0 хх	• Уг зөвлөмжид үе үеийн Монголын бичгийн мэргэдийн барьж ирсэн орчуулгын 16 зарчмыг эдүгээ цагийн орчуулагч, эрдэмтэн судлаачид мөн орчуулгын болон их дээд сургуулийн хос хэлний ангийн оюутнуудад хүргэхийг зорив • Энэ нь Дорно дахины эрдэм мэдлэгийг Монголчууд монгол соёл ахуйдаа түгээхдээ нэр томъёог оноож жигдлээд түүнээ орчуулгад хэрхэн ашиглаж ирсэн, орчуулгыг хэрхэн оновчтой хийж ирсэн арга	

			ухааны мэдлэгийн уламжлал болно.	
7	Эрдэм шинжилгээний илтгэл 10	10	“Мэргэд гарахын орон” хэмээх энэхүү нэр томъёоны тайлбар толийн агуулга, бүтэц, аймгуудын агуулга, нэр томъёоны оноолт, орчуулгыг жигдлэхэд Монголчуудын анхаарч ирсэн уламжлалыг танилцуулах, мөн эдүгээ цагийн судалгаа шинжилгээнд хэрэглэхэд дөхөм болгоход чиглэсэн илтгэлүүдийг хэлэлцүүлэв.	
8	Суурь судалгааны ажлын эцсийн тайланг боловсруулж, үр дүнг хүлээлгэн өгөв		Суурь судалгааны сэдэвт ажлын үр дүнд гарсан бүтээгдэхүүнүүд, ажлыг гүйцэтгэсэн график, ажлын үр дүнгийн биелэлтийн агуулга - зэргийг багтаасан тайлан бичиж зохих хурлуудаар оруулж танилцуулав	

СЭДЭВТ АЖЛЫГ КАЛЕНДАРЧИЛСАН ТӨЛӨВЛӨГӨӨНИЙ ДАГУУ ХИЙЖ ГҮЙЦЭТГЭСЭН АЖЛЫН ЯВЦ, БИЕЛЭЛТ

2018 онд

Судалгаа боловсруулалтын ажлаар гүйцэтгэх ажлын календарчилсан төлөвлөгөө	Д/д	Гэрээнд заагдсан тодорхой үе шатны ажлын нэр	Гэрээнд заагдсан хугацаа (Он,сар)	Гэрээнд заагдсан ажлын үр дүнгийн товч танилцуулга	Биелэлтийн үнэлгээ /хувиар/
	2018 он				
	1	Эх хэрэглэгдэхүүн цуглуулах. Үүнд: “Мэргэд гарахын орон” номын төвд,	2018. 04-06 сар	• “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг”. 384 нүүр урт судар • “Мэргэд гарахын орон”(1986) Бээжин. Нийт 1536 нүүр	100

	монгол эх судруудыг олж авах		• “Мэргэд гарахын орон” ардын хэвлэлийн хороо (1982), Нийт 176 нүүр • “Төвд үг хялбар сурах”. Халх бар. 75 хуудас, урт судар • Гүн Гомбожавын зохиосон даяг. Гар бичмэл. 76 хуудас. • 1924 онд Судар бичгийн хүрээлэнгийн санаачлагаар Буриадын Агийн дацанд бүтээлгэсэн “Мэргэд гарахын орон”-ны барын хэвийг • Бээжин бар. Ролбидорж Төлөвлөсөн үндсэн эх хэрэглэгдэхүүнүүд болон холбогдох ном тайлбар толиудыг олж цуглуулж авсан болно.	
2	Эхүүдийг харьцуулан шинжилнэ	2018.04-06 сар	Эх хэрэглэгдэхүүнүүдийг харьцуулан шинжлээд 1924 онд Агад бүтээсэн “Мэргэд гарахын орон энэрт тогтоосон даяг оршвой” хэмээх /384/ нүүр бүхий том урт судрын эхийг гол эх болгон барьж, бусад эхүүдийг тодруулах, зөрөө мэдгийг нягтлахад ашиглаж байна	100
3	Гол толгой үгүүдийг татаж гаргах	2018.07-12 сар	Гол толгой үгүүдийг шинжлэн тогтоож байна. Ингэхдээ ажлын үндсэн гүйцэтгэгч нараас өөр өөрсдийн хариуцан гүйцэтгэж буй аймгийн толгой үгийг тогтоохдоо өөрсдөө болон зөвлөгч багш нартай харилцан зөвлөж байна	90
4	Тайлбар үгсийг жигдлэх	2018.07-12 сар	Гол толгой үгийг тогтоосны дагуу тайлбар үгсийг мөн жигдэлж байна.	90
5	“Мэргэд гарахын орон”	2018.07-12 сар	384 нүүр бүхий 11 аймаг оршилын хамт 12 хэсгийг их багын хэмжээг харгалзан сэдэвт ажлын үндсэн гүйцэтгэгч нэр	100

	толийн монгол эхийг шинэ үсэгт хөрвүүлнэ		хуваан авч шинэ үсэгт хөрвүүлэв.	
6	Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл бичнэ.	2018.0 7-12 сар	Орчуулгын онол арга арга зүй, орчуулгын зарчим, толийн тухай ном өгүүлэл орчуулах чиглэлд Эрдэм шинжилгээний 2 өгүүлэл бичив. Үүнд: 1.Д.Сумьяа. “Төвд-Монгол иж бүрэн толь бичиг”-г өргөх үг. Л.Тэрбиш. “Төвд –Монгол иж бүрэн толь бичиг”. Уб. 2018.13-16-р нүүрт. Энэ өгүүлэлд: “Төвд-Монгол иж бүрэн толь бичиг”-ийг зохиосон болсон үндэслэл, толийн арга зүй, толийн бүтэц, агуулга багтаамж, толийн эрдэм шинжилгээний болон хэрэглээний ач холбогдол, тольд их бага арван ухааны болох олон салбар ухааны нэр нэршил, нэр томъёо, илт өгүүлэх нэр зэрэг нэр нэр томъёо , үг хэллэг, тэдний хэлзүйн хувирал зэргийг хэрхэн багтаасан болохын тухайд голлон өгүүлжээ. 2.Д.Сумьяа. Гаалидаасын “Үүлэн элч” номын тухайд. –“Төвд судлал” сэтгүүл. Боть 07. Дэвтэр 16. 2018. Энэ өгүүлэлд Эртний Энэтхэгийн алдартай зохиол Гаалидасын “Үүлэн элч” зохиолыг төвд хэлээс төвдөч эрдэмтэн Л.Тэрбиш орчин цагийн монгол хэлээр орчуулан хэвлүүлсэн тухай танилцуулжээ. Үүнд “Үүлэн элч” зохиол болоод зохиогчийн тухай, монголчуудын дунд дэлгэрсэн орчуулгууд, энэ ном хэвлэсэн олон хэлээр буй эхүүдийн тухай танилцуулаад ялангуяа Төвд Данжуураар уламжлан ирсэн төвд “Үүлэн элч” зохиолын илт өгүүлэх ёгт нэрийг зүйлт тайлбараар тодорхой оноон нэрлэн	100

				орчуулсан нь төвд хэлнээс орчин цагийн монгол хэлээр орчуулах тодорхой бодит үлгэр жишээ болсныг үзүүлжээ.		
	7	Явцын тайлан бичиж хүргүүлэх	2018.1 2 сар	Явцын тайланг дараах бүтэцтэй боловсруулав. Үүнд: 1. “Мэргэд гарахын орон”-ы одоогоор мэдэгдэж буй эхүүд, эхүүдийн харьцуулсан судалгаа 2. “Мэргэд гарахын орон”-ы монгол эхийг шинэ үсэгт хөрвүүлэх 3. Орчуулгын онол арга зүй, орчуулгын зарчим, толийн тухай ном өгүүлэл судалгаа өгүүлэл 4. Дүгнэлт ЭШӨ-үүд хавсралтаар		
Батлагдсан санхүүжилт /мянтөг/	6,500.0					
Зардлын гүйцэтгэл /мянтөг/	Он/хагас жилээр/	Батлагдсан төсөв	Тухайн үе шаттай холбогдон гарсан зардал			
			ЭШ-ний зардал	Гэрээт ажилтнуудын ажлын хөлс	Томилолт	Бусад
	6,500.0	6,500.0	3,245.0	3,190.0		65.0
	Бүгд	6,500.0	3,245.0	3,190.0		65.0

2019 он

Судалгаа боловсруулалтын ажлааргүй цэтгэхажлын календарчилсан төлөвлөгөө	Д/д	Гэрээнд заагдсан тодорхой үе шатны ажлын нэр	Гэрээнд заагдсан хугацаа (Он,сар)	Гэрээнд заагдсан ажлын үр дүнгийн товч танилцуулга	Биелэлтийн үнэлгээ /хувиар/
	2019 онд хийж гүйцэтгэсэн ажил				
	1	“МОНГОЛЧУУДЫН ОРЧУУЛГЫН УЛАМЖЛАЛТ НЭР УТГЫН ОНООЛТ БА “МЭРГЭД ГАРАХЫН	2019.01-2019.12.31	“Мэргэд гарахын орон” номын төвд эхийг цахимд бүрэн бичив. Үүний дүнд “Мэргэд гарахын орон” толийн төвд эх нь орчин цагийн цахимаар бий болов.	100

	ОРОН НЭРТ ТОГТООСОН ДАЯГ”- ИЙН ЭХҮҮДИЙН ХАРЬЦУУЛСАН СУДАЛГАА” суурь судалгааны сэдэвт ажлын хүрээнд: “Мэргэд гарахын орон” номын төвд эхийг цахимаар бичнэ			
2	“Мэргэд гарахын орон” номын төвд, монгол нэр томъёог оноож зэрэгцүүлж өрнө	1,2,3,4-р улирал	“Мэргэд гарахын орон” нэр томъёоны толийн төвд, монгол үндсэн зэрэгцээ эх бий болсон	95
3	“Мэргэд гарахын орон” номын төвд болон шинэ үсгийн эхүүд, гол нэрүүдийн оноолтын байдлыг салбар салбарын мэргэжлийн редактороор хянуулна.	3, 4-р улирал	“Мэргэд гарахын орон” толийн төвд эхийг цахимд шивээд, монгол эхийг шинэ үсгээр хөрвүүлснээ болон гол нэр утга татсан байдлаа салбар салбарын мэргэжлийн багш нараар хянуулж санал зөвлөлгөөг авав	100
4	Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл 2-ийг бичнэ	1,2,3 4-р улирал	“Мэргэд гарахын орон” болон Монголчуудын уламжлалт орчуулгын нэр томъёо оноолтын арга туршлагын агуулгыг багтаасан эрдэм шинжилгээний өгүүлэл 3-ийг бичиж гадаад дотоодын эрдэм шинжилгээний сэтгүүлд хэвлүүлэв. 1. Д.Сумъяа. “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” нь Монголчуудын бүтээсэн анхны нэр томъёоны толь болох нь”. ШУТИС. Гадаад хэлний сургууль, хэрэглээний хэл шинжлэлийн салбар. I. –“Нэр томъёо судлалын асуудалд” эрдэм шинжилгээний сэтгүүл. Уб. 2019. х.7-18 2. Д.Сумъяа. Монголчуудын орчуулгын уламжлалд нэр утгын оноолтыг хийж байсан жишээг Гаалидаасын “Үүлэн элч” номын орчуулгаас үзэх нь. International Conference on Translation and Transmission of Meghadūta in East Asia. Peking University. Хурлын эмхэтгэл.	100

				2019. х.29-44. 3. Монгол мэргэдийн бүтээж байсан зан үйлийн судар ном дахь нэр үг утгыг тодруулан оноож ирсэн уламжлалаас. “Төвд судлал” сэтгүүл. Боть 08. Дэвтэр 1-14. х.149-167. 2019 он.	
	5	Эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлэг хийх	4-р улирал	“Монголчуудын орчуулгын уламжлалт нэр утгын оноолт ба “Мэргэд гарахын орон” нэр томъёоны толь” эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлэг хийв. Хэлэлцүүлэг хийх 1. УДИРДАМЖ, 2. ТӨСӨВ ТООЦООГ хийж Хүрээлэнгийн захирлаар батлуулж, мөрдөж ажиллав. 3. Эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлгийн урилга 4. Хөтөлбөр боловсруулж нийтэд түгээв	100
	6	Орчуулгын уламжлалт мэдлэгийн тухай зөвлөмж гаргах	4-р улирал	1. “МЭРГЭД ГАРАХЫН ОРОН”ы уламжилж ирсэн үнэ цэнэ, агуулга бүтэц, хэвлэгдсэн байдал, ач холбогдлын тухай товч танилцуулга бэлтгэж хэвлүүлэв. /1,5 хх/ 2. Монголчуудын орчуулгын уламжлал, нэр томъёо оноож ирсэн туршлага, жигдлэхийн ач холбогдлын агуулга бүхий зөвлөмж боловсруулж хэвлэж олон нийтэд түгээв/0,5 хх/	100
Батлагдсан санхүүжилт	12.700.000 төгрөг				
Зардлын	Он/ж		Тухайн үе шаттай холбогдон гарсан зардал		

үйцэтгэл /мянтөг/	илийн эцэс/	Батлагдсан төсөв	Судалгааны ажил, үйлчилгээ	Цалин	Томилолт	Бусад
	2019	12.700.000	10973,0		1600,0	127,0
	Бүгд	12.700.000	10973,0		1600,0	127,0

2020 он

	Д/д	Гэрээнд заагдсан тодорхой үе шатны ажлын нэр	Гэрээнд заагдсан агдсан хугацаа (Он, сар)	Гэрээнд заагдсан ажлын үр дүнгийн товч танилцуулга	Биелэлтийн үнэлгээ /хувиар/
Судалгаа боловсруулалтын ажлааргүй цэтгэх ажил ын календарчилсан өвлөгөө	2020 онд хийж гүйцэтгэсэн ажил				
	1	суурь судалгааны сэдэвт ажлын хүрээнд: “Мэргэд орон” гарахын хэвлэлийн номын бэлтгэнэ. эхийг	202.01-06 сар	○ Салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан нар болон Хэвлэлийн газарт төвд болон шинэ үсгийн фондыг сонгож, жигдлэж суулгав ○ Аймаг бүрийн хэвлэлийн эхийг Төвд-Монголоор зэрэгцүүлж өрөв	100
	2	Сэдэвт ажлын явцын тайлан бичиж Технологийн санд хүргүүлэв.	2020.06 сар	● Суурь судалгааны сэдэвт ажлын явцын тайланг/77 нүүр/ бичиж 2020.06.14-нд Технологийн санд цахимаар/эмайлаар/ мөн цаасан хэлбэрээр хүргүүлэв.	100
	3	Эхийг ахин нягтлаж хянаж уншина.	2020.07-10 сар	● “Мэргэд гарахын орон” толийн төвд эхийг цахимд шивээд, монгол эхийг шинэ үсгээр хөрвүүлснээ болон гол нэр утга татсан байдлаа салбар салбарын ажилтан нар хянаж хэлэлцэв. ● Мөн ЭША Х.Бираасүрэнгийн гаргасан Төвд-Монгол үг бүрийг оноож мөр мөрөнд нь тоогоор тэмдэглэх саналыг зүйтэй гэж үзэж, энэ тэмдэглэгээг ахин нягтлаж хийв.	100
	4	Хэвлэлийн эхийг	1,2,3 4-р	● Аймаг бүрийн Төвд-	100

		номын редактороор хянуулна	улирал	Монгол хавсаргаж, үг нэг бүрийг оноож дугаарласан эхүүдийг редактороор нэг бүрчлэн хянуулав./ Ингэхдээ хөл хорионы улмаас хэвлэлийн цаасан эхээ авч өгөлцөхөд хугацаа нэлээд алдсан болно/		
	5	Номын хэвлэлийн эхийг бэлтгэж байх явцад нэмж хийгдсэн ажил	Жилийн хугацаанд	1. “Мэргэд гарахын орон” номын тухай эрдэм шинжилгээний томоохон өгүүлэл бичиж “Төвд судлал” сэтгүүлд хэвлүүлэв. 2. “Мэргэд гарахын орон”-ы алдарт орчуулгын 16 зарчим” гэж зөвлөмжийг бэлтгэж орчуулагч судлаач олон нийтэд хүргэв. 3. “Мэргэд гарахын орон” номын өмнө талд зайлшгүй шаардлагатай Эрдэм шинжилгээний удиртгал /5,0хх/ бичив	100	
	6	Засвар, дизайныг хийж ном хэвлүүлэх	4-р улирал	1. Эрдэм шинжилгээний удиртгал 2. Төвд-Монгол үг нэг бүрийг оноосон эх 3. Шинэ үсгийн /тайлбар зүүлт бүхий/ эх 4. Гол толгой үгийн нэрийн хэлхээ бүхий номыг хэвлүүлж байна.	100	
Батлагдсан санхүүжилт	12.700.000 төгрөг					
Зардлын үйцэтгэл /мянтөг/	Он/ж илийн эцэс/	Батлагдсан төсөв	Тухайн үе шаттай холбогдон гарсан зардал			
			Судалгааны ажил, үйлчилгээ	Цалин	Томилолт	Бусад
	2020	12.700.000	12,573.0	-	-	127,0
	Бүгд	12.700.000	12,573.0	-	-	127,0

**“МОНГОЛЧУУДЫН ОРЧУУЛГЫН УЛАМЖЛАЛТ НЭР УТГЫН ОНООЛТ БА
“МЭРГЭД ГАРАХЫН ОРОН НЭРТ ТОГТООСОН ДАЯГЫН”-ИЙН ЭХҮҮДИЙН
ХАРЬЦУУЛСАН СУДАЛГАА” СУУРЬ СУДАЛГААНЫ СЭДВИЙН ХҮРЭЭНД ХИЙЖ
ГҮЙЦЭТГЭСЭН АЖЛЫН ТАНИЛЦУУЛГА**

Сэдэвт ажлын хүрээнд доорхи ажлуудыг хийж гүйцэтгэв. Үүнд:

1.“МЭРГЭД ГАРАХЫН ОРОН НЭРТ ТОГТООСОН ДАЯГ” Төвд-Монгол толийг төвд болон орчин цагийн монгол хэлээр хавсарсан байдлаар төвд ба монгол үг нэг бүрийг оноож дугаарлаж, мөн гол толгой нэр томъёог тодруулж, орчин цагийн монгол хэлний хөрвүүлэгт зарим үг утгын тайлбар хийж, номын өмнө талд эрдэм шинжилгээний судалгааны удиртгал бүхий ном хэвлэж байна.

Энэ ном бүтцийн хувьд: 1.Эрдэм шинжилгээний **удиртгал**, 2.Номын **үндсэн агуулга** (Барамидын аймаг, Мадьямака аймаг, Авидармын аймаг, Винайн аймаг, Тогтсон тааллын аймаг, Тарнийн аймаг, Учир шалтгааны ухааны аймаг, Дуун ухааны аймаг, Урлахуй ухааны аймаг, Тэжээхүй ухааны аймаг, Шинэ хуучин дохионы аймаг), 3.**Ном зүй**, 4. **Гол толгой үгийн нэрийн хэлхээ** - гэсэн хэсгээс бүрдэж байна.

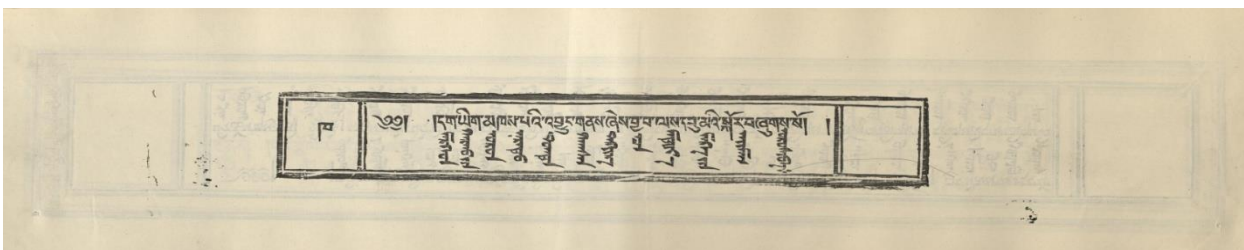
1.Судалгааны тойм удиртгалд: “Мэргэд гарахын орон” номын нэрийн учир, зохиох болсон түүхэн нөхцөл, номын зохиогчид, толийн уламжилсан бар хэвлэлийн тухай, бар хэвлэл нэг бүрийн товч танилцуулга, “Мэргэд гарахын орон” толийн эхлэл оршил үг, төгсгөлийн үг, “Мэргэд гарахын орон”-ы судлагдсан байдал, шинэ үсгээр хөрвүүлсэн “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг”-ийн бүтэц, 11 аймаг, тэдгээр аймаг бүрийн товч агуулгыг танилцуулсан болно. Жишээ нь:

“Мэргэд гарахын орон”-г зохиох болсон түүхэн нөхцөл. Монголчууд Буддын шашны их цоморлог “Ганжуур”, “Данжуур”-ыг XIV зуунаас орчуулж эхэлсэн бөгөөд улмаар Төвд “Ганжуур”-ыг Цахарын Лигдэн хааны (1603-1634) үед Гунгаа-Одсэр тэргүүтэй хэлмэрчид төвд хэлнээс бүрэн орчуулан дуусгаж, Энх-Амгалан хааны үед дахин шүүж ариутгаад 1717-1720 оны хооронд барлажээ. Үүний араас “Данжуур”-ыг бүрэн орчуулахын тулд Буддын шашны их, бага арван ухааны нэр томъёог боловсруулах шаардлагатай болсон.

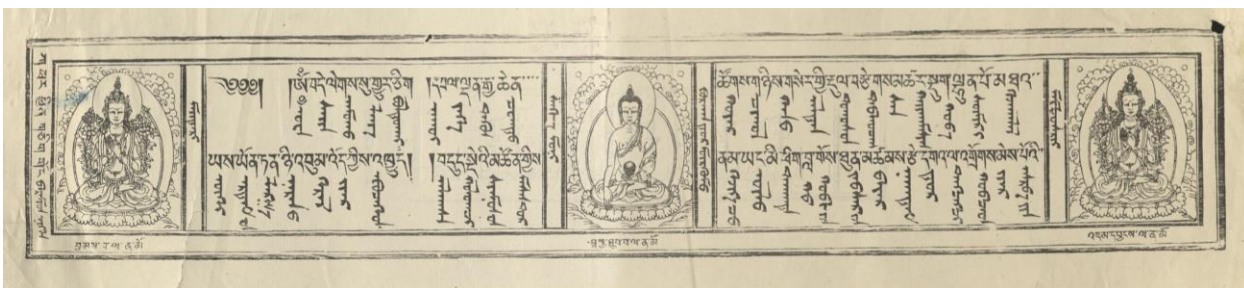
Ийм учир олон эрдэмтэд хамтарч “Мэргэд гарахын орон” нэртэй Төвд-Монгол нэр томъёоны толь бичгийг 1740-1742 онд бэлтгэж гаргажээ. Энэ толь бичигт “Данжуур”-ыг

орчуулахад эн түрүүн шаардлагатай их бага арван ухааны ном сударт гардаг олон нэр томъёог Төвд-Монголоор оноож журамласан.

Мөн энэ толь бичгийн оршил хэсэгт “Данжуур”-ыг орчуулах, ер нь аливаа орчуулгыг хийхэд анхаарвал зохих орчуулгын онолын үндэстэй чухал зарчим баримтлалуудыг дэвшүүлж, орчуулагчийн хөдөлмөртэй холбогдсон зарим зүйлсийг өгүүлсэн байдаг. Иймээс Монголын үе үеийн эрдэмтэн, гүүш нарын орчуулгын гарын авлага болсоор ирсэн бүтээл юм.

Судар бичгийн хүрээлэнгийн захиалсан Буриадын Агын бар. Мадхьямака (Төв үзэл) аймгийн эхний нүүр

Судар бичгийн хүрээлэнгийн захиалсан Буриадын Ага бар. Барамидын аймгийн эхний нүүр

“Зарлигийн орчуулга” хэмээгдэх “Ганжуур” нэгэнтээ монгол хэлнээ орчуулагдаж, харин “Данжуур” орчуулагдаагүй байсан тул Тэнгэр тэтгэгч хаанаас Жанжаа хутагтад зарлиг буулгаж “Шастирын орчуулга”-ыг төвд хэлнээс монгол хэлэнд орчуулагтун¹ гэжээ. Ролбидорж зарлигийг хүлээж авмагцаа тухайн үед монгол, төвд орчуулгын нэр томъёо нэгдмэл болж чадаагүй байсныг үндэслэн юуны өмнө арван ухааныг багтаасан “Шастирын орчуулга” болох “Данжуур”-ын нэрийг зөв оновчтой бөгөөд сайтар нэгтгэхийн төлөө “Мэргэд гарахын орон” хэмээх Төвд-Монгол хавсарсан төрөл хуваасан толийг найруулан гаргаж хэрэглэхээр төлөвлөөд хоёр жилийн хугацаанд (1741-1742)

¹ Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba las brda' gsar rnying gi skor bzhuugs so// Nga. 24a

энэхүү толийг найруулан хийжээ. Энэ чухал ажлыг гүйцэтгэхийн тулд эхлээд Ролбидорж (1717-1786) “Мэргэд гарахын орон” нэрт толь бичгийг урьдаар төвд хэлээр найруулан зохиогоод, дараа нь олон гүүш нараар монгол хадмал хийлгэж Төвд-Монгол толь болгон найруулсан байна. Улмаар “Данжуур” хэмээх аварга том бүтээлийг Ролбидоржийн удирдлага дор 200 гаруй орчуулагч, эрдэмтэд оролцож долоон жилийн хугацаанд орчуулж дуусгаад Бээжинд модон бараар дармаллан Монгол орноо тархаасан байна².

Ийнхүү Монголчуудын төвд хэлнээс ном зохиол орчуулж ирсэн олон жилийн арвин их туршлагын үр дүн болох энэхүү толь бичгийн оршилд дэвшүүлсэн орчуулгын тухай онол сургаал нь мөн тус толь бичигт монголоор хадаж хийсэн барамид, мадьямака, авидарма, винай, нотлохуй ухаан, дуун ухаан, урлахуй ухаан, тэжээхүйн ухаан, тогтсон таалал, шинэ хуучин дохио - тэргүүтэн нь үе үеийн эрдэмтэн гүүш нарын орчуулгын онолын болон хэрэглээний гарын авлага болсоор иржээ.

“Мэргэд гарахын орон”-ы эх бар хэвлэлийн тухайд: “Мэргэд гарахын орон” нь төвд хэлээр мөн Төвд-Монгол хадмал ийм хоёр хэлбэр бүхий гурван эх уламжлан иржээ. Үүнд:

1. Жанжаа хутагт Ролбидоржийн төвд хэлээр анх найруулан зохиосон эх. Энэ нь түүний Жа буюу долдугаар ботид төвд хэлээр Бээжинд барлагджээ.
2. Дараа нь монгол хадмалыг хийж Бээжинд Төвд-Монгол хадмалаар барлажээ.
3. Сүүлд нь 1924 онд Судар бичгийн хүрээлэнгийн санаачилгаар Буриадын Ага хийдэд энэ толь бичгийн модон барыг бүтээлгэсэн. Үүний модон бар нь эдүгээ Монголын Үндэсний номын санд хадгалагдаж байгаа бөгөөд Монгол Улсын Засгийн Газрын 2012 оны 105-р тогтоолоор түүх соёлын “Хосгүй үнэт” өвд бүртгэжээ.

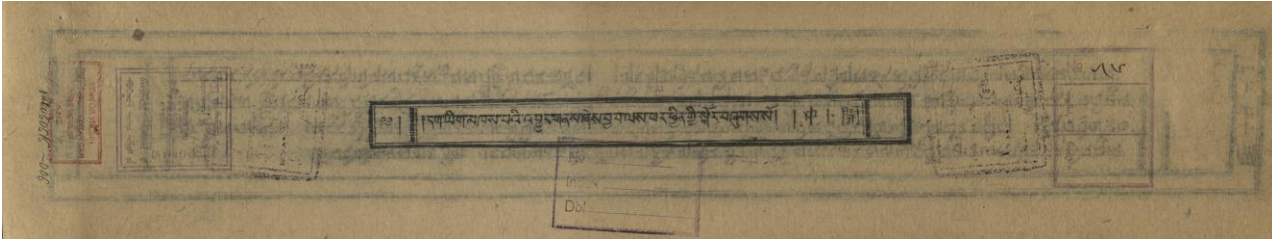
“Мэргэд гарахын орон” нь дээрх уламжлалт гурван эхээс гадна мөн орчин цагийн хэвлэлээр хоёр ном гарчээ. Үүнд:

1.1983 онд Ринчен, Сэцэнцогт нарын товчлон эмхэтгэснээр “Мэргэд гарахын орон” (Merged үaгqu yin oгon)-г Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хорооноос дан монгол бичгээр хэвлүүлжээ.

²Болд Ш, Цэрэнсодном Д. “Монголын уламжлалт анагаах ухааны тайлбарт дээж бичиг. УБ, 2013. т.360.

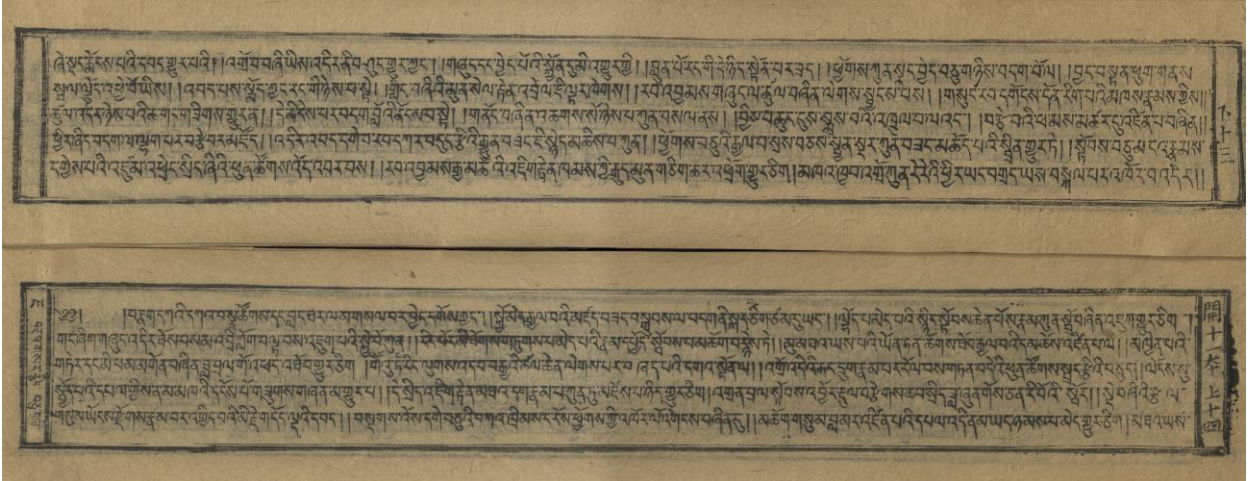
2.2002 онд Бээжинд (Тө. dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Мо. merged yarqu yin oron) Үндэстний хэвлэлийн хорооноос Төвд-Монгол хавсармал байдлаар нь “Тулгар бичгийн цуврал”-аар орчин цагийн хэвлэлээр хэвлэсэн.

Нэг. Ролбидоржийн төвд “Мэргэд гарахын орон” (Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas) нь аймаг бүр тусгай нүүрт гарчиг тавьж эхэлсэн. Жанжаа хутагтын сүмбүмийн дугаар(Ja)-ыг гарчигийн нүүрт бичээгүй, судрын дотор А нүүрт хүрээ татсаны өмнө хэсэгт ботийн дугаар, аймгийн нэр, хуудасны дугаарыг тавьсан. Аймгуудын болон А, В нүүрийн хүрээний ард талд хятад үсэгтэй. Нэг нүүртээ 5 мөрөөр барласан, бурхадын зураг үгүй, 213 хуудас судар байна.

Жанжаа хутагтын төвд эхийн Барамид (парчин)-ын аймгийн эхний нүүр

Жанжаа хутагт бээр Хааны зарлигийг хүлээн авч “Мэргэд гарахын орон”-г зохиох болсон, энэ номыг зохиох ажилд мөн Монгол нутгийн аль нутаг газрын хэн оролцсон зэргийг толийн Оршил болон Төгсгөлийн үгэндээ тодорхой бичжээ.

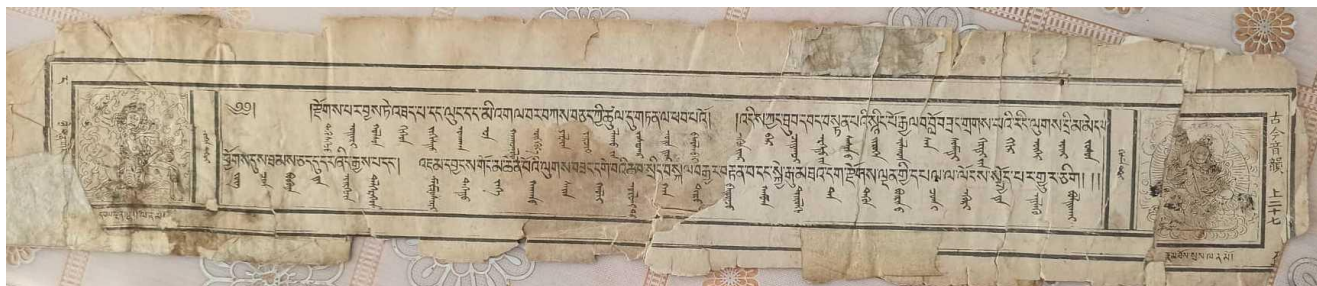
Жанжаа хутагтын төвд эхийн Шинэ хуучин дохионы төгсгөлийн хуудас

Хоёр. Бээжинд Төвд-Монголоор хадмалсан бар нь Ролбидоржийн төвд “Мэргэд гарахын орон”(Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas)-ы аймаг бүр тусгай нүүрт гарчиг тавьж эхэлсэн уламжлалыг барьсан. Аймаг бүрээ төвд цагаан толгойн дарааллаар Ка, Kha, Ga, Nga, Sa, Cha, Ja Nya, Ta, Tha, Da гэж боть болгоод, боть бүрийн хуудсаа дотор нь 1а-аас эхлэн дугаарласан. Судар нь дотор талдаа хараар давхар хүрээ татсан. Дотор хуудасны давхар хүрээний өмнө талд ботийн дугаар, аймгийн нэр, хуудасны дугаарыг төвд болон монгол бичгээр бичсэн. Монгол бичгийг хөндлөн бичсэн. Давхар хүрээний ар талд хятад ханзтай. Нэг нүүртээ 3 мөрөөр бичихдээ төвдийн доод талд монголыг хадмалан барласан. Нийтдээ 384 хуудас.

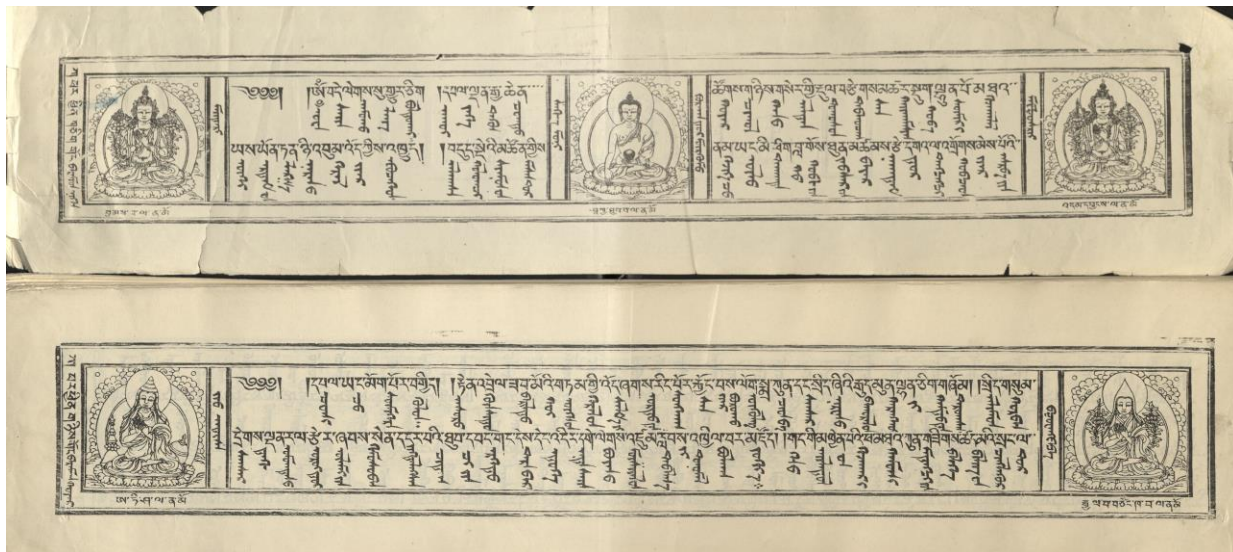
Бээжин барын эхний буюу Барамидын аймгийн 1b, 2a нүүр

Төвд-Монгол хадмал Бээжин барын агуулга нь Ролбидоржийн төвд эхтэй адил. Учир нь Жанжаа хутагтын төвд эхийг барьж түүнд монгол хадмал хийсэн. Иймд эхлэхдээ Барамидын аймгаар эхлээд, шинэ хуучин дохиогоор төгсч байгаа бөгөөд бүх аймгуудын агуулга тохирч байна.

Бээжин барын төгсгөлийн хуудас

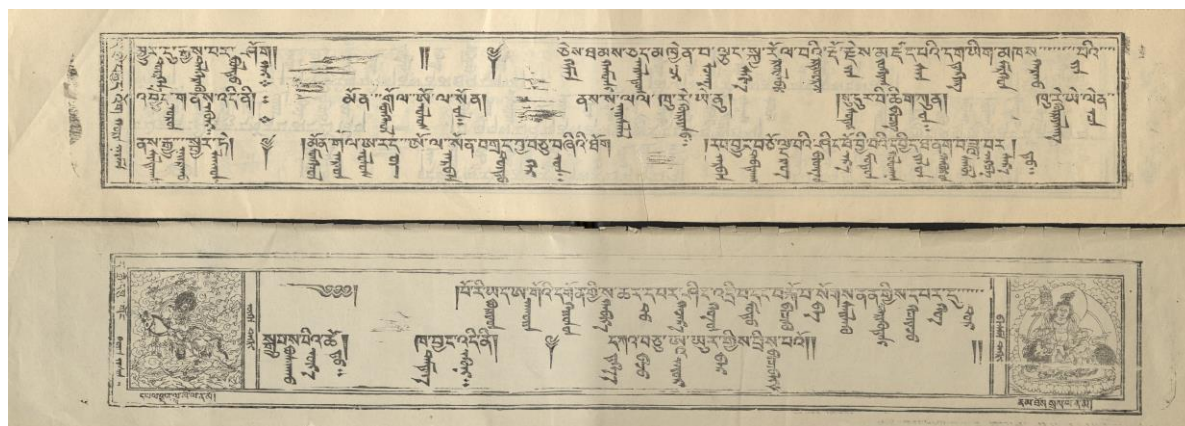
Гурав. Судар бичгийн хүрээлэнгийн захиалгаар Буриадын Агад хэвд бүтээсэн “Мэргэд гарахын орон” нь ерөнхийдөө Бээжин барын хэвийг барьсан байдалтай. Уламжлал ёсоор аймаг бүрийн гарчигийг шинэ нүүрэнд бичиж мөн аймаг бүрээ Ка, Kha, Ga, Nga, Ca, Cha, Ja Nya, Ta, Tha, Da гэж ботилсон. Судрын дотор дан хүрээ татсан. Хуудасны өмнө талд хуудасны дугаарыг төвд ба монголоор бичсэн.

Ага барын эхний хоёр нүүр

Монгол бичгийг дээрээс доош нь бичсэн. Хуудасны ард ямар нэг үг үсгийн тэмдэглээ үгүй. Бээжин барын адил Барамид, Тогтсон тааллын эхний 2 нүүр, Винай, Шинэ хуучин дохионы аймгуудын төгсгөлийн хуудас бурхадын зурагтай.

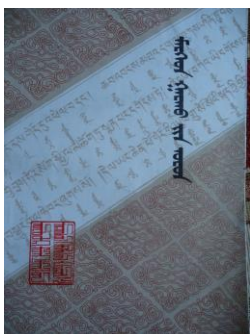
Энэ Агын бар нь Бээжинд хэвлэсэн Төвд-Монгол эхийг ерөнхийд нь хуулан барласан бөгөөд харин өмнөх Бээжин барын төгсгөлийн үгийн араас юуны учир хэний захиалгаар хаана, хэн, бар хэвд бүтээсэн тухай ерөөл шүлэг, төгсгөлийн үг бичжээ. Үүнд: ...

Судар бичгийн хүрээлэнгээс захиалан бүтээлгэсэн Ага барын төгсгөлийн хуудас.28b-29a.

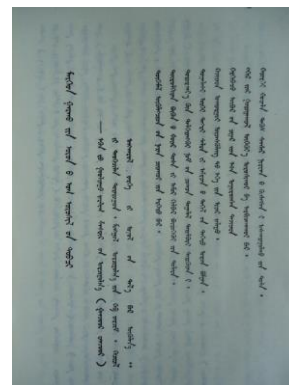
....хэмээн хамгийн айлдагч Жанжаа Ролбидоржийн зохиосон даяг “Мэргэд гарахын орон” үүнийг Монгол улсын нийслэл Хүрээний Судар бичгийн хүрээлэнгээс шалтгаан найруулаад, Монгол ард улсын арван дөтгөөр он, арван тавдугаар равжүнгийн (жарны) эр модон хулгана жилийн хаврын сүүл нагба сард[29a] Буриад Агын хийдийн хавъяат газраа хэвийн мод бичих ба сийлэх тэргүүтнийг хичээж хэвд босгох үед, тэмдэг үүнийг гавж Аюур бээр бичив”³ гэж өмнөх Бээжинд барласан Төвд-Монгол “Мэргэд гарахын орон”-ы төгсгөлийн үгийн араас энэхүү дээдийн номыг зохион найруулсан Ролбидоржид талархсан шүлгийг өгүүлээд мөн Их хүрээнд тогтоод байгаа шинэ хүрээлэн нь хамаг хэрэгт ном дэвтрүүдийг хэвд гаргах үйлсийг чухалчлан Судар бичгийн хүрээлэнгээс захиалсан хэрэг учрыг өгүүлээд Агын хийдийн газар хэвд гавж Аюур бичив гэсэн ерөөл шүлэг, хэв барыг хийсэн төгсгөл үгийг бичжээ.

Дөрөв. Merged yarqu yin oron (1983). Ринчингаваа, Цэцэнцогт нар товчлон эмхтгэж,

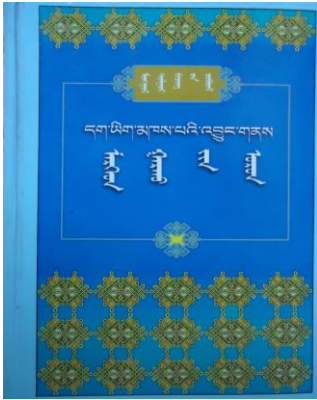
Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хорооноос дан монгол бичгээр хэвлэсэн “Мэргэд гарахын орон” нь товчлон хураангуйлсан шинжтэй учир Барамид, Винай, Тарни, Шинэ хуучин дохио - гэсэн 4 аймгаас бусад 7 аймгийг товчлон оруулжээ. Аймгуудыг номд байрлуулахдаа уламжлалт дарааллаар бус,

харин Дууны ухаан, Урлахуй ухаан, Тэжээхүй ухаан, Тогтсон таалал, Төв үзэл, Учир шалтгаан, Авидарма гэсэн дарааллаар бүлэглэжээ. Ингэхдээ мөн Тогтсон таалал, Төв үзэл, Авидарма гэсэн энэ 3 аймгийн товчийг өгүүлэхдээ гурвууланг нь Дотоод ухааны аймгийн гэж гарчигтаа нэрлэжээ.

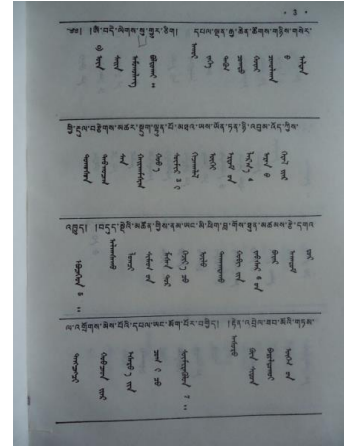
Тав. (Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Мо. Merged yarqu yin oron) 2002 он. Жамъянтүвдэн (Тө. 'jam dbyang thub bstan, Мо. jamyantübden), Зоригту (Тө. со rig thu, Мо. jorigtu) нарын хянаж тайлбарласан Үндэстний хэвлэлийн хорооноос Төвд-Монгол хавсармал байдлаар нь “Тулгар бичгийн цуврал”-аар орчин цагийн хэвлэлээр хэвлэсэн.

³ Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba las brda' gsar mnying gi skor bzhugs so// Nga. 27a-29a

Энэ “Мэргэд гарахын орон нь” үндсэн 11 аймгаас гадна номыг эрхлэн хэвлэж буй тухай Жамъянтүвдэн, Зоригту нарын товч оршилтой. Уг оршилд: “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг”-ийг найруулан зохиосны зорилго учир шалтгааныг өгүүлээд одоо “Мэргэд гарахын орон”-г хэвлэх болсон зорилго, эх сурвалж, хэрхэн бэлтгэсэн тухайгаа: “Манай улсын үндэстний соёлын эрдэнэсийн сангийн чухаг өв болсон

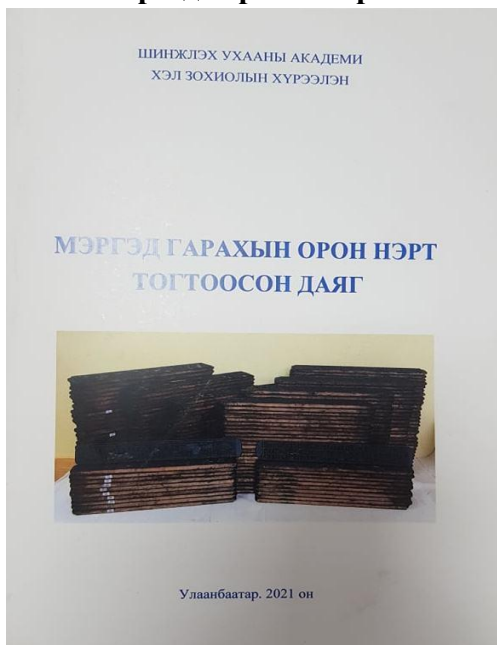
“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг”-ийг нэн олон уншигчидтай танилцуулж, хойшдын эрдэм шинжилгээний ажилд нэн их үйлдлийг нь бадруулахын төлөө бид “Найралт найрамдах сүмд” хадгалагдаж байсан модон барын судраар эх болгож, “Бээжин номын сан”-д хадгалагдаж байгаа модон барын судар ба бусад материалыг лавлалт болгон харгуулсан бөгөөд уншиж ойлгоход бэрх үгсэд товч дөхөм тайлбар зүүлгээд хэвлэлд оруулав”⁴ – гэж Монгол үндэстний соёлын өвийг хожим хойшидын уншигч судлаач олонд түгээн дэлгэрүүлэх зорилго учраа бичжээ.

“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг”-ийн судлагдсан байдал: Монгол хэлний нэр томьёо, орчуулга төдийгүй олон салбар ухааны судлалд үнэ цэнэтэй бүтээл болохыг монгол судлалын болоод буддын судлалын Ц.Дамдинсүрэн, Д.Цэрэнсодном, Л.Хүрэлбаатар, Д.Цагаан, Б.Сайнбилэг зэрэг олон эрдэмтэн судлаачид судалгаа шинжилгээнийхээ бүтээлд онцлон тэмдэглэсээр иржээ.

⁴ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged γarqu yin oron. 2002. т.22

“Мэргэд гарахын орон тогтсон даяг”. Энэ ном үндсэн 4 хэсгээс бүрдэж байна.

- Удиртгал
- Номын үндсэн хэсэг 11 аймаг
- Ном зүй
- Толгой үгийн хэлхээ

“Мэргэд гарахын орон” номыг хийхдээ:

- Үндсэн гол эхээр Судар бичгийн хүрээлэнгийн захиалгаар 1924 онд бүтээсэн Ага барын эхийг гол эх болгож барьж хийв. Ингэхдээ бусад төвд, Төвд-Монгол, монгол эхүүдтэй харьцуулж ялгаа зөрөөг лавлаж тэмдэглэв.

- Аймгуудыг байруулахдаа уламжилж ирсэн

эхүүдийн аймгийн дэс дарааллыг яг тэр хэвээр нь барив. Ер нь Ролбидоржийн төвд бар, Бээжин, Ага барын Төвд-Монгол эхүүдийн аймгуудын дэс дараалал зөрдөггүй. Зөвхөн Хөх хотод хэвлэсэн дан монгол эхийн аймгийн дэс дараа л зөрөөтэй юм.

- Аймгуудын товч агуулгыг удиртгалд танилцуулав. Ингэхдээ Ага барын эхийг голлон бариад уламжилж ирсэн “Мэргэд гарахын орон”-д байх дарааллаар хийв. Үүндээ бас зарим аймгийн онол ойлголтын тухай эрдэмтдийн судалгааны бүтээлээс эш нэмэлт тайлбарыг авав. Эхүүдийн ялгаа зөрөөг тэмдэглэхдээ: Буриадын Ага барын эхийг - **Аya**, Бээжинд хэвлэгдсэн Ролбидоржийн төвд эхийг - **Ro**, Бээжинд хэвлэгдсэн Төвд-Монгол бар эхийг - **Be**, Бээжинд орчин цагийн хэвлэлээр 2002 онд хэвлэгдсэн эхийг - **Be**. 2002, Хөх хотод дан монгол бичгээр хэвлэгдсэн эхийг - **Khö** гэж тэмдэглэж тухайн аймаг нь уг эхийн аль боть хэддүгээр нүүрт байгаа зэргийг тэмдэглэлээ.

- Номын үндсэн хэсэг дэх аймгуудын Төвд-Монгол эхийг хийхдээ төвдийг нь хэвээр авч, төвдийн доор монгол бичгийн эхийг орчин цагийн монгол хэлээр хөрвүүлж, төвд болон монгол үгээ тухайн мөр мөрөнд нь нэг бүрчлэн тоогоор оноож дугаарлав.

-Мөн тухайн аймгийн Төвд-Монгол хадмалын араас тухайн эхийнхээ шинэ үсийн эхийг хавсаргав. Шинэ үсгийн эхдээ бас үгийн болоод утгын тайлбарыг хийв.

“Мэргэд гарахын орон” энэ номын Барамид, Мадъямака, Авидарма, Винай, Тогтсон таалал, Тарни, Учир шалтгаан, Дуун ухаан, Урлахуй ухаан, Тэжээхүй ухаан,

Шинэ хуучин дохио - гээд тухайн аймгийн хэсгээс *нэгд*, төвдийг монголоор орчуулах нэрийн оноолтыг мэдэж, түүнийг орчуулгад баримтлаж болно. *Хоёрт*, мөн аймгийн агуулгын тухай гол үндсэн мэдэгдэхүүн ойлголтыг товч тодорхой өгөх боломжтой юм.

“Мэргэд гарахын орон”-д аймгуудын үндсэн ойлголтуудаас гадна Бурханы шашны түүх, орчуулга, судлал шүүмжлэл, мөн олон ухааны тухай онол өгүүлэл бүхий томоохон Оршил байна. Энэ оршил нь хамгийн анхны Барамидын аймгийн эхний хэсгийг эзэлж байна. “Мэргэд гарахын орон”-ы *ОРШИЛ* хэсгийг: ном эхлэх үүд, бурханы шашны түүх, орчуулгын тухайд гэсэн 3 үндсэн хэсгээр авч үзэж болно.

Эхлэл-д: Буддын судар шастирын эхлэл ёсоор номыг зохиох их үйлсийг эхлэх үүд нээх мөргөл, залбирал, тахилын шүлэг өгүүлдэг тэр уламжлал дагуу эхэнд нь Бурхан багш, Сарасвади тэргүүтнээ магтаж мөргөн хүндэтгэл айлтгасан мөргөл шүлэг байна.

Буддын шашны түүхэн тойм-д: Мөргөл залбирал шүлгүүдийн араас Бурханы шашин нь Энэтхэг⁵, Хятад⁶, Төвд⁷, Монгол⁸, Манж⁹ орноо үүсэн дэлгэрэн хөгжсөн ёсонг маш товч тодорхой түүхчлэн өгүүлжээ.

Орчуулгын тухайд. “Мэргэд гарахын оршил” хэсэгт “Данжуур”-ыг орчуулах ба ер нь аливаа орчуулгыг хийхэд анхаарвал зохих орчуулгын онолын үндэстэй чухал зарчим баримтлалуудыг дэвшүүлж, орчуулагчийн хөдөлмөртэй холбогдсон зарим зүйлийг өгүүлсэн. Үүнд мөн урьдын мэргэдийн орчуулан найруулж ирсэн уламжлалыг барих хийгээд цаашид ер ном судрыг орчуулан найруулахад баримталвал зохих 16 зарчмыг өгүүлээд ном судрыг хэрхэн орчуулваас зөв болох, зөв орчуулахын ач холбогдол, ном эрдмийн уг язгуур эрдмийг эс мэдэх атлаа мэддэг хэмээх нь орчуулахын гэмийг тодорхой номложээ.

⁵ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 4a-7b.

⁶ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 7b-8b

⁷ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 8b-12a

⁸ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 12a-14b

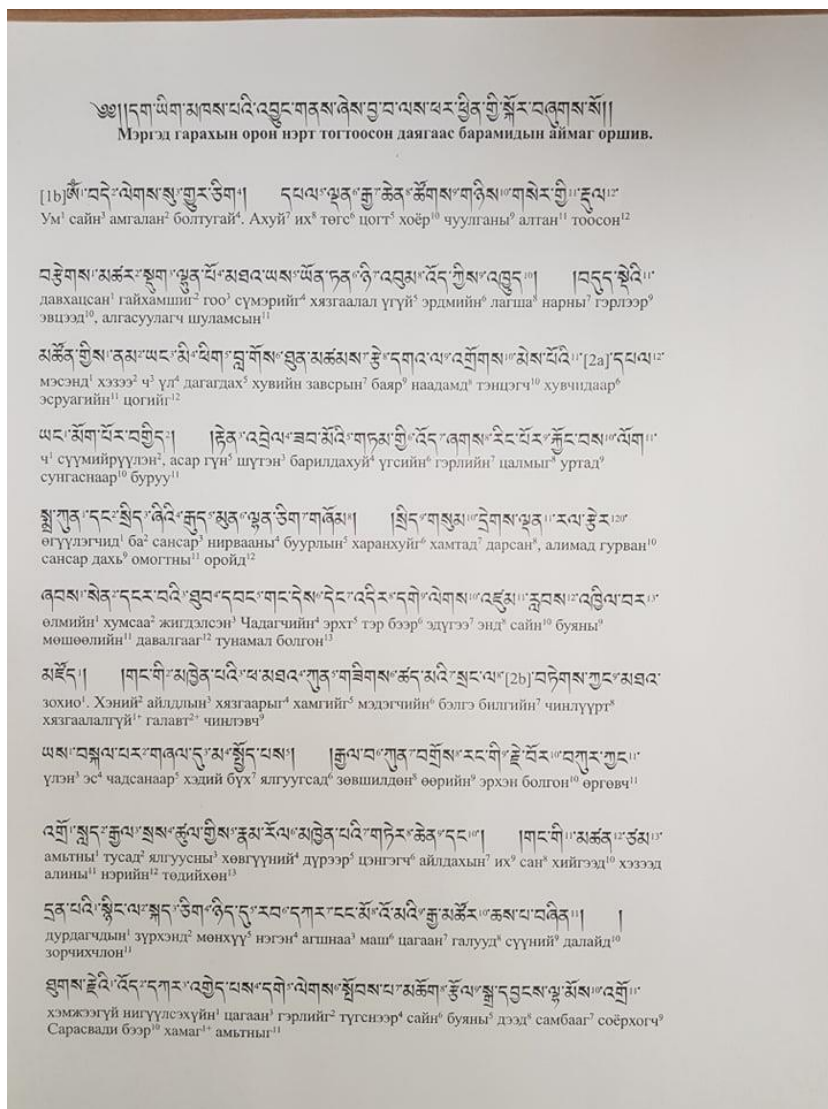
⁹ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 14b-16b

“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг”-ийн бүтэц, агуулга: “Мэргэд гарахын орон” нь төрөл зүйлээр хуваасан толь. Үндсэн 11 АЙМГААС бүрддэг. Аймгуудын нэр, барын хуудасны хэмжээ нь тухайн аймгийн агуулгын багтаамжаас хамаараад харилцан адилгүй их бага байна.

1. Барамидын аймаг /phar phyin gyi skor/ (1a-41a)
2. Мадъямака аймаг /dbu ma'i skor/ (1a-12a)
3. Авидармын аймаг /mngon pa'i skor/ (1a-86a)
4. Винайн аймаг /'dul ba'i skor/ (1a-72a)
5. Тогтсон тааллын аймаг /grub mtha'i skor/ (1a-18a)
6. Тарнийн аймаг /sngags kyi skor/ (1a-19a)
7. Учир шалтгааны ухааны аймаг /gtan tshigs rig pa'i skor/ (1a-17a)
8. Дуун ухааны аймаг /sgra rig gi skor/ (1a-27a)
9. Урлахуй ухааны аймаг /bzo ba rig pa'i skor/ (1a-19a)
10. Тэжээхүй ухааны аймаг /gso ba rig pa'i skor/ (1a-29a)
11. Шинэ хуучин дохионы аймаг /brda' gsar rnying gi skor/ (1a-29a)

“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” номд аймгийг хийсэн байдлын жишээ:

Нэг. БАРАМИДЫН АЙМАГ¹⁰ (Тө. phar phyin gyi skor. Мо. Чинад хязгаарт хүрсэн).

Барамидын аймаг¹¹ (Тө. phar phyin gyi skor. Мо. Чинад хязгаарт хүрсэн).

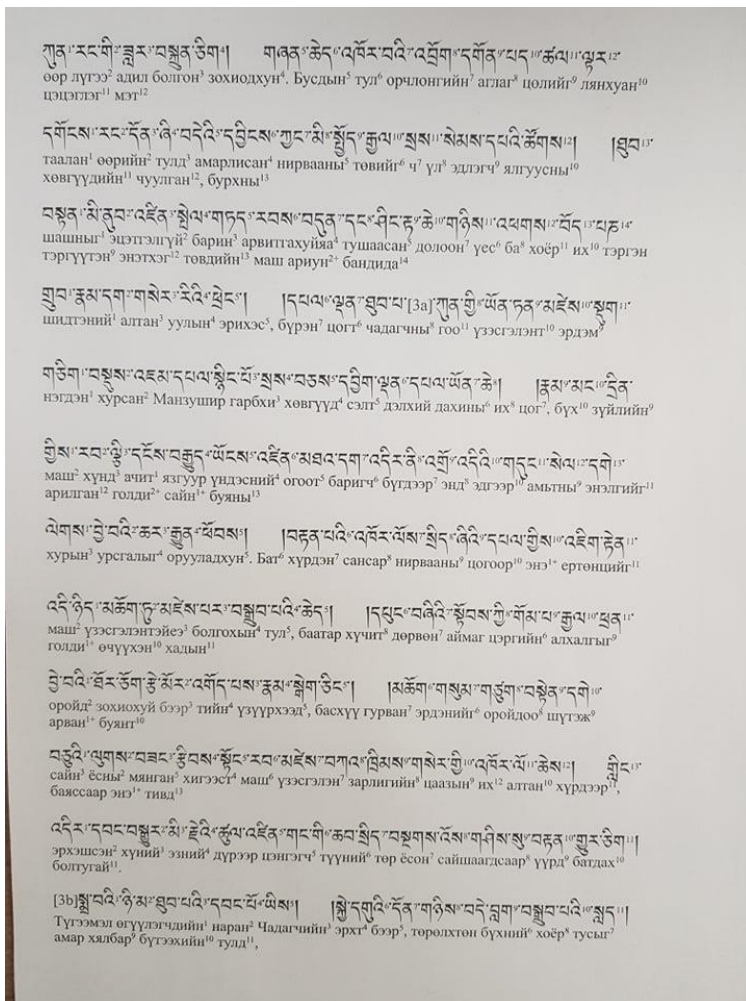
Барамидын аймагт багтсан зүйлийн агуулга нь 2 үндсэн хэсгээс бүрдэж байна. Үүнд:

- 1.“Мэргэд гарахын орон” гэх энэ том зохиолын оршил хэсэг(судрын 1-24b нүүр),
- 2.Барамидын аймгийн гол нэрийг 8 зүйлээр (судрын 24b-41a нүүр) өгүүлжээ.

¹⁰ Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг (Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba) **АҮА**. Ка боть. 1a-41a, **Ro**. Ja боть. 1a-26a, **Be**. Ка боть. 1a-41a, **Be**. 2002. т.1-178.

¹¹ Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг (Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba) **АҮА**. Ка боть. 1a-41a, **Ro**. Ja боть. 1a-26a, **Be**. Ка боть. 1a-41a, **Be**. 2002. т.1-178.

Оршил¹²: Зохиол эхлэх мөргөл, залбирал, тахилын шүлэг, мөн Бурханы шашины үүсэл хөгжил дэлгэрлийн түүхийг Энэтхэгээс эхлээд Хятад, Төвд, Монгол мөн Манж гэсэн нутаг орон, ард түмний дунд түгэн дэлгэрэхэд тухайн газар орны хаад дээдсийн тэтгэсэн буяны үйлсийг тодорхой өгүүлжээ.

2.Барамидын голын¹³ өгүүлэгдэхүүний эрхин найман бодост далан утгаар үзүүлжээ. Үүнд: 1.Хамаг зүйлийг мэдэгчид бэлдгэдэгч 10 ном, 2.Мөрийг мэдэгчид бэлгэдэгч 11 ном, 3.Хамаг орныг мэдэгчид бэлгэдэгч 9 ном, 4.Хамаг зүйлийг илт туулан онохуйг бэлгэдэгч 11 ном, 5.Үзүүрийн ил онолд бэлгэдэгч 8 ном, 6.Зэргээрийн ил онолд бэлгэдэгч 13 ном, 7.Нэгэн агшны барилдлагад бэлгэдэгч 4 ном, 8.Номын биед бэлгэдэгч 4 ном – гэсэн 70 утгаар үзүүлжээ. Тухайлбал:

¹² Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas. **Ауа.** Ка боть.1а-25а, **Ro.** Ja боть. 1а-15а, **Be.** Ка боть. 1а-25а, **Be.** 2002. т.1-93.

¹³ Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas. **Ауа.** Ка боть.1а-41а, **Ro.** Ja боть. 15а-26а, **Be.** Ка боть. 1а-41а, **Be.** 2002. т.93-178.

Гол нэр толгой үгийг ийн тодруулав.

ДУУН УХААН

ཡི་གེ་བྱེད་པ་ནི། མིང་ཚིག་བཟོད་པ་ཀུན་གྱི་གཞི་དང་། །བསྐབ་པ་ཀུན་གྱི་གཞི་དང་།

УСГИЙН ҮЙЛДВЭР нь, нэр үгсийг өгүүлэх бүгдийн шүтээн ба хамаг суртахууны шүтээн хийгээд,

རིག་བྱེད་སྐབ་རྣམས་ཀྱི་རྒྱ་བྱེད་པ་ལོ། །ཡི་གེ་དབྱེ་བ་ནི།

вед шастир өгүүлэгчдийн шалтгаан бологч болой. УСГИЙН ЯЛГАЛ нь,

ཨ་ཨི་ཨུ་རི་ལྷེ་དབྱངས་ཀྱི་ཡི་གེ་བཞི་པོ་སྐོ་སྐོ་རེ་རེ་ལ་ཐུང་དུ་དང་རིང་པོ་དང་སྐུ་ཏ་ཞེས་པ་ལེ་གིན་ཏུ་

a, и, ү, ри бөгөөд дөрвөн эгшиг үсэг нэжгээд бүрийг охор ба урт хийгээд плуда хэмээхийг маш

རིང་པོར་བྱེ་བས་གསུམ་གསུམ་སྟེ་དེ་གསུམ་རེ་རེ་ལ་འང་ལུ་ད་ཏ་ཏ་དང་། །ཨ་རུ་ད་ཏ་ཏ།

урт болгон ялгаснаар гурваад болох бөгөөд тэр гурван нэжгээд бүрийг бээр удалда хийгээд анулалда,

སྐུ་རི་ཏ་སྟེ་གསུམ་གསུམ་དུ་བྱེ་བས་དགུ་དགུ་ལོ། །དགུ་པོ་རེ་རེ་ལ་ཡང་སྐུ་ལྡན་དང་སྐུ་ལྡན་མ་ཡིན་པ་

суурида лугаа гурваад болгон ялгаснаар есөөд болох болой. Тэр ЕСҮҮЛ нэжгээд бүрийг бээр

хамарт ба хамарт бус ^cགཉིས་གཉིས་སྐུ་བྱེ་བས་ཨ་ལ་སོགས་པ་རེ་རེ་ལ་བཙོ་བརྒྱད་དུ་འགྲུབ་རོ། །

хошоод болгон ялгаснаар "a" тэргүүтэн нэжгээд бүр бээр арван найм болмуй.

Гол нэр үгийн хэлхээг ийн хийж хуудасны дугаар тавина

ТОЛГОЙ ҮГ

Барамидын аймгийн толгой үг

Шинэ үсэг	Төвд галиг	Монгол галиг
Бэлгэ чанарын хөлгөн	mtshan nyid kyi theg pa	belge činar-un kölgen
Тарнийн хөлгөн	sngags kyi theg pa	tarni-yin kölgen
Барамид	phar phyin	baramid
Хамаг зүйлийг мэдэгчид бэлгэдэгч арван ном	rnam pa thams cad mkhyen pa nyid la mtshon byed kyi chos bcu	qamuy jüyil-i medegči-dü belgedegči arban nom
Их хөлгөний сэтгэл үүсгэх	theg chen sems bskyed	yeke kölgen-ü sedkil egüskekü
Их хөлгөнийг бүтээхийн увдис	theg chen bsgrub pa'i gdams ngag	yeke kölgen-i бүтүгекүй-ийн ubadis бүтүгел-дү
Бодот бүтээлд увдисласан	bsgrub pa'i ngo bo la gdams pa	bodatu ubadislaysan бүтүгел-дү
Магад ялгахуй гишүүн	nges 'byed yan lag	mayad ilyaqui gesigün
Дөрвөн атгаг	rnam rtog bzhi	dörben adqay
Бүтээлийн шүтээн мөн чанарын язгуур	sgrub pa'i rten rang bzhin gnas rigs	бүтүгел-үн ситүген мөн činar-un ijayur
Их хөлгөний бүтээлийн зорилго	theg chen bsgrub pa'i dmigs pa	yeke kölgen-ü бүтүгел-үн Jorily-a
Их хөлгөний бүтээлийн тусгайлал	theg chen bsgrub pa'i ched du bya ba	yeke kölgen-ü бүтүгел-үн tusqayilal
Хүягийн бүтээл	go cha'i sgrub pa	quyay-un бүтүгел
Орохын бүтээл	'jug pa'i bsgrub pa	oruuq-yin бүтүгел
Чуулганы бүтээл	tshogs kyi sgrub pa	čiyulyan-u бүтүгел
Тогтоол	gzungs	toytaal
Тарни	sngags	tarni
Магад гарахын бүтээл	nges 'byung bsgrub pa	mayad yarqu-yin бүтүгел
Мөрийг мэдэгчид бэлгэдэгч арван нэгэн ном	lam shes pa nyid la mtshon byed kyi chos bcu gcig	mör-i medegči-dü belgedegči arban nigen nom
Мөрийг мэдэгчийн гишүүн	lam shes kyi yan lag	mör-i medegči-yin gesigün
Шарваагийн мөрийг мэдсэн мөрийг мэдэгчийн үе	nyan thos kyi lam shes pa'i lam shes kyi skabs	siwang-un mör-i medegsen mör-i medegē-yin üy-e
Брадигабудын мөрийг мэдсэн мөрийг мэдэгчийн үе	rang rgyal gyi lam shes pa'i lam shes kyi skabs	bradika bud-un mör-i medegsen mör-i medegē-yin üy-e
Их хөлгөний үзэхүй мөр	theg chen mthong lam	yeke kölgen-ü üjeküi mör
Их хөлгөний бясалгалын мөрийн үйлдвэр	theg chen sgom lam gyi byed pa	yeke kölgen-ü bisilyal-un mör-ün üyiledbüri
Бишрэхүй бясалгалын мөр	mos pa sgom lam	bisireküi bisilyal-un mör
Бишрэхүй бясалгалын мөрийн ач тус	mos pa sgom lam gyi phan yon	bisireküi bisilyal-un mör-ün ači tusa
Зорихуй бясалгалын мөр	bsngo ba sgom lam	Joriqui bisilyal-un mör
Даган баясалцахуй бясалгалын мөр	rjes su yi rang ba sgom lam	dayan bayasulcaqui bisilyal-un mör
Бүтээхүй бясалгалын мөр	sgrub pa sgom lam	бүтүгекүй bisilyal-un mör
Тийн ариун бясалгалын мөр	rnam dag sgom lam	teyin ariyun bisilyal-un mör
Хамаг орныг мэдэгчид бэлгэдэгч есөн ном	gzhi thams cad shes pa nyid la mtshon byed kyi chos dgu	qamuy orun-i medegči-dü belgedegči yisün nom

2.ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ӨГҮҮЛЭЛ. 8-г хэвлүүлэв. Үүнээс гадаадад 1.

“Монголчуудын орчуулгын уламжлалт нэр утгын оноолт ба “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даягын”-ийн эхүүдийн харьцуулсан судалгаа” суурь судалгааны ажлын хүрээнд эрдэм шинжилгээний өгүүлэл 8-г бичиж эрдэм шинжилгээний гадаад дотоодын мэргэжлийн сэтгүүлд хэвлүүлэв. Үүнээс гадаадад 1.Үүнд:

1. Д.Сумьяа. *“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” нь Монголчуудын бүтээсэн анхны нэр томъёоны толь болох нь*. ШУТИС. Гадаад хэлний сургууль, хэрэглээний хэл шинжлэлийн салбар. I. –“Нэр томъёо судлалын асуудалд” эрдэм шинжилгээний сэтгүүл. Уб. 2019 он . 7-18-р нүүрт.
2. Д.Сумьяа. *“Монголчуудын орчуулгын уламжлалд нэр утгын оноолтыг хийж байсан жишээг Гаалидаасын “Үүлэн элч” номын орчуулгаас үзэх нь*”. International Conference on Translation and Transmission of Meghadūta in East Asia. Peking University. Хурлын эмхэтгэл. 2019 он.. 29-44-р нүүрт.
3. Д.Сумьяа, Д.Буянбаатар. *“Монгол мэргэдийн бүтээж байсан зан үйлийн судар ном дахь нэр үг утгыг тодруулан оноож ирсэн уламжлалаас*”. “Төвд судлал” сэтгүүл. Боть 08. Дэвтэр 1-14. 2019 он.149-167-р нүүрт.
4. Д.Сумьяа. *“Өргөх үг”*. Л.Тэрбиш. “Төвд –Монгол иж бүрэн толь бичиг”. Уб. 2018.13-16-р нүүрт.
5. Д.Сумьяа. *Гаалидаасын “Үүлэн элч” номын тухайд*. –“Төвд судлал” сэтгүүл. Боть 07. Дэвтэр 16. 2018. 268-271-р нүүрт
6. Д.Сумьяа. *“Төвд-Монгол иж бүрэн толь бичиг” -ийн тухайд*. –“Төвд судлал” сэтгүүл. Боть 07. Дэвтэр 15. 2018. 263-267-р нүүрт
7. Д.Сумьяа. *“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” номын бүтэц агуулгын тухайд*. “Төвд судлал” Боть 09. Дэвтэр 04. 2020 он. 37-95-р нүүрт
8. Д.Сумьяа. *“Монголын орчин үеийн Төвд судлаачдыг бэлтгэхэд Т.Данзан-Одсэр гавжийн оруулсан хувь нэмэр”*. -“Хэл зохиол” эрдэм шинжилгээний сэтгүүл. Боть XIII(45) Дэвтэр19, 2020 он. 283-295-р нүүрт.

ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ӨГҮҮЛЛҮҮДИЙН ТОВЧ АГУУЛГА, АЧ ХОЛБОГДОЛ

“Нэр томъёо судлалын асуудалд” эрдэм шинжилгээний сэтгүүл.
ШУТИС. Гадаад хэлний сургууль, хэрэглээний хэл шинжлэлийн
салбар. I 6 Уб. 2019 он . 7-18-р нүүрт.

1. “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” нь монголчуудын бүтээсэн анхны нэр томъёоны толь болох нь

Агуулгын товч. Тус өгүүлэлд “Мэргэд гарахын орон” толь бичиг нь Монголчуудын

ГАРЧИ	
Орчин болон өгүүлэн үг	1
НЭР ТОМЪЁО СУДАЛЫН ТҮҮХНИ АСУУДАЛ	
Д.Сүмбэр “Мэргэд гарахын орон”-ийг судлахад дээд мэдээлэл Монголчуудын үг хэлний системийн үзэл баримтлал	7
О.Шанбалар Монгол үг хэлний системийн үзэл баримтлал	19
М.Мөнх-Амгалан, Н.Мөнхсайхон Монгол үг хэлний системийн үзэл баримтлал Монгол үг хэлний системийн үзэл баримтлал	36
Г.Баярсануу Нэр томъёо судлалын үзэл баримтлалын үзэл баримтлал	56
НЭР ТОМЪЁО БАЛВЕРГУУЛАХ АСУУДАЛ	
Н.Баярсануу Нэр томъёо судлалын үзэл баримтлал	69
Д.Түвшин Нэр томъёо судлалын үзэл баримтлал	85
Г.Баярсануу Нэр томъёо судлалын үзэл баримтлалын үзэл баримтлал	105
Г.Баярсануу Нэр томъёо судлалын үзэл баримтлалын үзэл баримтлал	120
СЭЛБЭР УХААНЫ НЭР ТОМЪЁОНЫ АСУУДАЛ	
Г.Дураева, Н.Баярсануу Монгол үг хэлний системийн үзэл баримтлалын үзэл баримтлал	129
Д.Баярсануу Монгол үг хэлний системийн үзэл баримтлалын үзэл баримтлал	141
Н.Баярсануу Монгол үг хэлний системийн үзэл баримтлалын үзэл баримтлал	152
Н.Баярсануу Монгол үг хэлний системийн үзэл баримтлалын үзэл баримтлал	168
Н.Баярсануу, Н.Баярсануу Монгол үг хэлний системийн үзэл баримтлалын үзэл баримтлал	178

бүтээсэн анхны нэр томъёоны толь болохыг тодруулж үзлээ. Ингэхдээ: “Мэргэд гарахын орон”-г зохиох болсон үндэслэл, толийн хэвлэгдсэн эх, толийн бүтэц агуулга, уг толийн ач холбогдол, дүгнэлт гэсэн хэсгээр авч үзэв.

“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” нь төвд хэлнээс монголоор орчуулахад нэг утга, нэг үгийг олон янзаар чөлөөтэй орчуулах, нэр томъёо жигд бус нэрлэгдэхээс тодорхой хэмжээгээр зайлсхийж, олон салбар ухааны нэр утга, нэр томъёог жигдрүүлэхэд чиглэсэн. Энэ утгаар нь монголчуудын бүтээсэн олон салбар ухааны анхны нэр томъёоны толь юм гэж үзэж болох юм

Ач холбогдол: “Мэргэд гарахын орон” бүтээл нь монголчуудын уламжлалт орчуулгын онолын сэтгэлгээний түүх, туршлагыг танин мэдүүлэх орчуулгын онол практикийн олон талын ач холбогдолтой Үүнд:

- Орчин цагийн даяаршлын энэ цаг үед мөн олон салбар ухааны (дуун ухаан, шалгадаг ухаан, урлах ухаан, гэжээх ухаан, дотоод ухаан, зохист аялгуу, илт өгүүлэх, эвсүүлэн найруулах, дууриал бүжиг, одон зурхай) нэр томъёог тогтоох, орчуулахад уламжлалт мэдлэг мэдээллийг ашиглах, нэр томъёог жигдлэх зэрэгт гарын авлага болох юм.

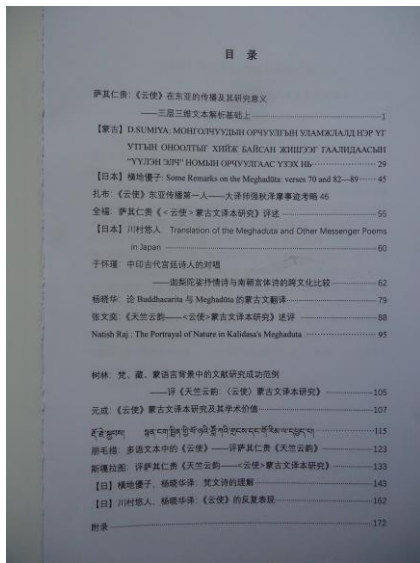
- Нийт хүн ардын оюуны боловсролыг дээшлүүлэх, монгол үндэсний оюуны өв соёлоороо бахархах үзэл төлөвшүүлэхэд томоохон тус дэм болох ийм Монголчуудын бүтээсэн оюуны өв юм. *Өгүүллийг хавсаргав.*

***International Conference on Translation and Transmission
of Meghadūta in East Asia. Peking University.
Хурлын эмхэтгэл. 2019 он. 29-44-р нүүрт.***

2. Монголчуудын орчуулгын уламжлалд нэр утгын оноолтыг хийж байсан жишээг

Гаалидаасын “Үүлэн элч” номын орчуулгаас үзэх нь

Агуулгын товч. Энэ өгүүлэл үндсэн 2 хэсгээс бүрдэж байгаа. 1. Эртний Энэтхэгийн алдарт яруу найрагч Гаалидаасын “Үүлэн элч” зохиолыг төвдөч эрдэмтэн Л.Тэрбиш Төвд

目 录

尹其仁著 《云使》在东亚的传播及其研究意义
——三层三指文本解析基础上 1

【蒙古】 D. SUMYA. МОНГОЛЧУУДЫН ОРЧУУЛГЫН УЛАМЖЛАЛД НЭР УТГЫН ОНООЛТЫГ ХИЙЖ БАЙСАН ЖИШЭЭГ ГААЛИДААСЫН “ҮҮЛЭН ЭЛЧ” НОМЫН ОРЧУУЛГААС ҮЗЭХ НЬ 29

【日本】 横地肇子. Some Remarks on the Meghadūta: verses 70 and 82—89 45

孔布. 《云使》东亚传播第一人——大泽存强教授遗著选编 46

金福. 尹其仁著《云使》蒙古文译本研究 55

【日本】 川村悠人. Translation of the Meghadūta and Other Messenger Poems in Japan 60

于怀瑾. 中印古代宫廷诗人的好境
——希腊罗马抒情诗与南朝宫体诗的文化比较 62

杨晓华. 论 Bhaddacarita 与 Meghadūta 的蒙古文翻译 79

张文英. 《天然云岭——云使》蒙古文译本研究 述评 88

Naitoh Raj. The Portrayal of Nature in Kalidasa's Meghadūta 95

柳林. 梵. 藏. 蒙语言背景中的文献研究成功范例
——评《天然云岭·云使》蒙古文译本研究 105

元成. 《云使》蒙古文译本研究及其学术价值 107

吴金明. 蒙古文译本《云使》研究 115

廖毛措. 多语文本中的《云使》——评尹其仁著《天然云岭》 123

新藤壮典. 译尹其仁著《天然云岭——云使》蒙古文译本研究 133

【日】 横地肇子. 杨晓华译. 梵文诗的理解 143

【日】 川村悠人. 杨晓华译. 《云使》的反复表现 162

附录 172

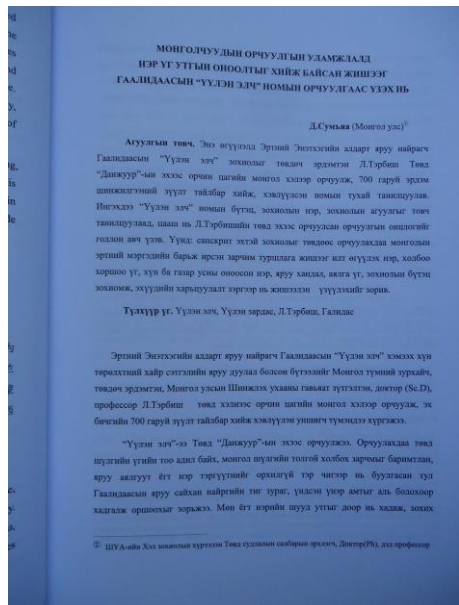
“Данжуур”-ын эхээс орчин цагийн монгол хэлээр орчуулж, 700 гаруй эрдэм шинжилгээний зүүлт тайлбар хийж, хэвлүүлсэн номын тухай танилцуулав. Ингэхдээ “Үүлэн элч” номын бүтэц, зохиолын нэр, зохиолын агуулгыг товч танилцуулав. 2. Төвд Данжуурын төвд эхээс орчуулсан Л.Тэрбишийн орчуулгын онцлогийг голлон авч үзэв. Үүнд: санскрит эхтэй зохиолыг төвдөөс орчуулахдаа монголын эртний мэргэдийн барьж ирсэн зарчим туршлага жишээг илт өгүүлэх нэр, холбоо хоршоо үг, хүн ба газар усны оноосон нэр, яруу хандал, аялга үг, зохиолын бүтэц зохиомж, эхүүдийн харьцуулалт зэргээр

нь жишээлэн үзүүлэхийг зорив.

Орчин цагийн монгол хэлээр монгол уншигчдын гар дээр ирсэн нэг зохиолын хоёр орчуулга болох Б.Ринчен, Л.Тэрбиш нарын орчуулга нь хоорондоо бас ч зөрөө ялгаатай болсон орчуулгын туршлага үүнээс харагдана. Тухайлбал Хоёр орчуулга 67-р бадаг хүртэл бадгуудын дэс дараа агуулга ерөнхийдөө тохирч байна. Харин 68-аас хойшхи бадгуудын агуулга хойно урдаа орох, заримыг нэмж дэлгэрүүлсэн зэрэг зөрөө байна. Мөн

үгийн сонголт болон найруулга төдийгүй бүтэц зохиомжийн хувьд бас ялгаа ажиглагдана. Өөрөөр хэлбэл тухайн орчуулагч ямар эхээс, хэзээ хэдийд ямар цаг үед орчуулсан, орчуулагчдын өөрсдийн арга барил зэрэг орчуулгын онол түүхэд холбогдох асуудлууд ч харагдаж байна.

Ач холбогдол: “Үүлэн элчийн” энэхүү орчуулга нь Ганжуур, Данжуур болон санскритаас эхтэй энэтхэг, төвд зохиолыг орчуулж ирсэн монголын эртний мэргэдийн орчуулгын сонгодог уламжлал арга зарчмыг сайтар барих атлаа орчин цагийн монгол хэлний найруулгын хэм хэмжээнд яв цав таацуулан орчуулсан учир Монголчуудын орчуулгын уламжлалд нэр утгын оноолтыг хийж байсан арга жишээ, сурвалжийн судлалыг энэхүү номоос үзэж сурах бүрэн боломжтой юм. *Өгүүллийг хавсаргав.*

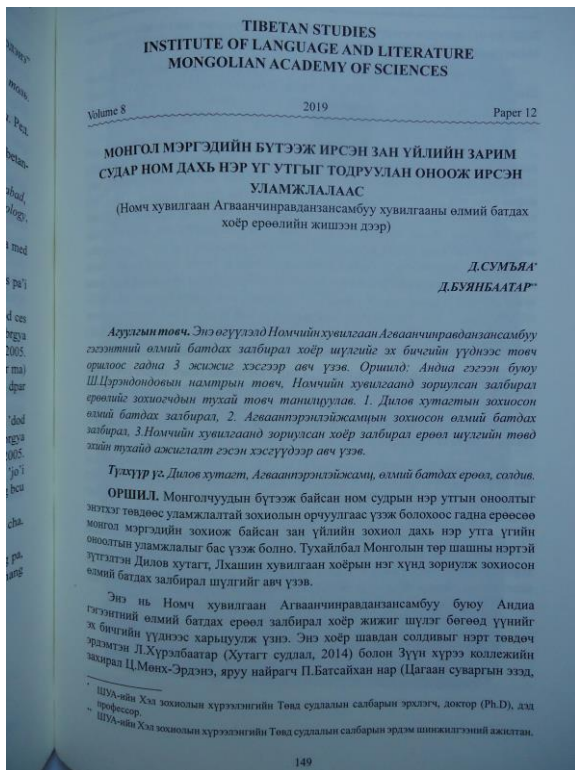

**“Төвд судлал” сэтгүүл. Боть 08. Дэвтэр 1-14.
2019 он.149-167-р нүүрт.**

3. Монгол мэргэдийн бүтээж ирсэн зан үйлийн зарим судар ном дахь нэр үг утгыг тодруулан оноож ирсэн уламжлалаас

Агуулгын товч. Монголчуудын судар номын орчуулгад нэр утгыг тодруулан оноож ирсэн уламжлалыг Номч хувилгаан Агваанчинравданзансамбуу хувилгааны өлмий батдах хоёр ерөөлийн жишээн дээр авч үзэв. Учир нь төвд хэлт утга зохиолын хүрээнд солдив буюу өлмий батдах залбирал ерөөл ихэд уламжлалтай учир төвд хэлээр зохиож байсан, орчуулж байсан төвд хэлт утга зохиолын тодорхой төлөөлөл болж чадах юм.

Иймд энэ өгүүлэлд Номчийн хувилгаан Агваанчинравданзансамбуу гэгээнтний

өлмий батдах залбирал хоёр шүлгийг эх бичгийн үүднээс задлан шинжлэхдээ товч оршилоос гадна 3 жижиг хэсгээр авч үзэв. Оршилд: Андиа гэгээн буюу Ш.Цэрэндондовын намтрын товч, Номчийн хувилгаанд зориулсан залбирал ерөөлийг зохиогчдын тухай товч танилцуулав. 1. Дилов хутагтын зохиосон өлмий батдах залбирал, 2. Агваанпэрэнлэйжамцын зохиосон өлмий батдах залбирал, 3. Номчийн хувилгаанд зориулсан хоёр залбирал ерөөл шүлгийн төвд эхийн тухайд ажиглалт гэсэн хэсгүүдээр авч үзэв.

Монголчуудын бүтээж байсан ном

судрын нэр утгын оноолтыг энэтхэг төвдөөс уламжлалтай зохиолын орчуулгаас үзэж болохоос гадна ерөөсөө монгол мэргэдийн өөрсдийн зохиож байсан зан үйлийн зохиол дахь нэр утга үгийн оноолтын уламжлалыг бас үзэж болно. Тухайлбал Монголын төр шашны нэртэй зүтгэлтэн Дилов хутагт, Лхашин хувилгаан хоёрын нэг хүнд зориулж зохиосон өлмий батдах залбирал шүлгийг авч үзэв. Монголын шашин болоод төрийн зүтгэлтэн, мөн буддын сонгодог боловсролтон монгол номын мэргэдийн том төлөөлөгчид болох Дилов хутагт, Лхашин хувилгаан хэмээн алдаршсан Агваанпэрэнлэйжамц нарын Номчийн хувилгаанд зориулсан өлмий батдах ерөөл(солдив) хоёр шүлгийг шинжлэн үзэв.

Хоёр залбирал шүлгийн мөн хоёр орчуулга нь залбирал шүлгийнхээ утга санааг тодорхой өгүүлсэн орчуулгууд байна. Төвдөч эрдэмтэн Л.Хүрэлбаатарын орчуулга нь төвд эхээ үгчлэн барихын зэрэгцээ толгой сүүл холбох буюу шүлгийн хэмнэлд оруулахыг чухалчилжээ. Нөгөө Ц.Мөнх-Эрдэнэ П.Батсайхан нарын орчуулга нь шүлгийн утгаа илүү эрхэмлэсэн нэлээд чөлөөт орчуулга байна.

Өлмий батдах ерөөл залбирлын энэ хоёр шүлэгт төвд хэлт утга зохиол, буддын утга зохиолд түгээмэл хэрэглэж ирсэн нэр үг утгын уламжлалт үгс нэлээд түгээмэл арвин байна

Ач холбогдол: Номчийн хувилгаан Агваанчинравданзансамбуу буюу Андиа хувилгаанд зориулсан хоёр ерөөл залбирал нь Ш.Цэрэндондов хувилгааны намтар түүхэнд төдийгүй Монголын бурханы шашны түүх хутагт хувилгаадын намтар судлалд ихээхэн ач холбогдолтой судар сурвалж байна.

Ийн буддын утга зохиол, түүгээр уламжилсан олон ухааны үг утгын нэршил, нэр томъёог жигдлэн хэвшүүлэхээр “Мэргэд гарахын орон” зэрэг нэр утгыг тогтоох толь зохиож, тухайн цаг үеийнхээ төвд хэлт утга зохиол болон түүний орчуулгад хэрэглэж барьж ирсэн уламжлал нь мөнхүү XX зууны эхэн үед зохиогдсон зан үйлийн судар номд уламжилсан харагдаж байна. *Өгүүллийг хавсаргав.*

Л.Тэрбиш. “Төвд –Монгол иж бүрэн толь бичиг”. Уб. 2018.13-16-р нүүрт.

4. “Төвд-Монгол иж бүрэн толь бичиг”-г өргөх үг

Товч агуулга. Энэ өгүүлэл нь Төвдөч эрдэмтэн доктор, профессор зурхайч Л.Тэрбиш нь “Төвд –Монгол иж бүрэн толь бичиг” зохиосон бөгөөд энэ Төвд-Монгол толь бичгийн тухай эрдэм шинжилгээний өмнөх үг болж буй юм. Энэ өгүүлэл мөн 2 үндсэн хэсгээс бүрдэж байна. Үүнд: “Төвд-Монгол иж бүрэн толь бичиг”-ийг зохиох болсон үндэслэл, толийн арга зүй, толийн бүтэц, агуулга багтаамж, толийн эрдэм шинжилгээний болон хэрэглээний ач холбогдол зэргийг өгүүллийн эхний хэсэгт авч үзэв. Хоёр дахь буюу өгүүллийн гол хэсэгт: “Төвд-Монгол иж бүрэн толь бичиг”-т Буддын уламжлалт их, бага арван ухааны болоод олон салбар ухааны нэр нэршил, нэр томъёо, илт өгүүлэх нэр зэрэг нэр нэр томъёо, үг хэллэг, тэдний хэлзүйн хувирал зэргийг хэрхэн багтаасан болохын тухайд багцалж үзэв. Тухайлбал: Доктор Л.Тэрбиш нь олон салбар ухааны нийлэг уулзвар дээрээс аливаа юмны мөн чанарыг шинжлэх болсон даяаршлын энэ цаг үед төвдийн уламжлалт төвд бичгийн хэлээр буй ном судрыг уншин ухах, мөн эдүгээ цагт төвд хэлээр гарч буй судалгаа шинжилгээний ном зохиолыг үзэх, судлах, орчуулахдаа аль ч салбарын хүн үзэж ашиглах гарын авлага болох тийм толь зохиох зорилго тавьжээ.

Энэ Төвд-Монгол толь нь 70 гаруй мянган толгой үгтэй. Толгой үгээ төвд хэлний цагаан толгойн үсгийн дарааллаар журамлаж, шүтээн үсэг бүхүй аймаг дотроотолгой үг бүрээ дугаарлажээ. Номын энэ бүтэц нь толийг үзэх ашиглах хэн хүн бүхэнд үг, утга, тайлбар тодорхой болжээ.

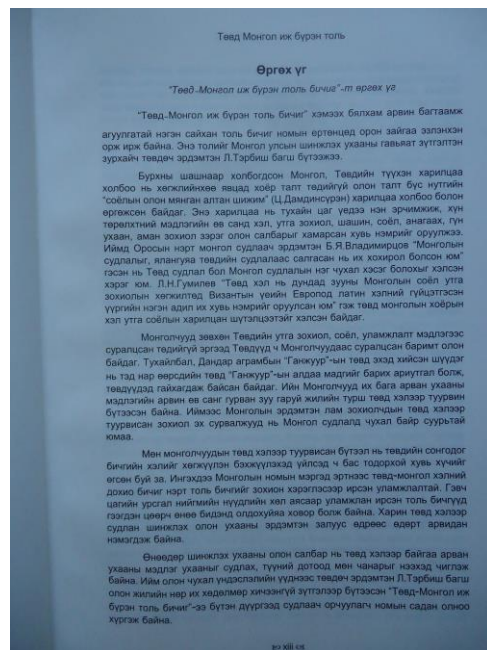
Энэ “Төвд-Монгол их толь” нь зөвхөн үгийн төдийгүй бас утгын тайлбар толь байна. Үүнд тухайн үгийн гарал ирэл, нэр томъёоны тайлбарыг хийж, илт өгүүлэх нэрийн үгчилсэн орчуулгыг тавиад ёгт утгыг хавсаргажээ. Мөн тус толь бичигт өвөрмөц хэллэг, зүйр цэцэн үгийн сан арвин оржээ. Өвөрмөц хэллэг, зүйр цэцэн үгэндээ төвдийн уламжлалт утга, монголын тохирох утгыг оноосноос гадна эдүгээ цагийн шинжлэх ухааны нэр томъёоны толь бичиг зэрэг арвин их номыг шүүрдэн үзэж хийсэн учир төвд үг, түүний хэлзүйн хувирал, төвд, монгол үгийн арвин баялаг санг энэ толь багтаажээ. Тухайлбал:

ᠠᠵᠢᠨᠠᠨᠢᠨ-1.хичээх, 2.сэрэмжлэх, болгоомжлох,ᠠᠵᠢᠨᠠᠨᠢᠨ (᠋᠋,᠋),ᠠᠵᠢᠨᠠᠨᠢᠨ (᠋᠋,᠋)

ᠠᠵᠢᠨᠠᠨᠢᠨ(з.х)(1642-р нүүрт). Энэ үг нь хичээх, сэрэмжлэх гэсэн хоёр үндсэн утгатай байна.

Үүнээс гадна энэ үйл үгийн өнгөрсөн, ирээдүй цаг, захирах хүсэх төлөвийг бичжээ. Ийнхүү тухайн үгийн үндэс, түүний цагийн хувиллыг бичиж үзүүлсэн, хийгээд мөн утга адил атал бичих хэлбэр өөр үгсийг нэгийн нь ард орчуулгыг хадаад бусдыг нь ард тэнцүүгийн тэмдэг тавьж орчуулгын хадсан зэрэг нь төвд хэлийг сурахад эрхэм лавламж болж байна.

Ач холбогдол. Уламжлалт болоод олон салбар ухааны нэршил, нэр томъёоны толийг харгуулан шүүж тулгаж хийсэн учир орчуулагч, зохиолч туурвин бүтээгч хэн хүн бүхэн төвд хэлний төдийгүй монгол хэлний үгийн сан, ёгт илт өгүүлэх нэрийн олон өвөрмөц хувилбараас яруу сайхнаар туурвин бичих арга ухаанаа баяжуулах ач тустай “Төвд – Монгол их толь бичиг” хэмээх үнэ цэнэтэй бүтээлийг танилцуулсан байна. *Өгүүллийг хавсаргав.*

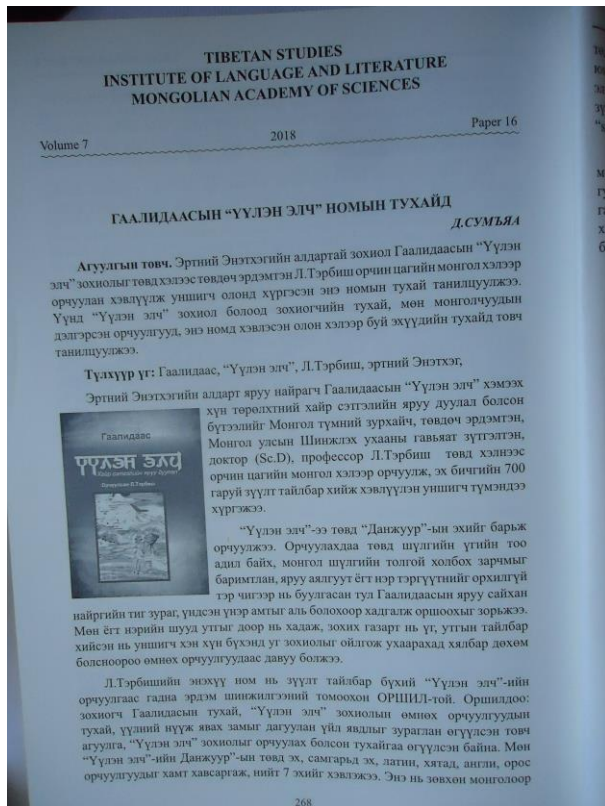

**“Төвд судлал” сэтгүүл. Боть 07. Дэвтэр 16.
2018. 268-271-р нүүрт**

5.Гаалидаасын “Үүлэн элч” номын тухайд

(Эрдэм шинжилгээний номын шүүмж өгүүлэл)

Товч агуулга. Энэ өгүүлэлд Эртний Энэтхэгийн алдартай зохиол Гаалидасын

“Үүлэн элч” зохиолыг төвд “Данжуур”-ын эхээс төвдөч эрдэмтэн Л.Тэрбиш орчин цагийн монгол хэлээр орчуулсан орчуулга, түүний нэр болоод үгсийн оноолтын тухайд авч үзжээ. Үүнд “Үүлэн элч” зохиол болоод зохиогчийн тухай, монголчуудын дунд дэлгэрсэн орчуулгууд, энэ ном хэвлэсэн олон хэлээр буй эхүүдийн тухай танилцуулаад ялангуяа Төвд Данжуураар уламжлан ирсэн төвд “Үүлэн элч” зохиолын илт өгүүлэх ёгт нэрийг зүйлт тайлбараар тодорхой оноон нэрлэн орчуулсан нь төвд хэлнээс орчин цагийн монгол хэлээр орчуулах тодорхой бодит үлгэр жишээ болсныг үзүүлжээ.

Ач холбогдол нь : “Үүлэн элч” зохиолыг Л.Тэрбишийн орчуулгаар орчин цагийн монгол хэлээрээ хүлээн авч унших боломжтой болсон төдийгүй, мөн бид бүхний эдүгээ ихэд шамдан шимтэн суралцдаг англи, хятад, орос хэлээрээ ч давхар уншиж үзэх боломжтойг танилцуулжээ. *Өгүүллийг хавсаргав.*

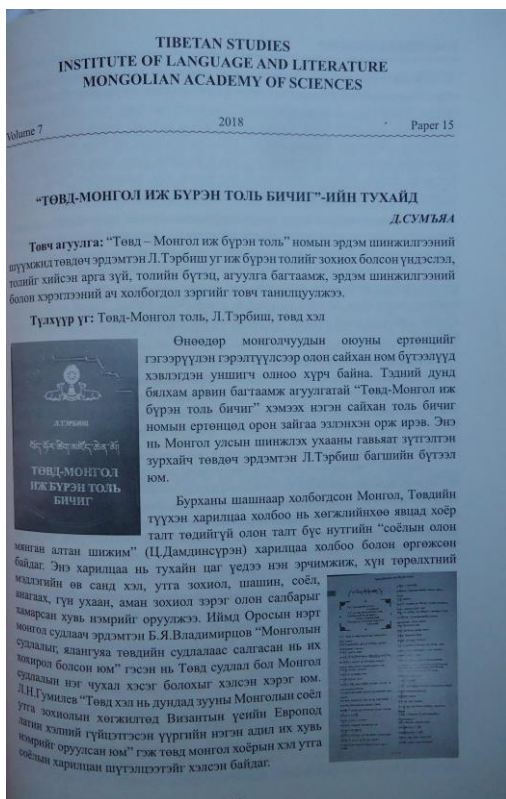
6. “Төвд-Монгол иж бүрэн толь бичиг”-ийн тухайд

(Эрдэм шинжилгээний номын шүүмж өгүүлэл)

Агуулгын товч. “Төвд-Монгол иж бүрэн толь” номын эрдэм шинжилгээний шүүмжид төвдөч эрдэмтэн Л.Тэрбиш уг иж бүрэн толийг зохиох болсон үндэслэл, хийсэн

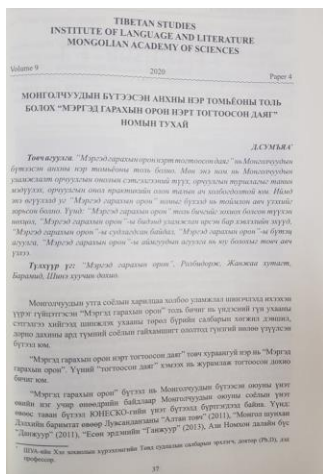
арга зүй, толийн бүтэц, агуулга, багтаамж, эрдэм шинжилгээний ач холбогдол зэргийг товч танилцуулжээ.

Доктор(Sc) Л.Тэрбиш багш энэ “Төвд монгол их толь”-ийг зохиохдоо төвд хэлээр 60 шахам, монголоор 10 гаруй, англи хятад зэрэг бусад хэлээр 10 гаруй нийт 80 гаруйалдартайхуучин шинэ дохио бичгүүд, илт өгүүлэх нэрийн, эртний судар дандрын зохиолын хариу нэрийг тайлсан түүвэр нэрийн бичиг чухал нарийн төвд толь бичиг болон бусад олон хамаг эх сурвалж бүгдийг хаман авч “цөмийг уудлан урвуулж” нэгжин үзэж уйгагүй эмхлэн цэгцэлж, боловсруулж далан мянга гаруй толгой үг бүхий том толь хийжээ.

Ийнхүү олон зүйл нэрийн төвд толийг хичээнгүйлэн шүүж хэрэгт үгсийг түүж бүтээсэн учир төвд хэл суралцагчдад чухам сайн гарын авлага болох дэлгэрэнгүй толь бичиг болжээ. Мөн төвд хэл сурахыг эрхэмлэгчид төдийгүй түүх шашин, хэл утга соёл, байгаль дэлхий, анагаах эм, одон зурхай дүрслэх урлаг гээд олон салбар ухааны хүмүүс өөр өөрийн салбар ухааны үг хийгээд ухагдахууны тухай мэдлэг ойлголтыг авч болохуйц өргөн хэрэглээний толь болжээ.

7. “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” номын бүтэц агуулгын тухай

Өгүүллийн товч. Энэ өгүүлэлд “Мэргэд гарахын орон” номыг бүхэлд нь шинжлэн авч үзэхийг зорьсон болно. Учир нь “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” нь Монголчуудын бүтээсэн анхны нэр томъёоны толь юм. Мөн энэ ном нь Монголчуудын уламжлалт орчуулгын онолын сэтгэлгээний түүх, орчуулгын туршлагыг танин мэдүүлэх, орчуулгын онол практикийн олон талын ач холбогдолтой юм.

Иймээс “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” номын удиртгал оршил, төгсгөлийн үг, аймгуудыг бүхэлд нь шинжлэн авч үзэхийг зорьсон болно. Үүнд: “Мэргэд гарахын орон” толь бичгийг зохиох болсон түүхэн нөхцөл, “Мэргэд гарахын орон”-ы бидэнд уламжлан ирсэн бар хэвлэлийн эхүүд, “Мэргэд гарахын орон”-ны судлагдсан байдал, “Мэргэд гарахын орон”-ы бүтэц агуулга, “Мэргэд гарахын орон”-ы аймгуудын агуулга нь юу болохыг товч авч үзлээ.

Ач холбогдол: 1. “Мэргэд гарахын орон” номыг бүхэлд нь шинжлэн үзсэн энэ өгүүлэл нь Мэргэд гарахын орон хэмээх номын агуулга, ач холбогдол, нэр томъёо оноож ирсэн уламжлал, нэр томъёог оноож жигдлэхийн ач тус, түүнийг монголчууд эрхэмлэж ирсэн уламжлалыг товч танилцуулах юм.

2. Аймгуудын агуулга юу болох, мөн Төвд-Монгол олон нэр томъёог судлаачдад товч боловч танилцуулах юм. Өгүүллийг хавсаргав.

ТӨВД СУДАЛ 2020 Боть 9

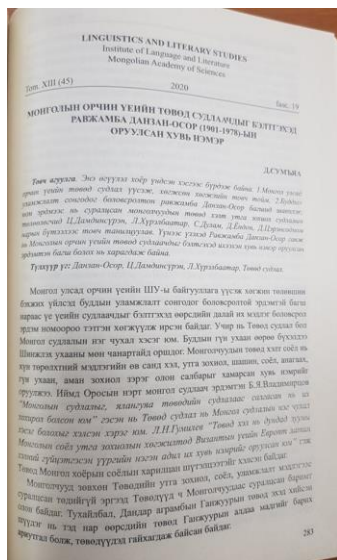
СЭХЛЭГЭЭНИЙ ОВ ГАРЧИГ

4	Сумъяа Д. Төвдөд тусламт Ч.Алтангэрэлийн өмгөд, эрэм шинжилгээний бүтээлийн товч
9	Цэцэг Д. Алтангэрэл бичгийн үгийн утга агуулгайг хичээх буюу Дагваржав хуулийн "Нэгдсэн үгсний" нутгийн үгч
15	Алтангэрэл Ч. Давданы Зохиолт агуулгын тухай монгол тайлбарын тухай
ИЭДЭМ ШИНЖЛЭГЭЭНИЙ ОГУУЛАЛ	
25	Отгонбаяр Р. Уугуйг дэмжсэн бичгийн бар хэвлэлийн товч
37	Сумъяа Д. Монголчуудын бүтээсэн анхны нэр томъёоны толь болох "Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг" номын тухай
96	Ван Манжуа. Батсүхэгт хамба Жамбалсүрэн ба түүний тайлбар зохиолын тухай
108	Батбаяр Н. Их хүрээний агригийн дэвжээний уламжлал, шинжлэл
135	Батсүхэг Б. "Алтан хааны цаал"-ын оршил хэргийн тухай
147	Мөнх-Отгон Д. Нойн хуулийн "Батшан гур" хэмээх нутгийн төвд найв олох тухай
153	Загваржавын Т. Уугуй "Алтан гэрэл" сүрэн Тур дала судалгаа
173	Нарангэрэл Ц. Алтангэрэл уугууны "Найван өнгөт" сүдэр дала сансарт үгсийн тухай
183	Гансана Я., Сүлэгийн Х. Хөвгүүний хэргийг дуулах нэгэн зохиолын судалгаа
190	Арван Д. "Дэвжээ" хэмээх номын орчуулгын үгсний утгайг тодорхойлох

МОНГОЛ

8. Монголын орчин үеийн төвд судлаачдыг бэлтгэхэд равжамба Данзан-Осор(1901-1978) гавжийн оруулсан хувь нэмэр

Өгүүллийн товч. Энэ өгүүлэл хоёр үндсэн хэсгээс бүрдэж байна. 1.Монгол улсад

орчин үеийн төвд судлал үүсч, хөгжсөн хөгжлийн товч тойм, 2.Буддын уламжлалт сонгодог боловсролтон равжамба Данзан-Осор багшид шавилж, ном эрдмээс нь суралцсан Монголчуудын төвд хэлт утга зохиол судлалын төлөөлөгчид Ц.Дамдинсүрэн, Л.Хүрэлбаатар, С.Дулам, Д.Ёндон, Д.Цэрэнсодном нарын бүтээлээс товч танилцуулав. Үүнээс үзэхэд Равжамба Данзан-Осор гавж нь Монголын орчин үеийн төвд судлаачдыг бэлтгэхэд ихээхэн хувь нэмэр оруулсан эрдэмтэн багш болох нь харагдаж байна.

Монгол улсад орчин цагийн төвд судлал үүсч хөгжсөн тухайд: 1921 онд Монгол улсад орчин цагийн Шинжлэх ухааны

байгууллага Судар бичгийн хүрээлэн анх үүсэн байгуулагдахдаа дуун ухааны, түүхийн, төвд судлалын гурван гол тасагтайгаар ажиллаж, тэнд Зава Дамдин гавж, Гэлэгжамц дооромбо, Шагж гэвш зэрэг тухайн цагийн буддын өндөр боловсролтой эрдэмтэд ажиллаж байв. Мөн 1981 онд ШУА, Хэл зохиолын хүрээлэнд төвд судлалын тасаг байгуулсан байна.

ДАНЗАН-ОДСЭР (1901-1978) гавж нь цагийн үймээн арай зөөлөрсөн 1940-өөд оны дунд үеэс Гандантэгчинлин хийдэд шавилахын зэрэгцээ ном орчуулах, номч мэргэн гавж Гомбожсав, гэви Иштавхай, Уулын Жамц, анги Лхамаажсав, гавж Очир нартай хамтран судалгаа шинжилгээ, орчуулга хийж, эрдэм шинжилгээний “Энх тайвны цагаан лянхуа”,

“Уданабарга Дармабада”, “Сумадираднаагийн Төвд монгол толь бичиг” зэрэг эрдэм судлалын чухал ач холбогдолтой бүтээл хэвлүүлсэн байдаг.

Данзан-Одсэр гавж нь насныхаа сүүлчийн хэсгийг эрдэм номтой залуу лам бэлтгэхэд зориулж 1970 онд Шашны Дээд сургуулийн анхны багш болж судар тарнийн гүн ухаан, нэр орчуулга зэрэг хичээл заахын зэрэгцээ гэрээрээ ШУА, МУИС-ийн эрдэмтэн багш нарт шашны болон бусад олон зүйл мэдлэг ухаан зааж байсан буддын гүн ухаан, дуун ухаан зэрэг ухааны олон оронд төгс мэргэшсэн, сүүлийн үеийн буддын утга зохиолын сонгодог боловсролтон байлаа¹⁵. Үүнд ШУ-ны нэртэй эрдэмтэд Монголын орчин үеийн төвд судлаач эрдэмтэн Л.Хүрэлбаатар, Д.Ёндон, Д.Цэрэнсодном, С.Дулам багш гээд одоогийн дуун ухааны нэртэй эрдэмтэд Монголын хэлбичиг утга зохиол судлалын нэртэй эрдэмтэд байна.

Монголын төвд судлалын хөгжилд үе үеийн бүхий л буддын уламжлалт боловсролтой номч мэргэн багш нараас ихээхэн түүчээ үүргийг гүйцэтгэж иржээ. Түүний нэг нь Данзан-Одсэр гавж байжээ.

Буддын уламжлалт сонгодог боловсролтны аман айлдварыг сонсож бичиж тэмдэглэж, түүнээ эрдэм мэдлэг судалгаа шинжилгээндээ уусган бүтээлчээр хөгжүүлж ирсэн Ц.Дамдинсүрэн, Б.Ринчин, Чой.Лувсанжав Л.Хүрэлбаатар, Д.Цэрэнсодном, Д.Ёндон, С.Дулам зэрэг уламжлалт шинэчлэлийн залгамж холбоо мөн чанарыг таньж барьж ирсэн эрдэмтэн судлаач багш нар маань дараа хойч үедээ судалгааны арвин их өв, арга туршлагыг үлдээжээ. *Өгүүллийг хавсаргав.*

ХЭЛ ЗОХИОЛ СУДЛАЛ		XIII (45) боть, 2020
ГАРЧИГ		
ХЭЛ ШИНЖЛЭЛ		
1. Баян Л. Монгол хэлнүүдийн гарахын тийн ялгааны түгээмэл хийгээд өнөрмөө тал		5
2. Бадамдорж Д. Монгол хэлний тогтолцооны гурвал бүрэлдүүрбэр		23
3. Батжавяа Г. Монгол хэл, аялгууд дахь биений төлөвийн үг болон бие зах, биед хамаатуулах нохиолний тогтоолоо		43
4. Баярчимэг Э. Монгол хэлний нутгийн аялгууны баримтыг тэмдэглэсэн нэгэн толь бичгийн зарим онцлогийг тодруулах нь		73
5. Билгүүдэй Г. “Монголын нууц товчоо”-ы хийг орчин цагийн монгол хэлээ эргэн орчуулах болсон цаг үе ба Бөхшиг		86
6. Боролзий Д. Цахмы орчин дахь харь үгийн хэрэглээ		97
7. Гао Ничуань. Оросын сайн хөмрөг дэх монгол сурвалж бичгүүдийг хэрхэн нугууласан тухай		108
8. Гэрэлмаа Г. Харь хэлэнд орсон монгол үгийн судалгаа		122
9. Мөнхсайхан С. Монголын нууц товчооны ялгаатай галигласан үгсийн тухай		141
10. Мөнхцэцэг Э. Манж хэлний жишээн нэр бүтээх зарим бүтээврийн утга, үүрэг (“Хорин нэгт тайлбар толь”-ийн жишээгээр)		158
11. Тунгалаа. “Монголын нууц товчоо”-ны хэвцүгийн орчуулгын үйл үгийн захирах хууль тогтоонон “-аг” хэлбэрийн тухай		168
12. Энхбалрах С. Угтын бүтцийн үндэсэ алтай хэлнүүдийн харьцааг тодруулах нь (“Сомолдор, хударга” хэмээх үгийн тухай)		178
13. Энхжаргал С. Монгол хэлний хэвхэмэл хэлээ дэх зүйрлэлийн онцлог		190
УТГА ЗОХИОЛ СУДЛАЛ		
14. Байгальсайхан С. Хорин гурван улсын соёлын харилцааны шинэ боломжууд		205
15. Бадарца Д. “Дорвоо цаг” шүлэгт хайку шүлгийн киго тусгагдсан байдал		219
16. Галбаар Г. Монгол шүлэгт адилтгал зүйрлэлийн аргаар уран дүрлэл бүтээсэн зарим онцлог		232
17. Гэрлчимэг Б, Мөнхбаяр Б. Д.Нашадоржийн “Учиртай гурван толгой” жүжиг судлалын I шат		251
18. Дорногэнгэр. Монгол утга зохиол судлалд хамарах түрхэн хэрэглэгддүүний судал (Албан бичгүүдийн туурвал зүйн асуудал)		269
19. Сумъяа Д. Монголын орчин үеийн төвд судлаачдыг бүтээхэд Равжамба Данзан-Осор (1901-1978)-ын оруулсан хувь нэмэр		283
20. Ууганбаатар Ж. XX зууны монголын утга зохиол, соёл урлагийн хөгжил - Дамжаван Ванган (Л.Ванганы мэндэлсэн 100 жилийн ойд зориулав)		296
21. Цэвэгндорж Д. С.Эрдэнийн үзэл санааны төлөөлөл дүр		311

Хавсралт 2.

Хэвлэгдсэн эрдэм шинжилгээний өгүүлүүдийг хавсаргав.

¹⁵ [Монголын уран зохиолын дээж, I боть, УБ., 1995 он, х-498], [Гандантэгчинлин хийд, шашны дээд сургуулийн хураангуй түүх, цагаан лавайн дуун эгшиг хэмээх оршвой, УБ., 1995, х 22-23].

3.ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ХЭЛЭЛЦҮҮЛЭГ.

“Монголчуудын орчуулгын уламжлалт нэр утгын оноолт ба “Мэргэд гарахын орон” нэр томъёоны толь” сэдэвт суурь судалгааны ажлын хүрээнд эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлэг хийв.

Хэлэлцүүлэг хийхээс өмнө эрдэм шинжилгээний дугуй ширээний хэлэлцүүлэг хийх УДИРДАМЖ, ТӨСӨВ ТООЦООГ хийж Хүрээлэнгийн захирлаар батлуулж, мөрдөж ажиллав. Үүнд:

БАТЛАВ. Захирал

Г.БИЛГҮҮДЭЙ

“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” дугуй ширээний эрдэм шинжилгээний ярилцага, хэлэлцүүлэг хийх арга зүй удирдамж

Хийх хугацаа 2019.12.27.

Хаана: ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн

Хэлэлцүүлгийн зорилго: “Мэргэд гарах орон”- ы агуулга, ач холбогдол зэргийн уламжлалт нэр томъёоны оноолтын арга зүйг өнөөгийн нэр томъёо оноолтод тулгуурлан ярилцах.

Хэлэлцүүлэг ярилцлагаас гарах үр дүн:

1. “Мэргэд гарах орон”-ын товч танилцуулгыг нийтэд хэвлэн хүргэнэ.
2. Нэр томъёоны оноолтын уламжлалын тухай зөвлөмж гаргаж нийтэд хэвлэн хүргэх.

Эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлэгт:

1. Төвд судлалын салбарын ЭШ-ний ажилтан нар сонсгол хэлэлцүүлнэ
Илтгэлчийн нэр, илтгэлийг хавсаргана.
2. Их дээд сургуул, мэргэжлийн байгууллагын эрдэмтэд шүүмж санал хэлэлцүүлнэ
Шүүмжлэгчдийн шүүмж нэрсийг хавсаргана.
3. Монгол хэл уран зохиол, хэл шинжлэл, орчуулгын хичээл заадаг багш, судлаачид, орчуулагч, нэр томъёо эрхэлдэг салбар газруудын судлаач оюутныг хамтруулан ярилцана.

Удирдамж хийсэн:

Д.Сумьяа

2019.12.18.

ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ДУГУЙ ШИРЭЭНИЙ ЯРИЛЦЛАГА

2018-2020 онд хэрэгжүүлэх “МОНГОЛЧУУДЫН ОРЧУУЛГЫН УЛАМЖЛАЛТ НЭР УТГЫН ОНООЛТ БА “МЭРГЭД ГАРАХЫН ОРОН НЭРТ ТОГТООСОН ДАЯГ”-ИЙН ЭХҮҮДИЙН ХАРЬЦУУЛСАН СУДАЛГАА” сэдэвт ажлын хүрээнд хийх ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ДУГУЙ ШИРЭЭНИЙ ЯРИЛЦЛАГЫН ЗАРДЛЫН ТООЦОО ТӨСӨВ

2019.12.18.

	Хийх ажил	Хариуцах эзэн	Хугацаа	Төсөв	Батлагдсан
1	“Мэргэд гарахын орон”-ын товч танилцуулга хийж хэвлүүлэх	Д.Сумъяа	ХП/23-ны дотор	150.000	
2	Зөвлөмж боловсруулж хэвлэх	Д.Сумъяа	ХП/23-ны дотор	150.000	
3	Эрдэм шинжилгээний ярилцлага хурлын урилга, хөтөлбөр	Д.Сумъяа	ХП/23-ны дотор	431.000	
4	ЭШ ярилцах хурал Сонсгол, шүүмж хэлэцүүлэг, цайны завсарлага		ХП/27	450,000	
	Бүгд			1181,000	

Төсөв гаргасан:

Д.Сумъяа

Эрхэм хүндэт _____ таныг

МЭРГЭД ГАРАХЫН ОРОН НЭРТ ТОГТООСОН ДЯАГ эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлэгт хүрэлцэн ирэхийг урьж байна.

Хэлэлцүүлэг:

ШУА-ийн хүрээлэнгүүдийн нэгдсэн I байр.

Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Онол арга зүйн семинарын өрөөнд
2020 оны 1-р сарын 22-ны өдрийн 11:00 цагаас болно.

ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ. ХЭЛ ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭЛЭН

ХӨТӨЛБӨР

Эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлгийг доктор(Sc.D), профессор С.Байгалсайхан удирдана

Хэлэлцүүлгийг нээж үг хэлэх:

Г.Билгүүдэй. Хэл зохиолын хүрээлэнгийн захирал доктор, профессор

А. “Мэргэд гарахын орон тогтоосон даяг”-ийн бүтэц, агуулга, ач холбогдолын тухайд төвд судлалын салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан нарын илтгэл:

- **“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг”-ийн тухайд:**
 - Д.Сумъяа. Салбарын эрхлэгч, доктор(Ph), дэд профессор
- **Илт номын аймгийн тухайд**
 - Х.Бирасүрэн. Эрдэм шинжилгээний ажилтан. Докторант
- **Билиг барамидын аймгийн тухайд**
 - Д.Мөнх-Отгон.Эрдэм шинжилгээний ажилтан. Докторант
- **Тогтсон тааллын аймгийн тухайд**
 - Д.Буянбаатар. Эрдэм шинжилгээний ажилтан. Магистр
- **Шинэ хуучин дохио**
 - Б.Лхагважав.Эрдэм шинжилгээний ажилтан. Докторант
- **Тэжээх ухааны аймгийн тухайд**
 - Д.Сумъяа. доктор(Ph), дэд профессор
- **Мэргэд гарахын орны оршил хэмээх удиртгалын тухайд**
 - Ж.Ерөөлт. Эрдэм шинжилгээний ажилтан. Докторант

Б. “Мэргэд гарахын орон тогтоосон даяг” болоод орчуулгын онол арга зүй, нэр томъёоны уламжлалт оноолтын тухайд эрдэмтэн багш нараас ирүүлсэн санал шүүмж, хэлэлцүүлэг, түүний гол чиглэл нь:

- “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг”
- Монгол хэлний бат бөх эрүүл саруул орших мөн чанар
- Олон ШУ-ны нэр томъёоны оноолт
- Уламжлалт мэдлэг

- Орчуулга, түүний зарчимын тухай – байв.

Хэлэлцүүлэгт:

- Д.Чойжамц. Монголын бурханы шашины төв Гандантэгчилэн хийдийн тэргүүн хамба, гавж
- Д.Дамбажав. Дашчойлин хийдийн хамба лам, доктор
- Л.Болд. ШУ-ны гавьяат зүтгэлтэн. Академич.
- Ш.Чоймаа. МУ-ын ардын багш, доктор(Sc.), профессор.
- Л.Тэрбиш. ШУ-ны гавьяат зүтгэлтэн, доктор(Sc), профессор.
- Д.Мягмарсүрэн. Дашчойлин хийдийн дэргэдэх Буддын судлалын хүрээлэнгийн захирал, доктор
- Б.Жамбал. Өндөр гэгээн Занабазарын нэрэмжит Монголын Бурханы шашны дээд сургуулийн дэд захирал. Докторант.
- Н.Амгалан. Докторант. Гандантэгчилэн хийдийн дэргэдэх Эрдэм соёлын хүрээлэнгийн эрдэмтэн нарийн бичгийн дарга. Докторант
- Дэмбэрэл. МУИС-ийн шашин тэнхмийн багш, доктор
- Р.Отгонбаатар. Хэл зохиолын хүрээлэнгийн ЭША зэрэг хүмүүс үг хэлж санал зөвлөлгөө өгөв.

ХЭЛЭЛЦҮҮЛЭГТ ОРОЛЦОГЧ ЭРДЭМТДИЙН САНАЛ

“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” хэлэлцүүлэгт Гандантэгчилэн хийдийн тэргүүн хамба, *ГАВЖ Д.ЧОЙЖАМЦ*:

ШУА-ын Хэл зохиолын хүрээлэн чухал ажил хийж байна. Ийм олон нэр томъёоны толийг хийж, нийт олны хүртээл болгох цаг болсон. Хүн хэдийчинээ уламжлалаа мэдэж байна, эдүгээ даярчлалын цагт төдийчинээ амжилт ололттой байх болно. Манай өвөг дээдсийн уламжлал байна. Нэрт эрдэмтэн академич Ц.Дамдинсүрэн, Ш.Бира багш нар манай Данзан-Одсэр, Иштавхай гм манай хуучны гавж нартай их ойр ажиллаж байлаа. Тэр хэмжээгээрээ бүтээл судалгаа нь нарийн алдаа оноо бага маш сайн амжилтыг олж, олон улсын судлаачдын манлай болсон.

Энэ толийг боловсруулах сайжруулахад бид бүгд мөн хамтран ажиллая.

Шинжлэх ухааны гавьяат зүтгэлтэн төвдөч, *Доктор, профессор Л.ТЭРБИШ*:

Төвд судлалын салбарын ЭША нарын хийж буй ажлын тухай сонсголыг сонслоо. Ер нь аятай зүйтэй хийж байна. Ялангуяа Х.Бираасүрэн бол нэлээд юм үзэж уг үндсийг гаргаж ярьж байна. Д.Сумьяа нэлээн сайн системлэсэн байна гэх мэтээр тус тусын онцлог сайныг ярьж болно. Цаашид анхаарах нэг хоёр зүйл хэлье.

- 1.Төвд Монгол эхээ тодорхой бас тайлбартай хийвэл зүгээр.
2. Олон нэрийн толь байдаг тэдгээрийг аль болох үзвэл, харьцуулалт сайн гарна.
- 3.Санскрит үгийн хэлхээ хийвэл бас сайн байна

Олон нийтэд зайлшгүй хэрэгтэй сайхан бүтээл гарах нь ээ.

Монгол улсын ардын багш, доктор, профессор *Ш.ЧОЙМАА*:

- 1.Сумадираднаагийн Төвд-Монгол толийг нэлээд сайн ашиглаарай
- 2.Монгол тайлбараа сайн хийгээрэй.
- 3.Санскрит үгийн нэрийн хэлхээ хийвэл бас сайн.

“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” хэлэлцүүлэгт *АКАДЕМИЧ ЦЭРЭНСОДНОМЫН* өгсөн санал:

“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг”-ийн орчин цагийн монгол хэлээр төвдтэй нь хавсарсан байдлаар хийж, судалгаа, хэрэглээний эргэлтэд оруулах гэж буй нь чухал сайн хэрэг юм. Би 2 зүйлийн санал хэлье.

1. Жамъянтүвдэнгийн хийсэн “Мэргэд гарахын орон”-г үзэж барьж байна уу. Учир нь тэр чинь нэлээн боловсруулж, бас тайлбар хийсэн ном учир “Мэргэд гарахын орон”-ы бар эхүүдээс гадна тэр Жамъянтүвдэнгийн эхийг бас барьж үзээрэй гэж нэг хэлэх байна.
2. “Мэргэд гарахын орон”-д санскрит гаралтай бүр монгол шиг болсон үгс байгаа. Агшин, Анар гэх шиг. Ийм үгсийг толийн ард талд Санскрит гаралтай үгийн хэлхээ Индекс хийвэл ямар байдаг юм бол оо гэсэн санал байна.

Ер нь “Мэргэд гарахын орон” нь төвдтэйгээ хадмал шинэ үгээр хэвлэгдэн гарах нь олон л хүн, олон салбарт хэрэглэгдэхүүн болох ач холбогдолтой зүйл шүү дээ. За амжилт хүсье.

В. Эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлэг ярилцлагаас гарах ЗӨВЛӨМЖИЙГ танилцуулж, хэлэлцэх.

Хэлэлцүүлгийг хааж үг хэлэх:

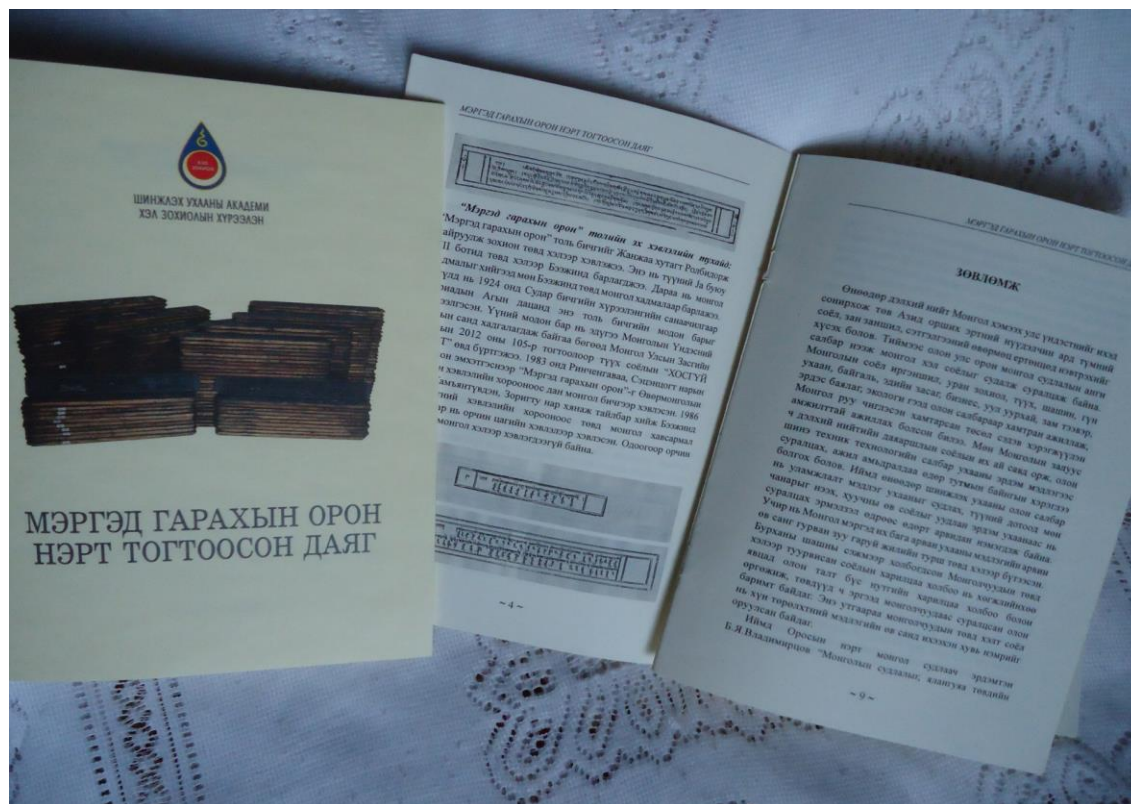
Д.Сумьяа. Төвд судлалын салбарын эрхлэгч. Доктор, профессор

ХЭЛ ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭЛЭН

2020 он

4. “МЭРГЭД ГАРАХЫН ОРОН” ТОВЧ ТАНИЛЦУУЛГА

Үүнд: “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” номыг зохиогдох болсон түүхэн үндэс, зохиогч, хэвлэгдсэн байдал, зохиомж бүтэц, агуулга багтаамж, ач холбогдол зэргийг товч танилцуулсан болно.

МЭРГЭД ГАРАХЫН ОРОН

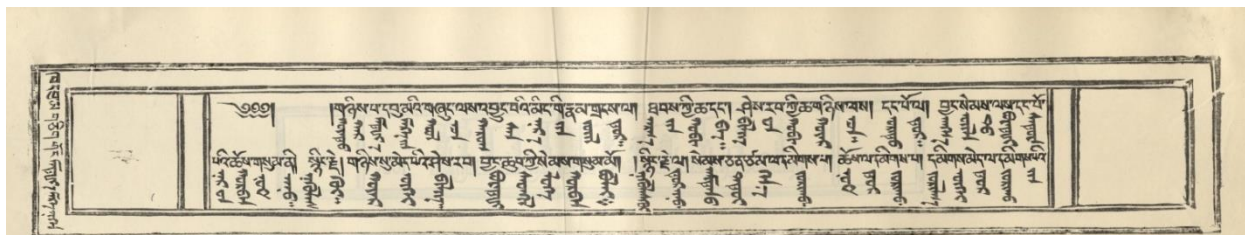
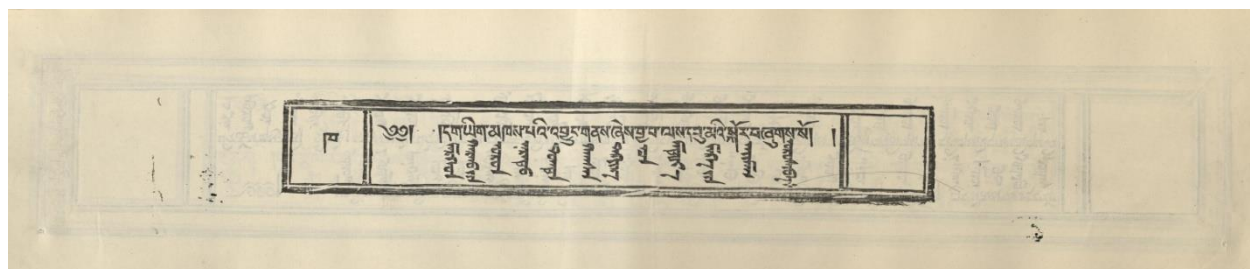
“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” товч хураангуй нэр нь “Мэргэд гарахын орон”. Монголчууд Буддын шашны их цомирлог Ганжуур, Данжуурыг XIY зуунаас орчуулж эхэлсэн бөгөөд улмаар Төвд Ганжуурыг цахарын Лигдэн хааны үед(1603-1634) Гунгаа-одсэр тэргүүтэй хэлмэрчид төвд хэлнээс бүрэн орчуулан дуусгаад 1717-1720 оны хооронд барлажээ. Үүний араас Данжуурыг бүрэн орчуулахын тулд Буддын шашны их, бага 10 ухааны нэр томъёог боловсруулах шаардлагатай болсон.

Иймд олон эрдэмтэн хамтарч “Мэргэд гарахын орон” нэртэй Төвд-Монгол нэр томъёоны толь бичгийг 1740-1742 онд бэлтгэж гаргасан. Учир нь энэ толь бичигт

Данжуурыг орчуулахад эн түүрүүн шаардлагатай их бага 10 ухааны ном сударт гардаг олон нэр томъёог төвд монголоор оноон журамласан.

Мөн энэ толь бичгийн оршил хэсэгт Данжуурыг орчуулах, ер нь аливаа орчуулгыг хийхэд анхаарвал зохих орчуулгын онолын үндэстэй чухал зарчим баримтлалуудыг дэвшүүлж, орчуулагчийн хөдөлмөртэй холбогдсон зарим зүйлийг өгүүлсэн байдаг.

Иймээс Монголын үе үеийн эрдэмтэн, гүүш нарын орчуулгын гарын авлага болсоор ирсэн бүтээл юм.

“Мэргэд гарахын орон” толийн эх хэвлэлийн тухайд: “Мэргэд гарахын орон” толь бичгийг Жанжаа хутагт Ролбидорж найруулж зохион төвд хэлээр хэвлэжээ. Энэ нь түүний ja буюу долдугаар ботид төвд хэлээр Бээжинд барлагджээ. Дараа нь монгол хадмалыг хийгээд мөн Бээжинд төвд монгол хадмалаар барлажээ. Сүүлд нь 1924 онд Судар бичгийн хүрээлэнгийн санаачилгаар Буриадын Агын дацанд энэ толь бичгийн модон барыг бүтээлгэсэн. Үүний модон бар нь эдүгээ Монголын Үндэсний номын санд

хадгалагдаж байгаа бөгөөд Монгол Улсын Засгийн Газрын 2012 оны 105-р тогтоолоор түүх соёлын “ХОСГҮЙ ҮНЭТ” өвд бүртгэжээ. 1983 онд Ринченгаваа, Сэцэнцогт нарын товчлон эмхэтгэснээр “Мэргэд гарахын орон”-г Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хорооноос дан монгол бичгээр хэвлэсэн. 1986 онд Жамъянтүвдэн, Зоригту нар хянаж тайлбар хийж Бээжинд Үндэстний хэвлэлийн хорооноос төвд монгол хавсармал байдлаар нь орчин цагийн хэвлэлээр хэвлэсэн. Одоогоор орчин цагийн монгол хэлээр хэвлэгдээгүй байна.

“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” толийн бүтэц, агуулга: “Мэргэд гарахын орон” төрөл зүйлээр хуваасан толь бөгөөд үндсэн 12 хэсгээс бүрддэг. Үүнд орчуулга, судлал шүүмжлэл хийгээд ухаануудын тухай онол өгүүлэл бүхий томоохон ОРШИЛ байна. Мөн үндсэн 11 аймгаас бүрддэг. Төвд хэлээр дээд талд нь бичээд доор нь орчуулгыг монгол үсгээр хадмаллаж, нүүртээ хоёр юм уу гурван мөрөөр барлаж, зарим хуудсанд нь бурхадын хөрөг дүртэй барлажээ. Нийт 404 нүүр.

“Мэргэд гарахын орон”-ы 11 аймаг, аймаг бүрийн барын хуудасны хэмжээ:

12. Барамидын аймаг /phar phyin gyi skor/ (1a-41a)
13. Мадьямака аймаг /dbu ma'i skor/ (1a-15a)
14. Авидармын аймаг /mngon pa'i skor/ (1a-86a)
15. Винайн аймаг /'dul ba'i skor/ (1a-75a)
16. Тогтсон тааллын аймаг /grub mtha'i skor/ (1a-18a)
- 17. Тарнийн аймаг /sngags kyi skor/ (1a-19a)**
18. Учир шалтгааны ухааны аймаг /gtan tshigs rig pa'i skor/ (1a-17a)
19. Дуун ухааны аймаг /sgra rig gi skor/ (1a-27a)
20. Урлахуй ухааны аймаг /bzo ba rig pa'i skor/ (1a-19a)
21. Тэжээхүй ухааны аймаг /gso ba rig pa'i skor/ (1a-29a)
22. Шинэ хуучин дохионы аймаг /brda' gsar mnying gi skor/ (1a-28a)

Энэ 11 аймгийн доторх их багын хэмжээ нь тухайн аймгийн агуулгын багтаамжаас хамаараад харилцан адилгүй их бага байна.

“Мэргэд гарахын орон” нь Билиг барамид, Мадьямака/Төв үзэл/, Авидарма/Илт ном/, Винай/дүлва/, Тогтсон таалал, Тарни, Учир шалтгаан, Дуун ухаан, Урлахуй ухаан, Тэжээхүй ухаан, Шинэ хуучин дохио - гээд тухайн аймгийн хэсгээс төвдийг монголоор

хэрхэн орчуулах нэрийн оноолтоос гадна мөнхүү аймгийн тухай гол үндсэн мэдэгдэхүүн ойлголтыг товч тодорхой өгөх боломжтой юм. Жишээ нь:

Абидарма буюу “Илт ном” (са: abhidharma тө: chos mngon-ra) гэдэг нь Бурхан багшийн зарлиг сургаалыг гурван аймаг сав (са: tripitaka)-д хуваасны нэг нь Илт номын аймаг сав юм. Сав шимийн ертөнцөөс эхлээд үнэмлэхүй үнэнийг ухаарах зам мөр хүртэлх буддын гүн ухааны сургаалын цогц ойлголтууд энд багтдаг. “Илт ном”-ыг эртний Энэтхэгийн Васубанду зэрэг их мэргэд дэлгэрүүлэн зохиож, олон тайлбар хийжээ¹⁶.

མངོན་པ་སྣེ་བདུན་ནི། ཡེ་ཤེས་ལ་འཇུག་པ། རབ་ཏུ་བྱེད་པ།

долоон аймаг Абхидхарма (ИЛТ НОМ) нь бэлгэбилигт орохуй, сайтар үйлдэгч,

རྣམ་ཤེས་ཀྱི་ཚོགས། ཚོས་ཀྱི་སྤང་བོ། གདགས་པའི་བསྟན་བཅོས། འགྲོ་བའི་རྣམ་གྲངས།

мэдэхүйн чуулган, номын цогц, нэрийдэхүй шастир, амьтны зүйл,

འམས་ཀྱི་ཚོགས་ཏེ་བདུན་ཡིན་ལ།.....

язгуурын чуулган лугаа долоо бөгөөд...

ཁོ་རྗེས་བྱའི་གཙོ་བོ་གཞི་ལྗེ་ནི། ལྷུང་བ་གཟུགས་ཀྱི་གཞི།

өгүүлэгдэхүүний эрхэм ТАВАН ШҮТЭЭН хэмээвээс үзэгдэл дүрсийн шүтээн,

གཙོ་བོ་སེམས་ཀྱི་གཞི། འཛོལ་སེམས་བྱུང་གི་གཞི།

эрхэм сэтгэлийн шүтээн, нөхөр сэтгэлээс болсны шүтээн,

ལྷན་པ་མ་ཡིན་པའི་འདུ་བྱེད་ཀྱི་གཞི། འདུས་མ་བྱས་པའི་གཞི་སྣེ་ལྔའོ།

төгөлдөр бус хуран үйлдэхүйн шүтээн, эсүүдсэний шүтээн лүгээтав болой.

Өөрөөр хэлбэл илт номын аймагт буддын гүн ухааны үндсэн ойлголтууд багтана. Жишээ нь: ДОЛООН ИЛТ НОМ нь бэлгэ билигт орох, сайтар үйлдэгч, мэдэхүйн чуулган, номын цогц, нэрийдэхүй шастир, амьтны зүйл, язгуурын чуулган – эдгээр 7 байна. Тэгвэл ӨГҮҮЛЭГДЭХҮҮНИЙ ТАВАН ШҮТЭЭН нь: үзэгдэл дүрсийн шүтээн, эрхэм сэтгэлийн шүтээн, нөхөр сэтгэлээс болсны шүтээн, төгөлдөр бус хуран үйлдэх шүтээн, эс үүдсэний шүтээн – энэ 5 байна.

¹⁶Буддын шашин, соёлын тайлбар толь. 1-р дэвтэр. Уб., 2015, 551-552-р тал

“Мэргэд гарахын орон” толь бичигт нэр томъёог төвд монголоор оноож журамлахдаа аль эрт XIII-XIV зууны үеэс Энэтхэг, төвд сударт буй оноосон нэрийн зүйлийг орчуулах, буддын гүн ухаан, ер буддын утга зохиолын уламжлалт нэр томъёог монгол бичгийн хэлнээ оноон тогтооход их үүрэг гүйцэтгэсэн¹⁷ Чойжи-Одсэр тэргүүтэй өмнөх үеийн монгол мэргэдийн орчуулгын зарчмын практик туршлага дээр бүтээлчээр суурилж бүтээсэн байдаг. Энэ тухайд “Мэргэд гарахын орон”-д: “Бас бандид шидтэн ба хаан түшмэл тэргүүтэн бодгалисын нэр(хүний нэр) хийгээд орон, цэцэг, жимс, мод тэргүүтний нэрийг орчуулбаас мэдэхүйеэ бэрх бөгөөд өгүүлэхүйеэ амаргүй болох тул нэрийн эх, сүүл аль зохист дор бандид ба хаан хийгээд цэцэг хэмээх тэргүүтэн алианаа өгүүлэх нэгэн нэрийг нэмж, мөнхүү энэтхэг буюу төвд нэрээр тавьтугай”¹⁸ гэжээ.

“Мэргэд гарахын орон” нь зөвхөн төвд хэлээр буй олон ухааны ном судрыг орчуулахад нэр томъёог нэгдсэн байдлаар журамласан нэр томъёоны толь болох төдийгүй Монголын уран зохиолын судлалын түүхэнд чухал ач холбогдол хамааралтай болох тухайд Ц.Дамдинсүрэн: “1740 онд зохиогдсон “Мэргэд гарахын орон” гэдэг төвд монгол толийн оршилд, уран зохиолын судлалын зарим асуулт анх тавигдсан байна. Гадаад хэлнээс ном орчуулах зарчим, бичгийн хэлний асуулт, хэл бичгийн зүтгэлтэн Чойжи-Одсэр, Гунгаа-Одсэр нарын тухай чухал үнэлэлт мэдээ, монгол хэлээр бичигдсэн, орчуулагдсан зарим бичиг зохиолын тухай мэдээ зэрэг зүйл тэр оршилд бичигдсэн байна”¹⁹ гэж “Монгол уран зохиолын тойм”-доо тэмдэглэсэн нь “Мэргэд гарахын орон” нь Монгол хэлний нэр томъёо төдийгүй олон салбар ухааны судлалд үнэ цэнэтэй бүтээл болохыг онцлон тэмдэглэжээ.

“Мэргэд гарахын орон” бүтээл нь монголчуудын уламжлалт орчуулгын онолын сэтгэлгээний түүх, туршлагыг танин мэдүүлэх орчуулгын онол практикийн олон талын ач холбогдолтой Үүнд:

- Орчин цагийн даяаршлын энэ цаг үед мөн олон салбар ухааны (дуун ухаан, шалгадаг ухаан, урлах ухаан, тэжээх ухаан, дотоод ухаан, зохист аялгуу, илт өгүүлэх, эвсүүлэн найруулах, дууриал бүжиг, одон зурхай) нэр томъёог тогтоох, орчуулахад уламжлалт мэдлэг мэдээллийг ашиглах, нэр томъёог жигдлэх зэрэгт гарын авлага болох юм.

¹⁷Хүрэлбаатар Л. Монгол орчуулгын товчоон. Уб., 1995. 16-р тал.

¹⁸“Мэргэд гарахын орон”. Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо. 1983 он. 14-р тал

¹⁹Дамдинсүрэн Ц. “Монгол уран зохиолын тойм” Нэгдүгээр дэвтэр. XIII-XVI зууны үе. Уб. 1957 . 15-р тал.

- Нийт хүн ардын оюуны боловсролыг дээшлүүлэх, монгол үндэсний оюуны өв соёлоороо бахархах үзэл төлөвшүүлэхэд томоохон тус дэм болох ийм Монголчуудын бүтээсэн оюуны өв юм.

ДҮГНЭЛТ. “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” нь төвд хэлнээс монголоор орчуулахад нэг утга, нэг үгийг олон янзаар чөлөөтэй орчуулах, нэр томъёо жигд бус нэрлэгдэхээс тодорхой хэмжээгээр зайлсхийж, олон салбар ухааны нэр утга, нэр томъёог жигдрүүлэхэд чиглэсэн. Энэ утгаараа монголчуудын бүтээсэн олон салбар ухааны анхны нэр томъёоны толь юм.

5.НЭР ТОМЪЁО ОНООЛТ БА ОРЧУУЛГЫН УЛАМЖЛАЛТ МЭДЛЭГИЙН ТУХАЙ

ЗӨВЛӨМЖ

Өнөөдөр дэлхий нийт Монгол хэмээх улс үндэстнийг ихэд сонирхож төв Азид орших эртний нүүдэлчин ард түмний соёл, зан заншил, сэтгэлгээний өвөрмөц ертөнцөд нэвтрэхийг хүсэх болов. Тиймээс олон улс орон монгол судлалын анги салбар нээж монгол хэл соёлыг судалж суралцаж байна. Монголын соёл иргэншил, уран зохиол, түүх, шашин, гүн ухаан, байгаль, эдийн засаг, бизнес, уул уурхай, зам тээвэр, эрдэс баялаг, экологи гээд олон салбараар хамтран ажиллаж, Монголруу чиглэсэн хамтарсан төсөл сэдэв хэрэгжүүлэн амжилттай ажиллах болсон билээ. Мөн Монголын залуус ч дэлхий нийтийн даяаршлын соёлын их ай савд орж, олон шинэ техник технологийн салбар ухааны эрдэм мэдлэгээс суралцах, ажил амьдралдаа өдөр тутмын байнгын хэрэглээ болгох болов. Иймд өнөөдөр шинжлэх ухааны олон салбар нь уламжлалт арван ухааны мэдлэг ухааныг судлах, түүний дотоод мөн чанарыг нээх, хуучны өв соёлыг уудлан эрдэм ухаанаас нь суралцах эрмэлзэл өдрөөс өдөрт арвидан нэмэгдэж байна. Учир нь Монгол мэргэд их бага арван ухааны мэдлэгийн арвин өв санг гурван зуу гаруй жилийн турш төвд хэлээр бүтээсэн. Бурханы шашны сэжмээр холбогдсон Монголчуудын төвд хэлээр тууривсан соёлын харилцаа холбоо нь хөгжлийнхөө явцад олон талт бүс нутгийн харилцаа холбоо болон өргөжиж, төвдүүд ч эргээд монголчуудаас суралцсан олон баримт байдаг. Энэ утгаараа

монголчуудын төвд хэлт соёл нь хүн төрөлхтөний мэдлэгийн өв санд ихээхэн хувь нэмрийг оруулсан байдаг.

Иймд Оросын нэрт монгол судлаач эрдэмтэн Б.Я.Владимирцов “Монголын судлалыг, ялангуяа төвдийн судлалаас салгасан нь их хохирол болсон юм” гэсэн нь Төвд судлал бол Монгол судлалын нэг чухал хэсэг болохыг хэлсэн хэрэг юм. Мөн Л.Н.Гумилев “Төвд хэл нь дундад зууны Монголын соёл утга зохиолын хөгжилтөд Византын үеийн Европод латин хэлний гүйцэтгэсэн үүргийн нэгэн адил их хувь нэмрийг оруулсан юм” гэсэн нь төвд монгол хоёрын соёлын харилцан шүтэлцээтэйг хэлжээ.

Иймээс 1921 онд Монгол улсад анх орчин цагийн Шинжлэх ухааны байгууллага Судар бичгийн хүрээлэн байгуулагдахдаа дуун ухааны, түүхийн, төвд судлалын гэсэн гол 3 тасагтай байгуулагдаж, тэнд Зава Дамдин гавж, Гэлэгжамц дооромбо, Шагж гэвш зэрэг тухайн цагийн буддын өндөр боловсролтой эрдэмтэд ажиллаж байв. Энэ нь Монголын төр засаг, Шинжлэх ухаан нь уламжлалт дорно дахины арвин их мэдлэгийн өв санг тээж ирсэн ТӨВД СУДЛАЛЫГ хөгжүүлэхэд анхнаасаа анхаарч ирсний тод баримт юм. Монголын шинжлэх ухаан энэ уламжлалаа ахин сэргээж 1981 онд Ц.Дамдинсүрэнгийн санаачилга удидлагаар ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнд Төвд судлалын тасаг байгуулсан. Энэ шинжлэх ухааны салбар нь төвд судар сурвалжаар Монголыг, Монголын түүх соёл, хэл утга зохиол, ёс заншил, гүн ухаан, анагаах, одон зурхай гэх мэт олон ухааныг судлахад чиглэсэн.

Энэ төвд судлалын тасгийг байгуулж байх тэр үед Монгол улсад шашин, соёл, буддизм гэж ярьж болохгүй хориотой тийм цаг байв. Иймд Ц.Дамдинсүрэн гуай “төвд хэлт утга зохиол” гэдэг нэрээр бүрхэвч хийж, энэ судалгааг эхлүүлсэн. Ер нь ч бурханы шашин нь өөрийн гүн утга номлолоо айлдахдаа уран зохиолын олон аргыг хэрэглэж, адилтгаж зүйрлэж, үлгэрлэж, урнаар дүрслэж туурвиж, хүн төрөлхтөнд ухааруулж, оюун бодолд нь суулгаж шингээсэн байдаг. Тэгэхлээр төвд хэлт уран зохиол гэх нэрээр тэрхүү бурханы шашны сургаал номыг судлан шинжлэхэд түүнд хамааралтай гүн ухаан, түүх, хэл шинжлэл, учир зүй гээд олон ухааны үүднээс үндэс, учир шалтгааныг нь таньж мэдэж, олон ухааны зааг уулзвар дээр үзэх нь зайлшгүй юм. Да багшийн судалгааны арга ухаан бол энэ. Манай ахмад эрдэмтдийн “Төвд хэлт утга зохиолын судалгаа” нь монгол утга зохиол судлалын хил хязгаараас хальж, дорно дахин судлал, эртний энэтхэг, төвдийн судлалын хүрээг ч давхар багтаасан байдаг. Энэ чанараараа Ц.Дамдинсүрэн, Ш.Бира,

Х.Гаадан, С.Гомбожав, Г.Лувсанцэрэн, Ч.Алтангэрэл, Д.Цэрэнсодном, Д.Ёндон, Л.Хүрэлбаатар, Ш.Чоймаа, Л.Тэрбиш, С.Дулам гээд манай ахмад эрдэмтдийн судалгааны бүтээл нь дэлхийн шинжлэх ухаанд өөрийн хувь нэмрээ оруулж, байр сууриа нэгэнтээ эзэлсэн байна. Тэд шинэ цагийн төвд судлалын эхийг тавьсан төдийгүй хожмын үеийнхэнд судалгааны шинэ өв санг цогцлоон үлдээсэн гавъяатай юм.

Өнөөдөр Монголчуудын бүтээсэн уламжлалт мэдлэг орчин үед залгамж чанараа алдан бүдгэрч, монгол хэл эвдэрч хэрэглээ буурч байгааг судлаачид багагүй тэмдэглэн хэлж ярьж байна.

Ийм олон зорилго чиглэлийн нэгээхэн үүднээс монголчуудын бүтээсэн анхны нэр томъёоны толь болох “Мэргэд гарахын орон тогтоосон даяг”-ийг төвд эхийнх нь хамт орчин цагийн монгол хэлээр хөрвүүлэн олон нийтэд хүргэж байна. Энэ “Мэргэд гарахын орон” толь бичигт Данжуурыг орчуулахад эн түрүүн шаардлагатай их бага 10 ухааны ном сударт гардаг олон нэр томъёог төвд монголоор оноон журамласан энэхүү сонгодог монгол бичгийн үеийн нэр томъёоны зүй зохистойг нь авах хэрэгцээ байна. Үүнд:

- Өнөө цагийн шинжлэх ухаан техникийн зохиол бүтээлийн орчуулга, нэр томъёоны орчуулгад ашиглах.
- Олон салбар ухааны нэр томъёог оноон жигдлэн журамлахад ашиглах
- Нэгэнт байсан нэр томъёог өөрөөр нэрлэж хэрэглэх нь орчуулгын болоод утгын олон салаа утга үүсгэн төөрөгдөл будлиан үүсгэх учир монгол хэлнээ хэвшин тогтнож ирсэн уламжлалт нэр томъёог монгол хэлний нэр томъёо судлалд ашиглах
- Олон салбар ухааны мэдлэг ухааныг монгол хэлээ орчуулж хэрэглэж байсан оюуны их өв соёлоороо бахархах, түгээн дэлгэрүүлэх, эх хэлний болоод үндэсний бахархалыг төлөвшүүлэх
- Эх хэлний хөгжлийн зүй тогтол, үгийн сан, монгол хэлний бат бэх оршин тогтнох үйлсэд уламжлалт мэдлэг ухагдахууныг ашиглах
- Ерөнхий арга зүйн сургалт, семинар зохион байгуулах, хамтран ажиллахад бэлэн байна.

ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ ХЭЛ ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭЛЭН

Хавсралт 3

“Мэргэд гарахын орон” танилцуулга, Зөвлөмж-ийг хавсагав.

6.ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ИЛТГЭЛ. Бүгд 10. Үүнээс: гадаадад 1.

1. Д.Сумъяа, Д.Буянбаатар. *Номчийн хувилгаан Агваанчинравданзансамбуу буюу Андиа хувилгааны өлмий батдах хоёр ерөөлийн тухайд*. “Номч хувилгаан агваанчинравданзансамбуу буюу Андиа хувилгааны лагшин мэндэлсний 100 жилийн ойд “Хутагт судлал III” эрдэм шинжилгээний хурал. Завхан аймгийн Шилүүстэй сумын Улаанбаатар хот дахь нутгийн зөвлөл, Андиа сан, Гандантэгчэнлин хийдийн дэргэдэх Эрдэм соёлын хүрээлэн. Шашины дээд сургууль. 2019.05.03.
2. Д.Сумъяа. *Монголчуудын орчуулгын уламжлалд нэр утгын оноолтыг хийж байсан жишээг Гаалидаасын “Үүлэн элч” номын орчуулгаас үзэх нь*. International Conference on Translation and Transmission of Meghadūta in East Asia. Peking University. 2019.11.09
3. Д.Сумъяа. *“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” номын агуулга, зохиогдсон түүхэн цаг үе, бүтэц*. “Мэргэд гарахын орон тогтоосон даяг” эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлэг 2020.01.20.
4. Х.Бираасүрэн. *“Илт номын аймгийн тухайд”*. “Мэргэд гарахын орон тогтоосон даяг” эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлэг 2020.01.20.
5. Д.Мөнх-Отгон. *“Билиг барамидын аймгийн тухайд”*. “Мэргэд гарахын орон тогтоосон даяг” эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлэг 2020.01.20.
6. Д.Буянбаатар. *“Тогтсон тааллын аймгийн тухайд”*. “Мэргэд гарахын орон тогтоосон даяг” эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлэг 2020.01.20.
7. Б.Лхагважав. *“Шинэ хуучин дохионы аймгийн тухайд”*. “Мэргэд гарахын орон тогтоосон даяг” эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлэг 2020.01.20.
8. Д.Сумъяа. *“Тэжээх ухааны аймгийн тухайд”*. “Мэргэд гарахын орон тогтоосон даяг” эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлэг 2020.01.20.
9. Ж.Ерөөлт. *“Мэргэд гарахын орны оршил хэмээх удиртгалын тухайд”*. “Мэргэд гарахын орон тогтоосон даяг” эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлэг 2020.01.20.
10. Д.Сумъяа. *“Монголын орчин үеийн Төвд судлаачдыг бэлтгэхэд Т.Данзан-Одсэр гавжийн оруулсан хувь нэмэр”*.-Т.Данзан-Одсэр багшийн мэндэлсний 120 жилийн ойд зориулсан “Равжамба Т.Данзан-Одсэр гавж бол дорно дахины арван ухаанд хайлсан эрдэмтэн мөн” эрдэм шинжилгээний хурал. Монголын Бурхан Шашинтны Төв Гандантэгчэнлин хийдийн Батцагаан дуган. УБ. 2020.09.10.

7.ОРЧУУЛГЫН УЛАМЖЛАЛТ МЭДЛЭГ ЗӨВЛӨМЖ

“МЭРГЭД ГАРАХЫН ОРОН НЭРТ ТОГТООСОН ДАЯГ” БА ОРЧУУЛГЫН АЛДАРТ АРВАН ЗУРГААН ЗАРЧИМ

“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” нь Монголчуудын бүтээсэн анхны нэр томъёоны толь юм.Энэ толиос Барамид, Мадъямака, Авидарма, Винай, Тогтсон таалал, Тарни, Учир шалтгаан, Дуун ухаан, Урлахуй ухаан, Тэжээхүй ухаан, Шинэ хуучин дохио - гээд тухайн аймгийн хэсгээс *нэгд*,төвөдийг монголоор орчуулах нэрийн оноолтыг мэдэж, түүнийг орчуулгад баримталж болно. *Хоёрт*, мөн аймгийн агуулгын тухай гол үндсэн мэдэгдэхүүн ойлголтыг товч тодорхой өгөх боломжтой юм.

Мөн “Мэргэд гарахын орон”-д аймгуудын үндсэн ойлголтуудаас гаднаБурханы шашны түүх, орчуулга, судлал шүүмжлэл, мөнолон ухааны тухай онол өгүүлэл бүхий томоохон Оршил байна. Энэ оршил нь хамгийн анхны Барамидын аймгийн эхний хэсгийг эзэлж байна. “Мэргэд гарахын орон”-ы ОРШИЛД номын эхлэл, бурханы шашны үүсэл дэлгэрэл хөгжлийн түүх, орчуулгын тухайд гэсэн 3 үндсэн хэсгээс бүтэж байна.

Эхлэл-д: Буддын судар шастирын эхлэл ёсоор номыг зохиох их үйлсийг эхлэх үүд нээх мөргөл, залбирал, тахилын шүлэг өгүүлдэг тэр уламжлал дагуу эхэнд нь Бурхан багш, Сарасвади тэргүүтнээ магтаж мөргөн хүндэтгэл айлтгасан мөргөл шүлэг байна.

Буддын шашны түүхэн тойм-д: Мөргөл залбирал шүлгүүдийн араас Бурханы шашин нь Энэтхэг²⁰, Хятад²¹, Төвд²², Монгол²³, Манж²⁴ орноо үүсэн дэлгэрэн хөгжсөн ёсныг маш товч тодорхой түүхчлэн өгүүлжээ.

Орчуулгын тухайд. “Мэргэд гарахын оршил” хэсэгт “Данжуур”-ыг орчуулах ба ер нь аливаа орчуулгыг хийхэд анхаарвал зохих орчуулгын онолын үндэстэй чухал зарчим баримтлалуудыг дэвшүүлж, орчуулагчийн хөдөлмөртэй холбогдсон зарим зүйлийг өгүүлсэн. Үүнд мөн урьдын мэргэдийн орчуулан найруулж ирсэн уламжлалыг барих

²⁰Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas,Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 4a-7b.

²¹Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas,Mo. Merged yarqu yin oron.Ka. 7b-8b

²²Тө. Dag yigmkhaspa'i 'byunggnas,Mo. Merged yarqu yin oron.Ka. 8b-12a

²³Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas,Mo. Merged yarqu yin oron.Ka. 12a-14b

²⁴Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas,Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 14b-16b

хийгээд цаашид ер ном судрыг орчуулан найруулахад баримталбал зохих 16 зарчмыг өгүүлээд ном судрыгхэрхэн орчуулбаас зөв болох, зөв орчуулахын ач холбогдол, ном эрдмийн уг язгуур эрдмийг эс мэдэх атлаа мэддэг хэмээх нь орчуулахын гэмийг тодорхой номложээ. Үүнд: “Тэр мэт тус эрдэм хийгээд гэм алдлыг сайтар магадалж бодит орчуулахуй ёсон нь:

1. Голын үгсийг төвд хэлний үе зэрэг ямарчлан орчуулбаас монголын хэлнээ мэдэхүйд хялбар бөгөөд утга үл солицолдохуудыг тэрхүү ёсоор орчуулаад, тийм бус урьд хойд үгийг солиулбаас утга нь тод мэдэгдээд өгүүлэх хялбар нугуудыг шүлэглэсэн үг болбоос нэгэн шүлгийн дотор аль амраар солиулж орчуулах хийгээд, үргэлжилсэн үгсийг нэгэн үг ба хоёр ба гурван тэргүүтэн тэдгээр үгсийн утга алинд хүрэхүйгээс дээш аль амраар солиулж орчуулагдахуй. Тийн боловч урьд хойд утгыг үл солиулах их хэрэгт бөгөөд тэр ч тэрхүү үгийн чадал гаргахуй ёсныг сайтар шинжлэх хэрэгт болой²⁵.
2. Бас заримд төвд хэлний ёсоор орчуулбаас монгол үсэгт асар илүү олдож утгын хувийг халхлах мэт ч олон буйн тул түүнд нь утгад гэм үл болохуйгаар илүү үгсийг огоорч болох бөгөөд зарим үед үгсийг өчүүхэн эс нэмбээс утгын чадал үл бүрдэх мэт ч буйн тул түүнээ утгыг тодруулахуйд туст бөгөөд өөдгүй үл болох үг өчүүхэн нэмж орчуулагдахуй²⁶.
3. Нэгэн нэр олон утгад орохыг нь урьд хойдыг сайтар шинжлээд, нэгэнд шийдэж болох бөгөөс алинаа хүртэх түүнд орчуулаад шийдэж үл болох бөгөөд монгол хэлнээ хоёр утгад орох нэр эс олдвоос мөнхүү төвд үгээр тавигдахуй²⁷.
4. Бас бандида шидтэн ба хаан түшмэл тэргүүтэн бодгальсын нэр хийгээд орон ба цэцэг жимс модон тэргүүтний нэрийг орчуулбаас мэдэх бэрх бөгөөд өгүүлэхүйеэ амаргүй болох ба таамаглан орчуулж болох бөгөөс ч утга тэр мэт мөн бусын магад үгүй нүгүүдийг нэрийн эх сүүл аль зохистод бандида ба хаан хийгээд, цэцэг хэмээх тэргүүтэн алинаа өгүүлэх нэгэн нэрийг нэмж мөнхүү энэтхэг нэр буюу төвд нэрээр тавигдахуй²⁸.
5. Их голын тайлбаруудад өөр өөрийн угийн бичгийг урьд орчуулан дууссан буй болбоос тайлбаруудын доторх угийн үгсийг ч түүн лүгээ нийлүүлэн үйлдэхүй бөгөөд үгүй

²⁵Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 19a-19b

²⁶Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 19b-20a

²⁷Тө. Dag yigmkhaspa'i 'byunggnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 20a

²⁸Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 20b

болбоос урьд угийн бичгийг орчуулах бөгөөд түүнийг ч тайлбар лугаа тохиолдуулж орчуулагдахуй²⁹.

6. Эсрэглэгч хийгээд хариулагчдын тэмцэхүйн үгсийг чинад янад /цаад наад/ хоёулын санааны уг хийгээд тэмцлийн явцыг сайтар ажиглаж бүтээхүй үг хийгээд сөхөөхүйнүгсийг хурц бөгөөд мэдэхүй амар үгсээр орчуулахуй хэрэгт болой³⁰.
7. Бус бас магтахын үг хийгээд муутгахын үг ба гайхахын үг хийгээд уйтгарлахын үг ба айхын үг мэтэст нь, монголын хэлэнд хотолд алдаршсан бөгөөд их чадалт сэтгэлийг хөдөлгөн чадахуйг учирт хүрсэн үгсээр орчуулагдахуй³¹.
8. Голын утга заримуудыг сайтар номлон эс чадсан ба буруу номлосон нь илэрхийеэ буй бөгөөс бээр голыг зохиогч ямар мэт туурвисан ёсоор орчуулмуй за. Бус голын сайн номлолоос авч засан бүү үйлд. Хэрэв тэр мэт үйлдвээс багш нарын ёсон өөр(хоорондоо) солилдохуй болохын тул болой³².
9. Увдисын голуудад бурхан хийгээд эд ба тоо тэргүүтний нэрийг бус нуусан үгээр үзүүлсэн нүгүүдийг нь түүнийг ямар ёсоор орчуулан үйлдмүй за. Өөрийн чухам нэрээр үл орчуулах бөгөөд тийм болбоос нуусан нь хэрэггүй болохын тул болой³³.
10. Бас зохист аялгуусын учраа илт өгүүлэхүйн нэрээр үзүүлсэн илжгийг сайн хоолойт хэмээсэн мэтийг ч мөнхүү тэр нэрээр орчуулан үйлдмүй за өөрийн нэрээр үл орчуулах бөлгөө. Бусцар болбоос зохисгүй болохуйн тул болой³⁴.
11. Бус бас язгуурын тийн мэдэхүй хийгээд бүхний шүтээн хэмээхүй хоёрын утга хүртэхүйн орон нуруундаа нэгэн мөн боловч олонх аймагтан хийгээд сэтгэлийн төдийтөн хоёр бээр нэр нэрийдэхүйн ёс хийгээд номлохын ёсон өчүүхэн адил бус мэт нугуудыг ч өөр өөрийн голоос ямар мэт номлосон ёсоор орчуулан үйлдмүй за. Нэгэн утгатай хэмээн сэтгэж нэрийтгэлийг нааш цааш холин үл үйлдэх болой³⁵.
12. Бас үнэнээр бүтсэн хийгээд, өөрийн бэлгэ чанараар бүтсэн хоёр хэтрүүлэгч төв үзэлтний ёсоор бөгөөс нэгэн утгатын тул нэгнийг ирэхүй газарт нөгөөгөөр орчуулж болохын учир буй боловч, өөрийн үндэсний төв үзэлтний ёсоор бөгөөс тэр хоёр огоот

²⁹Тө. Dag yigmkhaspa'i 'byunggnas,Mo. Merged yarqu yin oron.Ka. 20b

³⁰Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas,Mo. Merged yarqu yin oron.Ka. 21a

³¹Тө. Dag yigmkhaspa'i 'byunggnas,Mo. Merged yarqu yin oron.Ka. 21a

³²Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas,Mo. Merged yarqu yin oron.Ka. 21a-21b

³³Тө. Dag yigmkhaspa'i 'byunggnas,Mo. Merged yarqu yin oron.Ka. 21b

³⁴Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas,Mo. Merged yarqu yin oron.Ka. 21b

³⁵Тө. Dag yigmkhaspa'i 'byunggnas,Mo. Merged yarqu yin oron.Ka. 22a

адил бусын тул нэгэн утгатайяа болгож үл болох мэт ч олны тул, сайтар шинжилж өөр өөрийн ёсоор орчуулахуйг мэдэхүй хэрэгтэй болой³⁶.

13. Бус бас би үгүй хийгээд үнэн үгүй хоёрыг ч төв үзэлтний ёсоор бөгөөс нуруу нь адил боловч, доорд тогтоосон таалалтны учраа хамаг номуудыг би үгүй хэмээн аман ававч үнэн үгүй хэмээн аман үл авахуй тэргүүтний их хэрэгтэй ялгалуудыг ч ялгах хэрэгт бөлгөө. Бусцар болбоос нэгэн зүгт нэгэн утгатайяа номлосныг үзсэнээр хамаг учраа нэгэн утгат хэмээн барьж шинжлэл үгээгүүеэ нэрийтгэлийг нааш цааш холивоос тогтоосон таалуудын адил бусын ялгал бүгд солилдохын тул болой³⁷.
14. Бус бас бүтсэн, бүтсээр, бүтэх, хэмээхүй хийгээд, дарсан, даран, дарах хэмээсэн мэт нөгчсөн ба эдүгээ хийгээд ирээдүйн үгсийн ялгалууд хийгээд, үүгээр олсон хийгээд, үүнийг олсон хэмээх мэт үйлдэгч хийгээд, үйлийн дуугаар үзүүлсэн ялгал хийгээд, ямагт бурхан эрдэм лүгээ төгөлдөр хэмээсэн хийгээд, бурхан ямагт эрдэм лүгээ төгөлдөр хэмээсэн мэт ямагт хэмээхүй аялга үгсийн дээр доор орохын ялгалаар бусад төгөлдрийг тийнхүү таслах хийгээд, төгөлдөр бусыг тийнхүү таслахын үг болохын ёсон хийгээд, пралва хэмээсэн шинэ дохионд өөр өөрөө ялгах утгаст орвоос бээр хуучин дохионд магнай /манлай/ хэмээхүйн нэр мөн мэт тэргүүтэн олон буй нугуудыг урьд хойдыг сайтар шинжилж орчуулах хэрэгт болой³⁸.
15. Бус бас монголын хэлэнд шүлэглэсэн хийгээд үргэлжилсний ялгал ба, шүлэгт ч бадаг урт охор тэгш болох тэргүүтэн төвөдийн хэлэн ямарчлан эс болбоос бээр шүлэглэсэннүгүүдийг нь яруу найртай утга төгс мэдэхүйеэ хялбар бадгийн урт охрыг ч олонхныг тэгш үйлдэх бөгөөд магтаал хийгээд залбирал мэт заримуудад монгол хэлэнд алдаршсан толгой холбох мэт үйлдвээс бээр харш үгүй боловч, их голуудад тэр мэт үл үйлдэх бөгөөд, бусцар болбоос олон илүү үгс орсноор утга далдлагдахын тул болой³⁹.
16. Бус бас дохио найруулахын гол энэ хийгээд бусдаа эс гарсан дохиог шинэ найруулах хэрэгтэй болбоос өөр өөрийн газраа дураар зориг мэдэн нэрийдэл

³⁶Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 22a-22b

³⁷Тө. Dag yigmkhaspa'i 'byunggnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 22b

³⁸Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 22b-23b

³⁹Тө. Dag yigmkhaspa'i 'byunggnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 23b

үгээгүүеэрчуулахын хүрээнд тулгаж гол ба учир шалтгаан лугаа харшлуулалүгээгүүеэ орчуулагдахуй⁴⁰.

Тэдгээр нь шалтгааныг өгүүлэх хийгээд ном орчуулах ёсныг цаазлан тогтоосон товчийн төдий болой⁴¹ - гэж ном судрыг хэрхэн орчуулбаас зөв болох, зөв орчуулахын ач холбогдол, ном эрдмийн уг язгуур эрдмийг эс мэдэх атлаа мэддэг хэмээн орчуулахын гэмийг тодорхой номложээ.

Дүгнэлт. XVIII зуунд Монголчууд орчуулгын онол арга зүйг боловсруулж, түүнээ мөрдөж байжээ. Түүний тод жишээ нь Монгол Ганжуур, Данжуурыг монгол хэл дээрээ орчуулж хэвлэсэн юм. Орчуулгыг зөв хийж утга зохиолын хэлний хэм хэмжээний хөгжлийг зүй зохистой барихад орчуулгын арга зүйгээс гадна нэр томъёог оноож хэрэглээнд хэвшүүлэх, тэрхүү нэр томъёог жигдлэж хэвшүүлэхэд журамласан толь чухал шаардлагатайг энэхүү “Мэргэд гарахын орон” харуулж байдаг. Энэ бүхэн нь шинжлэх ухааны уламжлал шинэчлэлийн холбоог харуулсан ач холбогдолтой юм.

ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ

ХЭЛ ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭЛЭН

2020 он

⁴⁰Тө. Даг yig mkhas pa'i 'byung gnas, Мо. Merged γarqu yin oron. Ka. 23b-24a

⁴¹Тө. Даг yigmkhaspa'i 'byunggnas, Мо. merged γarqu yin oron. Ka. 23b-24a

ДҮГНЭЛТ.

“Монголчуудын орчуулгын уламжлалт нэр утгын оноолт ба “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг”-ийн эхүүдийн харьцуулсан судалгаа” суурь судалгааны сэдэвт ажил нь 2018-2020 онд хийж гүйцэтгэх график төлөвлөгөөнийхөө дагуу ажлаа гүйцэтгэж эцсийн үр дүнгийн даалгавраа биелүүлж ажиллав. Үр дүнгийн даалгавар:

1. “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” гэх Төвд-Монгол нэр томъёоны толийг төвд болон орчин цагийн монгол хэлээр хавсарсан байдлаар ном болгож хэвлэх.
2. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл 3-ыг хэвлүүлэх,
3. “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” дугуй ширээний эрдэм шинжилгээний ярицлага хийх
4. Монголчуудын нэр томъёо тогтоож ирсэн арга туршлага зөвлөмж гаргах

гэсэн төлөвлөгөөт ажлаа биелүүлсэн болно. Үүнд: Судалгааны ажлын эцсийн үр дүнгээр:

1. “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” гэх Төвд-Монгол хавсарсан номыг хэвлэж гаргав. “Мэргэд гарых орон нэрт тогтоосон даяг” гэх Төвд-Монгол нэр томъёоны толийг төвд болон орчин цагийн монгол хэлээр хавсарсан байдлаар ном болгож хэвлэхдээ:
 - Төвд-орчин цагийн монгол хэлээр хавсарсан байдлаар хийв.
 - Төвд-Монголыг хавсаргаж хэвлэхдээ мөр мөрөнд нь үг нэг бүрийг тоогоор оноож дугаарлав.
 - Гол толгой үг, нэр томъёог тодруулан татаж, гол толгой үгийн хэлхээ хийв.
 - Зарим нэр болон утганд эрдэм шинжилгээний тайлбар хийв.
 - “Мэргэд гарахын орон”-ны судалгааны байдал бүтэц агуулгын тухай эрдэм шинжилгээний дэлгэрэнгүй удиртгал бичив.
2. “Мэргэд гарахын орон” ба монголчуудын орчуулгын уламжлал, нэр томъёоны оноолтын орчуулгын хүрээнд эрдэм шинжилгээний өгүүлэл 6 бичиж мэргэжлийн ном сэтгүүлд хэвлүүлэв.
3. “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлгийг мэргэжлийн судлаачдын хүрээнд амжилттай хийв.
4. “Мэргэд гарахын орон” болон Монголчуудын орчуулга, нэр үгсийн оноолтын жишээ бүхий эрдэм шинжилгээний илтгэл сонсгол 10-ыг мэргэжлийн судлаачдын хуралд хэлэлцүүлэв.

5. “Мэргэд гарахын орон”-ны танилцуулга хэвлүүлэв
6. Орчуулга болон нэр томъёо, үгсийн нэрийн оноолтын зөвлөмж 2-ийг боловсруулж хэвлүүлж мэргэжлийн судлаачдад хүргэв
7. “Монголчуудын орчуулгын уламжлалт нэр утгын оноолт ба “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг”-ийн эхүүдийн харьцуулсан судалгаа” суурь судалгааны ажлын явцын болон гүйцэтгэлийн тайланг /6 удаа/ график төлөвлөгөөний дагуу бичиж, зохих байгууллагуудад хүргэж ажиллав.

Өөрөөр хэлбэл уг суурь судалгааны сэдэвт ажил нь төлөвлөсөн ажлаа бүрэн биелүүлсэн гэж үзэж байна.

Энэ сэдэвт ажлын үр дүн, ач холбогдол нь:

- “Мэргэд гарахын орон” бүтээлийг орчин цагийн монгол хэлээр хөрвүүлэн Төвд-Монгол хэлээр нь судалгааны эргэлтэд хүргэх нь монголчуудын уламжлалт орчуулгын онолын сэтгэлгээний түүх, туршлагыг танин мэдүүлнэ
- Орчуулгын онол практикийн ихээхэн ач холбогдолтой
- Хүн ардын оюуны боловсролыг дээшлүүлэх, монгол үндэсний оюуны өв соёлоороо бахархах үзэл төлөвшүүлэхэд томоохон тус дэм болно.
- Орчин цагийн даяаршлын энэ цаг үед мөн олон салбар ухааны (дуун ухаан, шалгадаг ухаан, урлах ухаан, тэжээх ухаан, дотоод ухаан, зохист аялгуу, илт өгүүлэх, эвсүүлэн найруулах, дууриал бүжиг, одон зурхай) нэр томъёог тогтоох, орчуулахад гарын авлага болох юм.
- Их дээд сургуулиуд, эрдэм шинжилгээний хүрээлэн газруудад сурах бичиг, дээж бичиг, унших бичгийн үндсэн эх хэрэглэгдэхүүн болох зэрэг судалгаа шинжилгээ онол практикийн ач холбогдол өгнө гэж үзэж байна.

АШИГЛАСАН НОМ.

- Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas//
- Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas// Merged yarqu yin oron:: Бээжин бар.
- Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas// Merged yarqu yin oron:: Ага бар
- Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas// Merged yarqu yin oron:: Бээжин. Үндэстний хэвлэлийн хороо.2002 он.
- Merged yarqu yin oron. Ринчен. Сэцэнцогт товчлон эмхэтгэв. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо. 1983. Хөх хот 1983 он.
- Билгүүдэй Г. Ц.Дамдинсүрэнгийн гэр музейн монгол ном судрын бүртгэл, Уб, 2018
- Болд Ш, Цэрэнсодном Д. Монголын уламжлалт анагаах ухааны тайлбарт дээж бичиг. Уб. 2013 он
- Буддын шашин, соёлын тайлбар толь. 1, 2 -р дэвтэр. Ш.Чоймаа, Л.Тэрбиш, Д.Бүрнээ, Л.Чулуунбаатар, Хянан тохиолдуулсан Л.Хүрэлбаатар, Т.Булган. Уб., 2015 он.
- Д.Нацагдоржийн нэрэмжит Улаанбаатар хотын нийтийн төв номын сангийн хөмрөг
- Дамдинсүрэн Ц. Монголын уран зохиолын тойм. I дэвтэр. Уб. 1957.
- Лувсанцэрэн Г, Ариунаа Э. Буддын уламжлалт мэдлэг ухааны үндэс. Уб. 2007 он
- Монголын уран зохиолын тойм. II дэвтэр. Редактор Ц.Дамдинсүрэн, Д.Цэнд. Уб. 1976.
- Няммягмар Б. Хэл зохиолын хүрээлэнгийн монгол бичмэл дармал номын бүртгэл, Уб., 2012 он
- Сайнбилэг Б. A Philological study on the Dag-yig-mkhas-pa'i-'byung-gnas. Korea.2016.
- УННС-ийн төвд номын хөмрөг, монгол судлалын сан хөмрөг
- Хүрэлбаатар Л. Монгол орчуулгын товчоон. Уб. 1995 он
- Хүрэлбаатар Л. Судар шастирын билиг. Уб. 2002.
- Ц.Дамдинсүрэнгийн гэр музейн номын сан хөмрөг
- Цэрэнсодном Д. Монголын бурханы шашны уран зохиол. Дэд дэвтэр. 2007 он
- Цэрэнсодном Д.. Монголын бурханы шашны уран зохиол. Тэргүүн дэвтэр. 1997.
- ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн сан хөмрөг

Хавсралт 2.

ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ӨГҮҮЛЛҮҮД

ШУТИС. Гадаад хэлний сургууль, хэрэглээний хэл шинжлэлийн салбар. I. –“Нэр томъёо судлалын асуудалд” эрдэм шинжилгээний сэтгүүл. Уб. 2019. х.7-18

**“МЭРГЭД ГАРАХЫН ОРОН НЭРТ ТОГТООСОН ДАЯГ” НЬ МОНГОЛЧУУДЫН
БҮТЭЭСЭН АНХНЫ НЭР ТОМЬЁОНЫ ТОЛЬ БОЛОХ НЬ**

Д.Сумьяа. Доктор(Ph), дэд профессор

Агуулгын товч. Тус өгүүлэлд Монголчуудын бүтээсэн анхны нэр томьёоны толь гэгдэх “Мэргэд гарахын орон” толь бичгийн тухайд товч авч үзэв: Үүнд: “Мэргэд гарахын орон”-г зохиох болсон үндэслэл, толийн хэвлэгдсэн эх, толийн бүтэц агуулга, уг толийн ач холбогдол, дүгнэлт гэсэн хэсгээр авч үзэв.

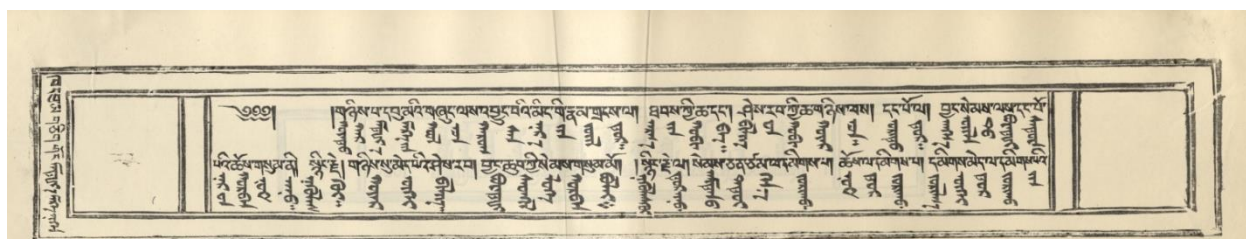
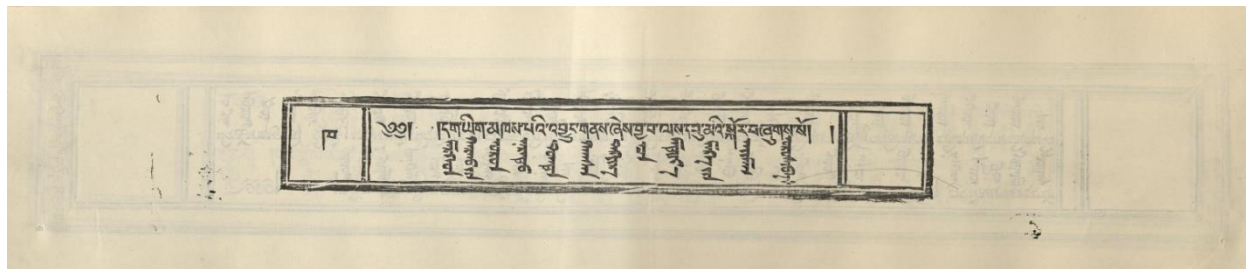
Түлхүүр үг. “Мэргэд гарах орон”, Ролбидорж, Төвд хэлт,

Төвд Монгол утга соёлын харилцаа холбооны уламжлал хөгжилд ихээхэн үүрэг гүйцэтгэсэн “Мэргэд гарахын орон” толь бичиг нь үндэсний гүн ухааны сэтгэлгээ хийгээд шинжлэх ухааны төрөл бүрийн салбарын хөгжил дэвшил, дорно дахины ард түмний соёлын гайхамшигт ололтод гүнзгий нөлөө үзүүлсэн бүтээл юм.

“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” товч хураангуй нэр нь “Мэргэд гарахын орон”. Монголчууд Буддын шашны их цоморлог Ганжуур, Данжуурыг ХИҮ зуунаас орчуулж эхэлсэн бөгөөд улмаар Төвд Ганжуурыг Цахарын Лигдэн хааны үед (1603-1634) Гунгаа-Одсэр тэргүүтэй хэлмэрчид төвд хэлнээс бүрэн орчуулан дуусгаж, Энх-Амгалан хааны үед дахин шүүж ариутгаад 1717-1720 оны хооронд барлажээ. Үүний араас Данжуурыг бүрэн орчуулахын тулд Буддын шашны их, бага арван ухааны нэр томьёог боловсруулах шаардлагатай болсон.

Ийм учир олон эрдэмтэн хамтарч “Мэргэд гарахын орон” нэртэй Төвд-Монгол нэр томьёоны толь бичгийг 1740-1742 онд бэлтгэж гаргасан байдаг. Учир нь энэ толь бичигт

Данжуурыг орчуулахад эн түрүүн шаардлагатай их бага арван ухааны ном сударт гардаг олон нэр томьёог төвд монголоор оноож журамласан.

“Зарлигийн орчуулга” хэмээгдэх “Ганжуур” нэгэнтээ монгол хэлнээ орчуулагдаж, харин Данжуур орчуулагдаагүй байсан тул Тэнгэр тэтгэгч хаан Жанжаа хутагтад зарлиг буулгаж “Шастирын орчуулга”-ыг төвд хэлнээс монгол хэлэнд орчуулагтун гэжээ. Ролбидорж зарлигийг хүлээж авмагцаа тухайн үед монгол, төвд орчуулгын нэр томьёо нэгдмэл болж чадаагүй байсныг үндэслэн юуны өмнө арван ухааныг багтаасан “Шастирын орчуулга” болох “Данжуур”-ын нэр томьёог зөв оновчтой бөгөөд сайтар нэгтгэхийн төлөө “Мэргэд гарахын орон” хэмээх Төвд-Монгол хавсарсан төрөл хуваасан толийг найруулан гаргаж хэрэглэхээр төлөвлөөд хоёр жилийн хугацаанд (1741-1742 он) энэхүү толийг найруулж төгсгөжээ. “Данжуур” хэмээх аварга том бүтээлийг Ролбидоржийн удирдлага дор 200 гаруй орчуулагч, эрдэмтэд оролцож долоон жилийн

хугацаанд орчуулж дуусгаад Бээжинд модон бараар дармаллан Монгол орноо тараасан байна⁴². “Мэргэд гарахын орон” (mkhas pa'i `byung gnas) нэрт толь бичиг зохиосон Жанжаа Ролбидорж буюу Ишданбийдонмэ нь 1717 оны (улаагчин тахиа жил) Ланжуугийн баруунтаа Долоон уулын энгэр хэмээх газар монгол угсаатан Гүрданзангийн хүү болон мэндэлжээ. Ээжийг нь Бүжэд гэдэг⁴³. Мөн Данжуурыг монголоор орчуулах ажлыг эрхлэсэн ба мөн тавин таван сүүдэртэй төмөр туулай жил Манж эзний зарлигаар Ганжуурыг манж хэлээр орчуулан зохиолгожээ.

“Мэргэд гарахын орон” толь бичигт нэр томъёог төвд монголоор оноож журамлахдаа аль эрт XIII-XIV зууны үеэс Энэтхэг, төвд сударт буй оноосон нэрийн зүйлийг орчуулах, буддын гүн ухаан, ер буддын утга зохиолын уламжлалт нэр томъёог монгол бичгийн хэлнээ оноон тогтооход их үүрэг гүйцэтгэсэн⁴⁴ Чойжи-Одсэр тэргүүтэй өмнөх үеийн монгол мэргэдийн орчуулгын зарчмын практик туршлага дээр бүтээлчээр суурилж бүтээсэн байдаг. Энэ тухайд “Мэргэд гарахын орон”-д: “Бас бандид шидтэн ба хаан түшмэл тэргүүтэн бодгалисын нэр(хүний нэр) хийгээд орон, цэцэг, жимс, мод тэргүүтний нэрийг орчуулбаас мэдэхүйеэ бэрх бөгөөд өгүүлэхүйеэ амаргүй болох тул нэрийн эх, сүүл аль зохист дор бандид ба хаан хийгээд цэцэг хэмээх тэргүүтэн алианаа өгүүлэх нэгэн нэрийг нэмж, мөнхүү энэтхэг буюу төвд нэрээр тавьтугай”⁴⁵ гэжээ.

Ийнхүү Монголчуудын төвд хэлнээс ном зохиол орчуулж ирсэн олон жилийн арвин их туршлагын үр дүн болох энэхүү толь бичгийн оршилд дэвшүүлсэн орчуулгын тухай оно лсургаал нь мөн тус толь бичигт монголоор хадаж хийсэн нотлохуй ухаан,барамид, мадъямака, авидарма, винай, дуунухаан, урлах ухаан, тэжээхүйухаан,тогтсонтаалал,шинэхуучиндохиотэргүүтэнньүеүеийнэрдэмтэн, гүүшнарынорчуулгыннололын болон хэрэглээний гарынавллагаболсоориржээ.

“Мэргэд гарахын орон” толийн эх хэвлэлийн тухайд: “Мэргэд гарахын орон” толь бичгийг хамгийн анх Жанжаа хутагт Ролбидорж найруулж төвд хэлээр найруулан зохиогоод төвд хэлээр хэвлэжээ. Энэ нь түүний ja буюу долдугаар ботид төвд хэлээр Бээжинд барлагджээ. Дараа нь монгол хадмалыг хийгээд мөн Бээжинд төвд монгол

⁴²Болд Ш, Цэрэнсодном Д. “Монголын уламжлалт анагаах ухааны тайлбарт дээж бичиг. Уб, 2013. 360-р тал.

⁴³Болд Ш, Цэрэнсодном Д. “Монголын уламжлалт анагаах ухааны тайлбарт дээж бичиг. Уб, 2013. 358-р тал.

⁴⁴Хүрэлбаатар Л. Монгол орчуулгын товчоон. Уб., 1995. 16-р тал.

⁴⁵“Мэргэд гарахын орон”. Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо. 1983 он. 14-р тал

хадмалаар барлажээ. Сүүлд нь 1924 онд Судар бичгийн хүрээлэнгийн санаачилгаар Буриадын Агын дацанд энэхүү толь бичгийн модон барыг бүтээлгэсэн. Үүний модон бар нь эдүгээ Монголын Үндэсний номын санд хадгалагдаж байгаа бөгөөд Монгол Улсын Засгийн Газрын 2012 оны 105-р тогтоолоор түүх соёлын “ХОСГҮЙ ҮНЭТ” өвд бүртгэжээ. Мөн 1983 онд Ринчен, Сэцэнцогт нарын товчлон эмхэтгэсэнээр “Мэргэд гарахын орон”-г Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хорооноос дан монгол бичгээр хэвлүүлжээ. Бээжинд Үндэстний хэвлэлийн хорооноос төвд монгол хавсармал байдлаар нь 1986 онд орчин цагийн хэвлэлээр хэвлэсэн. Харин манай улсад одоогоор орчин цагийн монгол хэлээр хэвлэгдээгүй байна.

“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” толийн бүтэц, агуулга: “Мэргэд гарахын орон” төрөл зүйлээр хуваасан толь бөгөөд үндсэн 12 хэсгээс бүрддэг. Үүнд орчуулга, судлал шүүмжлэл хийгээд ухаануудын тухай онол өгүүлэл бүхий томоохон **ОРШИЛ** байна. Мөн үндсэн **11 аймгаас** бүрддэг. Төвд хэлээр дээд талд нь бичээд доор нь орчуулгыг монгол үсгээр хадмаллаж, нүүртээ хоёр юм уу гурван мөрөөр барлаж, зарим хуудсанд нь бурхадын хөрөг дүртэй барлажээ. Нийт 404 нүүр.

“Мэргэд гарахын орон”-ы 11 аймаг, аймаг бүрийн барын хуудасны хэмжээ:

23. Барамидын аймаг /phar phyin gyi skor/ (1a-41a)
24. Мадъямака аймаг /dbu ma'i skor/ (1a-15a)
25. Авидармын аймаг /mngon pa'i skor/ (1a-86a)
26. Винайн аймаг /'dul ba'i skor/ (1a-75a)
27. Тогтсон тааллын аймаг /grub mtha'i skor/ (1a-18a)
- 28. Тарнийн аймаг /sngags kyi skor/ (1a-19a)**
29. Учир шалтгааны ухааны аймаг /gtan tshigs rig pa'i skor/ (1a-17a)
30. Дуун ухааны аймаг /sgra rig gi skor/ (1a-27a)
31. Урлахуй ухааны аймаг /bzo ba rig pa'i skor/ (1a-19a)
32. Тэжээхүй ухааны аймаг /gso ba rig pa'i skor/ (1a-29a)
33. Шинэ хуучин дохионы аймаг /brda' gsar mnying gi skor/ (1a-28a)

Энэ арван нэгэн аймгийн доторх их багын хэмжээ нь тухайн аймгийн агуулгын багтаамжаас хамаараад харилцан адилгүй их бага байна.

“Мэргэд гарахын орон” толь бичгийн **ОРШИЛ** хэсэгт Данжуурыг орчуулах, ер нь аливаа орчуулгыг хийхэд анхаарвал зохих орчуулгын онолын үндэстэй чухал зарчим баримтлалуудыг дэвшүүлж, орчуулагчийн хөдөлмөртэй холбогдсон зарим зүйлийг өгүүлсэн. Жишээ нь: “Мэргэд гарахын орон”-ын оршилд:

Хэтэрхий хотол төгс сансар нирвааны хүссэнийг асгаруулахын тулд, /5 – 6/

Эрхэн хамаг зарлиг дор хэрэгт нэр үгс хийгээд

Эдгээр тус тусын дохио аялгуусын хоцролгүйялгаврыг,

Эдүгээ их монголын хэлээр ёсныг нь

Эндүүрэлгүй гурван шинжлэлээр ариутхан энд зохиосугай⁴⁶

гэж толийг зохиосон учир, тольд багтах агуулга, түүний учир хэргийн тухай зохиосноо өгүүлжээ.

Цааш нь Энэтхэгийн болоод Төвдийн улмаар Монголын орноо тогтсон номт их төр ёс, хаадын уг залгамжийн түүхийг товч төдий өгүүлээд цааш нь хамаг их ном Ялгуусны сайн зарлигийг зөв номлож, зөв ухаарч ойлгож, зөв төлөвшихөд дээдсийн номыг зөв орчуулахад чухалтайг заан өгүүлжээ. “Ялгуусны сайн зарлиг нь, тэргүүн эцэс дунд гурванаа тоолохыг хэрэглэгч нүүгүүдэд ямагт хамаг нирваан хийгээд хамаг айлдагчийн мөрийг гийгүүлэгч нүд мөний тул орчуулагч хэлмэрч нар ч мөн энэ ёс ертөнцөд өнөд оршвоос юутай сайн хэмээх сэтгэлийг барьж, ашиг хийгээд алдрыг хүсэх алагчлахуй сэтгэлийг тэвчиж, шударга оюунаар үг утгасын хувийг сайтар шинжлээд өөрөө ямар ёсоор эс мэдсэнээ мэргэн хэмээн алдаршсан дээд доорд хэн ч бологдохуунаас асууж сэжгээ таслаад, тодорхой бөгөөд мэдэхүйеэ хялбар үгсээр утга лугаа үл харшилдуулан орчуулбаас өөр бусдын үндсэнд сайн чухлыг арвитган чадмуй за.

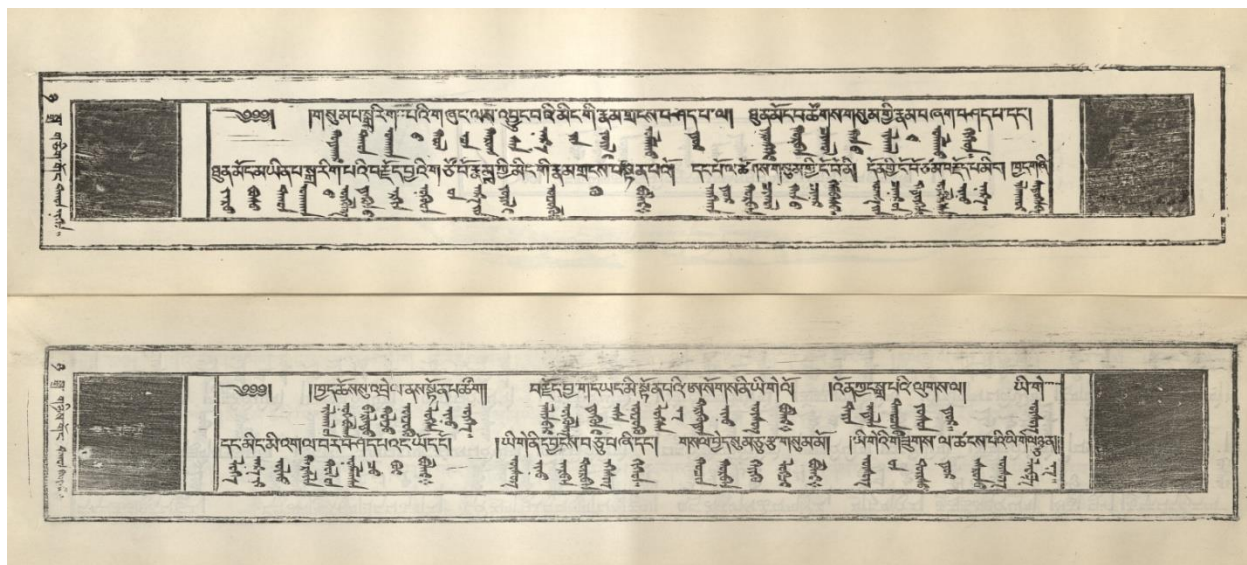
Бусцар бөгөөс өөрөө мэргэн бус боловч мэргэн хэмээн эрэмшиж, бусдыг мэргэн боловч түүнд алагчлахуй сэтгэл барьж, оюуны нүдийг бүрхээд, богдсын номыг өчүүхэн хэрэг болгож өдөр өнгөрүүлэхүй аргаар бодийг аль олон орчуулахуйд баясагчид нь Бурханы хиргүй сайн зарлигийг буруу номлох ба гэмт номлохын буртаг усаар гутаахын үр өөр бусдадаа бэрх зовлон болохыг огоот эс болгоомжилсон болох болой. Тэр мэт тус эрдэм хийгээд гэм алдлыг сайтар магадалж бодтой орчуулах ёсон нь, голын үгсийг төвд хэлний үе зэрэг ямарчлан орчуулбаас монголын хэлнээ мэдэхүй дор хялбар бөгөөд утга үл

⁴⁶“Мэргэд гарахын орон”. Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо. 1983 он.

солилцолдох нугуудыг тэрхүү ёсоор орчуулагдахуй (орчуултугай)” гэж ном эрдмийг зөв орчуулахын ач холбогдол, ном эрдмийн уг язгуур эрдмийг эс мэдэх атлаа мэддэг хэмээн орчуулахын гэгийг тодорхой учирлан өгүүлжээ.

“Мэргэд гарахын орон” нь төрөл хуваасан толийн зарчмаар хийгдсэн учир Барамид, Мадъямака, Авидарма, Винай, Тогтсон таалал, Тарни, Учир шалтгааны, Дуун ухаан, Урлахуй ухаан, Тэжээхүй ухаан, Шинэ хуучин дохио - гээд тухайн аймгийн хэсгээс төвдийг монголоор хэрхэн орчуулах нэрийн оноолтоос гадна мөнхүү аймгийн тухай гол үндсэн мэдэгдэхүүн ойлголтыг товч тодорхой өгөх боломжтой юм. Тухайлбал:

Дуун ухааны аймаг:

Дуун ухааны аймаг оршив.

Гутгаар дуун ухааны голоос гарсан нэрийн зүйлийг номлоход,

ерөнхий гурван чуулганы ялгалыг номлох хийгээд

ер бус дуун ухааны өгүүлэгдэхүүний нэрийн зүйлийг үзүүлэх болой.

Анханд гурван чуулганы чанар хэмээвээс,

утгын чанар төдийхнийг үзүүлсэн нь "нэр",

ялгахуй шүтээн ба ялгалын ном болгон барилдуулж үзүүлсэн нь "үг",

алин бээр өгүүлэгдэхүүнийг эс үзүүлсэн "а" тэргүүтэн нь үсэг болой.

Тийн атал дуучны ёсонд үг лүгээ нэрийг үл харшуулан номлосон ч буй болой. Үсэг нь

арван дөрвөн эгшиг хийгээд

гучин гурван гийгүүлэгч болой”- гэснээс Дуун ухаанаас НЭРийн зүйлийг авч үзэхэд хамгийн түрүүнд гурван чуулганы ялгалыг номлоно. Энэ нь НЭР, ҮГ, ҮСЭГ гурав болно. Үсэг нь 14 эгшиг, 33 гийгүүлэгч байна гэж нэр томьёо тогтоож ярихад тухайн ухаанаас нэрийн зүйлийг голлон татаж түүнээс гол нэрээ ялган өгүүлэхийг хэлжээ. Ингээд энэ гол гурван ялгалын мөн чанараа цааш нь дотор нь салбарлуулан зулзагалуулж тайлбарлан нэрийг оноожээ.

ДУУН УХААН

ཡི་གེ་བྱེད་པ་ནི།མིང་ཚིག་བརྗོད་པ་ཀུན་གྱི་གཞི་དང་།།བསྐབ་པ་ཀུན་གྱི་གཞི་དང་།

ҮСГИЙН ҮЙЛДВЭР нь, нэр үгсийг өгүүлэх бүгдийн шүтээн ба хамаг суртахууны шүтээн хийгээд,

རིག་བྱེད་སྐབ་རྣམས་གྱི་རྒྱ་བྱེད་པའོ།།ཡི་གེ་དབྱེ་བ་ནི།

вед шастир өгүүлэгчдийн шалтгаан бологч болой. ҮСГИЙН ЯЛГАЛ нь,

ཨ་ཀ་ཁ་རྩ་སྟེ་དབྱེད་པ་གྱི་ཡི་གེ་བཞི་པོ་སོ་སོར་རེ་རེ་ལ་ཐུང་བྱེད་དང་རིང་པོ་དང་སྐྱེ་ཏ་ཞེས་པའི་གིན་ཏུ་

а, и, ү, ри бөгөөд дөрвөн эгшиг үсэг нэжгээд бүрийг охор ба урт хийгээд плүда хэмээхийг маш

རིང་པོར་བྱེ་བས་གསུམ་གསུམ་སྟེ།དེ་གསུམ་རེ་རེ་ལ་འང་ལུ་ད་ཏ་ཏ་དང་།།ཨ་རུ་ད་ཏ་ཏ།

урт болгон ялгаснаар гурваад болох бөгөөд тэр гурван нэжгээд бүрийг бээр удалда хийгээд ануладда,

སྐ་རེ་ཏ་སྟེ་གསུམ་གསུམ་དུ་བྱེ་བས་དགུ་དགུའོ།།དགུ་པོ་རེ་རེ་ལ་ཡང་སྐྱ་ལྡན་དང་སྐྱ་ལྡན་མ་ཡིན་པ་

суурида лугаа гурваад болгон ялгаснаар есөөд болох болой. Тэр ЕСҮҮЛ нэжгээд бүрийг бээр

хамарт ба хамарт бус གཞིས་གཞིས་སུ་བྱེ་བས་ཨ་ལ་སོགས་པ་རེ་རེ་ཡང་བཙོ་བརྟུན་དུ་འགྱུར་རོ།།

хошоод болгон ялгаснаар "а" тэргүүтэн нэжгээд бүр бээр арван найм болмуй.

“Мэргэд гарахын орон” нь зөвхөн төвд хэлээр буй олон ухааны ном судрыг орчуулахад нэр томьёог нэгдсэн байдлаар журамласан нэр томьёоны толь болох төдийгүй Монголын уран зохиолын судлалын түүхэнд чухал ач холбогдол хамааралтай болох тухайд Ц.Дамдинсүрэн: “1740 онд зохиогдсон “Мэргэд гарахын орон” гэдэг төвд монгол толийн оршилд, уран зохиолын судлалын зарим асуулт анх тавигдсан байна. Гадаад хэлнээс ном орчуулах зарчим, бичгийн хэлний асуулт, хэл бичгийн зүтгэлтэн Чойжи-Одсэр, Гунгаа-Одсэр нарын тухай чухал үнэлэлт мэдээ, монгол хэлээр бичигдсэн, орчуулагдсан зарим бичиг зохиолын тухай мэдээ зэрэг зүйл тэр оршилд бичигдсэн

Уруу арилгагч лугаа таван үндсэн хий.

Шингээгч, өнгө хувилгагч, бүтээгч, үзүүлэгч

Өнгө тодотгогч лугаа таван үндсэн шар.

Шүтүүлэгч, ялзлагч, амсуулагч, хангагч

Барилдуулагч лугаа таван үндсэн бадган болой – гэж энэ хэсэгт ГУРВАН ГЭМ гэж нэрлэдэг аливаа биеийн тэнцвэр нь алдагдсанаас болж биед гэм үүсгэдэг хий, шар, бадган гурвын тухай өгүүлжээ.

Цус, мах, өөх, яс, чөмөг, дусал лугаа биеийн долоон тамир

Баас, шээс, хөлс лүгээ

Гурван хирийг хамтатгаваас хорин тав болой.

Хоёрдугаарт:

Өвдсөн бие хийгээд өвчнийг эдгээх ёс хоёроос

Анх нь биеийг эвдэгч өвдсөн биед

Шалтгаан, нөхцөл, орох үүд, орон, мөр, хөдлөх цаг

Үр, урвах шалтгаан, товч утга лугаа есөөс

Тачаангуй, уур, мунхаг гурав нь гурван шалтгаан болой.

Цагийн дутуу, илүү, буруу

Гэнэтийн ад

Идээний дутуу, илүү, буруу

Явдал мөрийн дутуу, илүү, буруу дөрөв нь

Дөрвөн нөхцөл болой. –

гэх мэтээр тэжээхүй ухаан буюу эдүгээгийн анагаахын ухааны үндсэн гол мэдлэг ухаагдахууныг эмч төдийгүй эгэл төрөлхтөн ч уншиж зарим зүйлийг ухаарч эмнэх тэнхрэх, сэргийлж эрүүлжүүлэх арга ухааныг номлодог мэдлэг ухааны нэг салбар байна.

Абидарма буюу “Илт ном”-ыг эртний Энэтхэгийн Васубанду зэрэг их мэргэд дэлгэрүүлэн зохиож, олон тайлбар хийжээ. Сав шимийн ертөнцөөс эхлээд үнэмлэхүй үнэнийг ухаарах зам мөр хүртэлх буддын гүн ухааны сургаалын цогц ойлголтууд энд

багтдаг. Илт ном(sa: abhidharma тө: chos mngon-pa) гэдэг нь Бурхан багшийн зарлиг сургаалыг гурван аймаг сав (sa: tripitaka)-д хуваасны нэгэн нь Илт номын аймаг сав юм⁴⁸.

Абидарма-ын аймаг

མདོན་པ་སྣེ་བདུན་ནི། ཡེ་ཤེས་ལ་འཇུག་པ། རབ་ཏུ་བྱེད་པ།

Долоон аймаг Абхидхарма (Илт ном) нь бэлгэ билигт орохуй, сайтар үйлдэгч,

རྣམ་ཤེས་ཀྱི་ཚོགས། ཚོས་ཀྱི་ཡུང་བོ། གདགས་པའི་བསྟན་བཅོས། འགྲོ་བའི་རྣམ་གྲངས།

мэдэхүйн чуулган, номын цогц, нэрийдэхүй шастир, амьтны зүйл,

ཁམས་ཀྱི་ཚོགས་ཏེ་བདུན་ཡིན་ལ།

язгуурын чуулган лугаа долоо бөгөөд...

འབརྩོད་བྱེད་གཙོ་བོ་གཞི་ལྗེ་ནི། ལྷ་ར་བ་གཟུགས་ཀྱི་གཞི།

өгүүлэгдэхүүний эрхэм таван шүтээн хэмээвээс үзэгдэл дүрсийн шүтээн,

གཙོ་བོ་སེམས་ཀྱི་གཞི། འཁོར་སེམས་བྱུང་གི་གཞི།

эрхэм сэтгэлийн шүтээн, нөхөр сэтгэлээс болсны шүтээн,

ལྷན་པ་ས་ཡིན་པའི་འདུ་བྱེད་ཀྱི་གཞི། འདུས་ས་བྱས་པའི་གཞི་ལྗེ་ལོ།

төгөлдөр бус хуран үйлдэхүйн шүтээн, эс үүдсэний шүтээн лүгээ тав болой.

Өөрөөр хэлбэл илт номын аймагт буддын гүн ухааны үндсэн ойлголтууд багтана. Жишээ нь: ДОЛООН ИЛТ НОМ нь бэлгэ билигт орох, сайтар үйлдэгч, мэдэхүйн чуулган, номын цогц, нэрийдэхүй шастир, амьтны зүйл, язгуурын чуулган – эдгээр 7 байна. Тэгвэл ӨГҮҮЛЭГДЭХҮҮНИЙ ТАВАН ШҮТЭЭН нь: үзэгдэл дүрсийн шүтээн, эрхэм сэтгэлийн шүтээн, нөхөр сэтгэлээс болсны шүтээн, төгөлдөр бус хуран үйлдэх шүтээн, эс үүдсэний шүтээн – энэ 5 байна.

Винайн аймаг. Үлэмж шагшаабадын суртгаал (номын хүрэнээ суугч гэнэн, гэцэл, гэлэн нүгүүдийн суртгаал)-ыг өгүүлэгдэхүүний гол болгон үйлдэж номлосон аймаг савыг хэлнэ⁴⁹.

⁴⁸Буддын шашин, соёлын тайлбар толь. 1-р дэвтэр. Уб., 2015, 551-552-р тал

⁴⁹Буддын шашин, соёлын тайлбар толь. 1-р дэвтэр. Уб., 2015, 199-р тал

Винайн аймаг

བཞི་པ་འདུལ་བའི་གཞུང་ལས་བྱུང་བའི་མིང་གི་རྣམ་གྲངས་ནི། སྦྱིར་འདུལ་བ་ལ་བརྗོད་བྱོལ་གྱི་འདུལ་བ་དང་།

Детгээр винайн голоос гарсан нэрийн зүйл нь, ер винайд өгүүлэгдэх утгын винай хийгээд

བརྗོད་བྱེད་ཚོག་གི་འདུལ་བ་གཉིས་ལས། ལྷ་མ་ནི་སྦྱོང་བདུན་ལ་བོང་དང་བཅས་པའི་རྩལ་བྲིམས་སོ།

өгүүлэгч үгсийн винай хоёроос урьд нь долоон гэвчил нөхөр лүгээ сэлтийн шагшаабад болой.

།བྲི་མ་ལ་མདོ་དང་བསྟན་བཅོས་གཉིས། དང་པོ་ལ། ཅུ་བའི་མདོ། བཤད་པའི་མདོ། བྲོགས་མཐུན་གྱི་མདོ་གསུམ།

Хойдод судар хийгээд шастир хоёр анханд үндсэн судар, номлохын судар, зүг зохилдохын судар гурав

།ཅུ་བའི་མདོ་ལ་དགེ་སྦྱོང་པའི་སོ་བར་གྱི་མདོ། དགེ་སྦྱོང་པའི་སོ་བར་གྱི་མདོ་གཉིས། བཤད་པའི་མདོ་ལ་ལུང་གཞི།

үндсэн сударт эцэг аяга тэхимлэгийн ангид тонилгогч судар, эх аяга тэхимлэгийн ангид тонилгогч судар хоёр, номлохын сударт шүтээн эш,

ལུང་རྣམ་པ་འབྲེད། ལུང་ཐོན་ཚོགས། གཞུང་དམ་པ་ལམ་གཞུང་བླ་མ་སྟེ་བཞི། བྲོགས་མཐུན་གྱི་མདོ་ནི།

тийн ялгагчийн эш, хэсэг бусаг эш, эрхэм гол буюу дээд гол лугаа дөрөв зүг зохилдохын судар нь,

སྦྱངས་པའི་ཡོན་ཏན་བཅུ་གཉིས་སྟོན་བ་སོགས་སོ།

арван хоёр судлахын эрдмийг үзүүлсэн тэргүүтэн болой.

།བསྟན་བཅོས་ལ་དབྱ་བཅོམ་བ་རྣམས་དང་། འཕགས་བ་བྲོགས་མེད་དང་།

Шастирт архадууд ба хутагт Түрвэл үгүй хийгээд

སྦྱོབ་དཔོན་ཡོན་ཏན་འོད་སོགས་ཀྱིས་མཛད་པའི་བསྟན་བཅོས་རྣམས་སོ།།

Эрдмийн гэрэл нэрт багш тэргүүтний зохиосон шастирууд буй болой.

ВИНАЙН ГОЛООС ГАРСАН НЭРийн зүйл нь: ер винайд өгүүлэгдэх утгын винай хийгээдөгүүлэгч үгсийн винай хоёроос урьд нь ДОЛООН ТЭВЧИЛ НӨХӨР ЛҮГЭЭ СЭЛТИЙН ШАГШААБАД болой- гээд цааш нь судар, эш, судлах эрдэм зэрэг винайн аймаг савын нэр утгын учрыг товч төдий тайлбарлан, салаалах ангилал зүйлүүдийг товч нэрлэн өгүүлжээ. Тухайлбал: винайн ҮНДСЭН СУДАР хэмээх шастир нь эдүгээ хамагт алдаршсан номлох сонсохыг үйлдэх винайн голуудаас эрхэн болсон мөн гэх буюу ТАВАН ЗОХИЛДОХЫН ШАЛТГААН нь орон ба үндэс хийгээд бэлгэ ба, санаа хийгээд, зан үйл зохилдох- эдгээр 5 шалтгаан болно гэх мэтээр нэг нэрээс нөгөө нэрийг татан гаргаж номложээ.

өгүүлжээ. Тэрээр мөн Ганжуур, Данжуурын орчуулгын тухайд, “Мэргэд гарахын орон”-ы журамласны дараа орчуулгын байдлын хувирлын “Монгол Ганжуурын винайн /дүлбийн/ хоёрдугаар гуравдугаар ботид байгаа “Манибадра хааны тууж”-ийн монгол орчуулга нь Данжуурын мөн туужийн бусад орчуулгаас илүү ойлгомжтой байна. Ганжуурыг Лигдэн хааны үе орчуулж дуусгасан юм. Тэр үед төвдөөс ном орчуулах хатуу журам хараахан тогтоогүй байсан тул орчуулагч нар монгол хэлний журмыг эвдэхгүй, монгол хүнд ойлгомжтой орчуулахыг чухал болгодог байжээ. Данжуурын ихэнхийг орчуулах үед төвд хэлнээс яг үгчлэн орчуулах хатуу журам тогтсон учир орчуулагч нар аргагүй хавчигдаж төвд хэлийг дагуулан төрөлх хэлээ мушгиж бичсэн учир найруулга муутай болсон ба ялангуяа төвдөөс үгчлэн орчуулсан нэр томьёо олон байна. Жишээ нь, төвд нэр томьёог үгчлэн орчуулж туужийг “онол өгүүлэхүй” гэж цадигийг “төрлийн үе” гэж одны ордыг “гүйх одон” гэж шүлгийг “үгийн тасалбар” гэж бичсэн нь цөөнгүй байна”⁵². Өөрөөр хэлбэл “Мэргэд гарахын орон” толь гарч олон ухааны нэр утгыг жигдлэхээр журамлаж нийт орчуулагчид барьсан үеэс, ялангуяа Данжуурын олон ухааны номын орчуулгууд нь уг эхийн үг эхийн утга санаа, үг үсгийг нэлээд чанд барьсан орчуулгууд уламжилсныг илтгэж байна.

Ийм учраас “Мэргэд гарахын орон” бүтээл нь Монголчуудын бүтээсэн оюуны үнэт өвийн нэг байна. Өнөөдрийн байдлаар Монголчуудын бүтээсэн оюуны соёлын үнэт өвөөс 5 бүтээл ЮНЕСКО-гийн үнэт бүтээлд бүртгэгдээд байна. Үүнд: Дэлхийн баримтат өвөөр Лувсанданзаны “Алтан товч”(2011 онд), “Монгол шунхан Данжуур” (2011 онд), “Есөн эрдэнийн Ганжуур” (2013 онд), Ази Номхон далайн бүс нутгийн жагсаалтад: “Сахиусан Дара эх” (2015 онд), “Мэргэд гарахын орон”-ны модон бар (2016 онд) – бүртгэгджээ.

1924 онд Судар бичгийн хүрээлэнгийн захиалгаар Буриадын Агын хийдэд бүтээгдсэн

“Мэргэд гарахын орон”-ын барын хэв

⁵²Дамдинсүрэн Ц. Монголын уран зохиолын тойм. Хоёрдугаар дэвтэр. УБ. 1976., 441-442-р үүрт.

“Мэргэд гарахын орон” бүтээл нь монголчуудын уламжлалт орчуулгын онолын сэтгэлгээний түүх, туршлагыг танин мэдүүлэх орчуулгын онол практикийн олон талын ач холбогдолтой Үүнд:

- Орчин цагийн даяаршлын энэ цаг үед мөн олон салбар ухааны (дуун ухаан, шалгадаг ухаан, урлах ухаан, тэжээх ухаан, дотоод ухаан, зохист аялгуу, илт өгүүлэх, эвсүүлэн найруулах, дууриал бүжиг, одон зурхай) нэр томъёог тогтоох, орчуулахад уламжлалт мэдлэг мэдээллийг ашиглах, нэр томъёог жигдлэх зэрэгт гарын авлага болох юм.
- Нийт хүн ардын оюуны боловсролыг дээшлүүлэх, монгол үндэсний оюуны өв соёлоороо бахархах үзэл төлөвшүүлэхэд томоохон тус дэм болох ийм Монголчуудын бүтээсэн оюуны өв юм.

ДҮГНЭЛТ. “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” нь төвд хэлнээс монголоор орчуулахад нэг утга, нэг үгийг олон янзаар чөлөөтэй орчуулах, нэр томъёо жигд бус нэрлэгдэхээс тодорхой хэмжээгээр зайлсхийж, олон салбар ухааны нэр утга, нэр томъёог жигдрүүлэхэд чиглэсэн. Энэ утгаар нь монголчуудын бүтээсэн олон салбар ухааны анхны нэр томъёоны толь юм гэж үзэж болох юм.

АШИГЛАСАН НОМ

Болд Ш, Цэрэнсодном Д. Монголын уламжлалт анагаах ухааны тайлбарт дээж бичиг. Уб. 2013 он

Буддын шашин, соёлын тайлбар толь. 1-р дэвтэр. Ш.Чоймаа, Л.Тэрбиш, Д.Бүрнээ, Л.Чулуунбаатар, Хянан тохиолдуулсан Л.Хүрэлбаатар, Т.Булган. Уб., 2015

Дамдинсүрэн Ц. Монголын уран зохиолын тойм. I дэвтэр. XIII-XVI зууны үе. Уб. 1957.

Лувсанцэрэн Г, Ариунаа Э. Буддын уламжлалт мэдлэг ухааны үндэс. Уб. 2007 он

Монголын уран зохиолын тойм. Хоёрдугаар дэвтэр. Редактор Ц.Дамдинсүрэн, Д.Цэнд. Уб. 1976.

Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг. Бээжин бар.

Мэргэд гарахын орон. Жанжаа Ишдамбидоми. Бээжин. Үндэстний хэвлэлийн хороо.2002.

Мэргэд гарахын орон. Ринчен. Сэцэнцогт товчлон эмхэтгэв. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо. 1983. Хөх хот

Хүрэлбаатар Л. Монгол орчуулгын товчоон. Уб. 1995 он

**МОНГОЛЧУУДЫН ОРЧУУЛГЫН УЛАМЖЛАЛД НЭР УТГЫН ОНООЛТЫГ
ХИЙЖ БАЙСАН ЖИШЭЭГ ГААЛИДААСЫН “ҮҮЛЭН ЭЛЧ” НОМЫН
ОРЧУУЛГААС ҮЗЭХ НЬ**

Д.Сумъяа (Монгол улс)⁵³

Агуулгын товч. Энэ өгүүлэлд Эртний Энэтхэгийн алдарт яруу найрагч Гаалидаасын “Үүлэн элч” зохиолыг төвдөч эрдэмтэн Л.Тэрбиш Төвд “Данжуур”-ын эхээс орчин цагийн монгол хэлээр орчуулж, 700 гаруй эрдэм шинжилгээний зүүлт тайлбар хийж, хэвлүүлсэн номын тухай авч үзэв. Орчуулагчийн зүгээс анхаарсан зохиолын нэрийн тухай, мөн зохиолын агуулгыг товч танилцуулаад, цааш нь Л.Тэрбишийн төвд эхээс орчуулсан онцлог, санскрит эхтэй зохиолыг монголын эртний мэргэд орчуулж ирсэн туршлага жишээг илт өгүүлэх нэр, холбоо хоршоо үг, хүн ба газар усны оноосон нэр, яруу хандал, аялга үг, зохиолын бүтэц зохиомж, эхүүдийн харьцуулалт зэргээр нь жишээлэн үзүүлэхийг зорив.

Түлхүүр үг. Үүлэн элч, Үүлэн зардас, Л.Тэрбиш, Галидас

Эртний Энэтхэгийн алдарт яруу найрагч Гаалидаасын “Үүлэн элч” хэмээх хүн төрөлхтний хайр сэтгэлийн яруу дуулал болсон бүтээлийг Монгол түмний зурхайч, төвдөч эрдэмтэн, Монгол улсын Шинжлэх ухааны гавьяат зүтгэлтэн, доктор (Sc.D), профессор Л.Тэрбиш төвд хэлнээс орчин цагийн монгол хэлээр орчуулж, эх бичгийн 700 гаруй зүүлт тайлбар хийж хэвлүүлэн уншигч түмэндээ хүргэжээ.

“Үүлэн элч”-ээ Төвд “Данжуур”-ын эхээс орчуулжээ. Орчуулахдаа төвд шүлгийн үгийн тоо адил байх, монгол шүлгийн толгой холбох зарчмыг баримтлан, яруу аялгуут ёгт нэр тэргүүтнийг орхилгүй тэр чигээр нь буулгасан тул Гаалидаасын яруу сайхан найргийн тиг зураг, үндсэн үнэр амтыг аль болохоор хадгалж оршоохыг зорьжээ. Мөн ёгт нэрийн шууд утгыг доор нь хадаж, зохих газарт нь үг болоод утгын тайлбар хийсэн нь уншигч хэн хүн бүхэнд уг зохиолыг ойлгож ухаарахад хялбар дөхөм болсноороо өмнөх орчуулгуудаас давуу болжээ. Энэ утгаараа Монголчуудын орчуулгын уламжлалдаа нэр утгын оноолтыг

⁵³ ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн Төвд судлалын салбарын эрхлэгч, Доктор(Ph), дэд профессор

хийж байсан жишээг эдүгээ цагт Гаалидасын “Үүлэн элч” хэмээх энэ номын орчуулгаас бас ч үзэж болох санагдана.

Л.Тэрбишийн энэхүү ном нь зүүлт тайлбар бүхий “Үүлэн элч”-ийн орчуулгаас гадна эрдэм шинжилгээний томоохон ОРШИЛ-той. Оршилдоо: Гаалидасын тухай⁵⁴, “Үүлэн элч” зохиолын өмнөх орчуулгуудын тухай⁵⁵, үүлний нүүж явах замыг дагуулан зураглан өгүүлсэн үйл явдлын хураангуй⁵⁶ буюу товч агуулга, “Үүлэн элч” зохиолыг орчуулсан⁵⁷ тухайгаа өгүүлсэн байна.

Мөн “Үүлэн элч”-ийн Данжуур”-ын төвд эх, самгарьд эх, латин, хятад, англи, орос орчуулгуудыг хамт хавсаргаж, нийт долоон эхийг хэвлэжээ. Энэ нь зөвхөн монголоор төдийгүй олон эхийг харьцуулж судлах, олон хүн уншиж үзэх боломжтой юм.

Төвд эхийг хэвлэлд сонгож авахдаа Дэргэ барын Төвд Данжуурт буй “Үүлэн элч”-ийг гол болгоод Данжуурын олон эх сударт бичигдсэн зөрөөтэй тулгаж, зүүлтээр зөрөөг Бээжин барын Данжуурыг “ре”, Нартан Барын Данжуурыг “snaг” гэж тэмдэглэн нийт 400 орчим зөрөөг тэмдэглэсэн байна.

Л.Тэрбишийн энэ орчуулгаас өмнө 1963 онд академич Б.Ринчен англи орчуулгыг барьж орчин цагийн монгол хэлээр орчуулж, шинэ үсгээр гар бичмэлээр хэвлэсэн байдаг. Б.Ринчен энэ “Үүлэн зардас”⁵⁸ номдоо 4 эхийг хэвлэсэн. Үүнд өөрийн орчуулгаас⁵⁹ гадна Монгол “Данжуур”-ын орчуулга⁶⁰, Сагаржавын хятад хэлнээс орчуулсан орчуулга⁶¹, Эрдэнэпэл хамбын орчуулга⁶² - ийм гурван монгол орчуулгын эхийг монгол бичгээр мөн гар бичмэлээр хамтад нь хэвлүүлсэн байдаг. Б.Ринчен “Үүлэн зардас”-ынхаа Оршил⁶³-д Эртний Энэтхэгийн соёлын зам мөр дэлхий дахин болоод Монголд хэрхэн хүрч дэлгэрсэн, “Үүлэн зардас” зохиолын орчуулгын байдал, өөрөө англи орчуулгыг барьсан хийгээд

⁵⁴ Гаалидаас. Үүлэн элч. 2017. V-XIII

⁵⁵ Мөн тэнд. XIII-XV

⁵⁶ Мөн тэнд. XVI-XVIII

⁵⁷ Мөн тэнд. XVIII-XIX

⁵⁸ Галидаса. Үүлэн зардас. Уб. 1963.

⁵⁹ Галидаса. Үүлэн зардас. Уб. 1963.25-62-р нүүрт. Ринчен монголчлов. Үүлэн зардас. Шинэ үсгээр, хар бэхээр, гар бичмэлээр.

⁶⁰ Галидаса. Үүлэн зардас. Орч. Б.Ринчен. 1963. Оршил. 7-р нүүрт. Чухам монгол бичигт “Үүлэн зардас”-ыг орчуулсан нь гэвэл, бидний мэдэхэд, ХҮШ зууны эхний хагасын сүүл хавьд төвдөөс орчуулсан нэгэн орчуулгыг Жанжаа Хутагт Ролбийдорж, Бээжинд хэвлэсэн Монгол улаан шунхан Данжуурын хоёр зуун хорин тавдугаар ботид оруулжээ.

⁶¹ ..гавж Эрдэнэпэл, Монголч эрдэмтний анхдугаар их хуралд зориулан төвдөөс нь бас нэг орчуулга хийснийг хавсаргалаа.

⁶² Эрдэнэпэл гуай... бас өөрөө чингэж монгол судрын үгээр дахин орчуулахдаа, нангиад /хятад/ хэлнээс нөхөр Сагаржаваар бас нэг орчуулга хийлгэж хэвлэлд бэлдүүлсэн.

⁶³ Галидаса. Үүлэн зардас. 1963. Оршил. 23-р нүүрт

англи орчуулгын онцлог, “Үүлэн зардас”-ын үгийн тайлбар, дээр өгүүлсэн 4 орчуулгыг нэгтгэн энэ номдоо хэвлэж буй зэргээ өгүүлжээ.

Тэгэхлээр өнөөдөр Монгол уншигчид маань дэлхий дахины алдартай сонгодог энэ зохиол хэдийгээр XVIII зуунаас ч өмнө монгол уншигчид төвд орчуулгаар дамжуулаад болон өөрсдөө монголоор орчуулан үзэж байсан байх магадлалтай гэж судлаачид үзэж байгаа боловч эдүгээ бидэнд бичгийн уламжлалаар бодитой уламжлан ирсэн болоод бидний гар дээр одоогоор орчин цагийн монгол хэлээр шинэ үсгийн хоёр, монгол бичгийн гурав, бусад зургаан хэлний гээд нийтдээ 11 орчуулга эхийг нэг дор зэрэгцүүлэн үзэх, аль нэг хэлээр сонгон үзэх, орчуулгын дадал олох зэрэг олон боломжуудтай болж байна.

Зохиолын нэрийн тухайд: Монголын уншигчдад хүрээд байгаа дээр өгүүлсэн 11 орчуулга эхийн 5 нь монгол орчуулга байна. Үүний Б.Ринченгийн болоод Монгол “Данжуур”-ын орчуулга хоёр нь “*Үүлэн зардас*” нэртэй, нөгөө Эрдэнэпэл гавж, Сагаржав, Л.Тэрбиш нарын 3 орчуулга нь “*Үүлэн элч*” нэртэй байна. Зохиолын нэрийн тухайд Б.Ринчен: Өөрийнхөө орчуулгад “Үүлэн зардас” гэж хуучин орчуулгын уламжлалыг баримталлаа. Эрдэнэпэл гуай, шинэ орчуулгандаа “Үүлэн элч” гэж орчуулсан нь мөн зүгээр боловч энэ тухай би өөрийн орчуулгад урьдын орчуулагчдын уламжлал бас сонин юм гэж бодлоо”⁶⁴ гэжээ. Л.Тэрбиш зохиолын нэрийн тухайд Оршилдоо: “Төвдөөр (spring yu rho nya prinji ponya) хэмээхийг “Үүлэн элч” хэмээн энэ удаад миний бие орчууллаа. Учир нь юун хэмээвээс Гаалидаасын энэ гайхамшигтай зохист аялгуун найраглалд гарч буй зохиолын гол баатар нутаг орноосоо хол цөлөгдсөн тэр ягчис хурын сайхан үүлийг “Хурмаст тэнгэрийн түшмэл” хэмээн цоллож, аминдаа л их аргадан байж, хайртай гэргийдээ аман захиа дайх элч болгож байгаа билээ...”⁶⁵ Иймд ихэд эрхэм Үүлэн элчийг зарц хэмээн доорд үзэх нэрлэх нь энэ их гүн хүндэтгэлт зохиолын агуулга, зохист аялгуун найруулгад тохирохгүй юм аа гэжээ. Энэ тухайд найраглалын 6-р бадагт:

Гуйвалтгүй дээд язгуур төгссөн, гайхамшигтайяа Зуун тахил өглөгт⁶⁶-ийн

алин хүссэнийг өгөгч⁶⁷-ийн дээд түшмэл

Гурван орон⁶⁸ бүхнийг ухааран, гундал үгүй хувь заяаг өршөөгч

⁶⁴ Галидаса. Үүлэн зардас. 1963. 11-р нүүрт

⁶⁵ Гаалидаас. Үүлэн элч. Орч. Л.Тэрбиш. 2017. XV(15) нүүрт

⁶⁶ Са: Indra. Тө: Mchod sbyin brgya pa. Зуун тахил өглөгт нь Хурмаст тэнгэрийн ёгт нэр

⁶⁷ Тө: `dod `jo. Алин хүссэнийг өгөгч нь Бисман тэнгэрийн ёгт нэр

их усан баригч гэж чамайг би мэдлээ
Гуйн эгээрэгчийн тус хэргийг сайтар өршөөхүй төгс хувьт та бээр
эгэл доорд бус эрхэм дээд чанартан ажээ
Гундаж доройтож өглөг тахилаар үгүйрсэн надаас алсад оршигч
ураг садныд минь дээд эрдмийг эрхшээгч та саатан зохио!
“Үүлэн элч”. 2017. 3-р нүүрт

Энэ шүлэгт усан баригч үүлийг Хурмаст тэнгэрийн дээд түшмэл, гурван орны хувь заяаг өршөөгч, тус хэргийг сайтар өршөөгч төгс хувьтан эрхэм дээд хэмээн өргөн шүлэглэж, өгүүлэгч өөрийгөө ихэд доордод барьж хүсэл гуйлтаа өчиж байна.

“Үүлэн элч” зохиолын товч агуулга нь: Сэрэмж алдсан нэгэн ягчас, хилэнт догшин эзний маш хэцүү бошиг зарлигаар нэрмэгдэн, эх нутаг, элгэн садан, энхрий хайртай янагаасаа хагацан, хэцүү бэрхийг амсаж, сарвууны алтан бугуйвч нь салан алдталаа турж бүтэн жилийн хугацаагаар Рама хэмээх хайрхан ууланд цөлөгджээ. Хурын улирал болж уулын оройгоор үүлс хуралдан нүүж ирэхэд тэрээр үүлэнд цэцгэн тахил өргөж нутагт минь нүүн очиж сайхан амрагт минь сэтгэлийн захиа зангиа хүргэж өгөхийг хүсэн гуйж байна. Үүлэн элчийг тэрээр төрсөн нутагтаа саад тотгоргүй амар мэнд хүргэх зам харгуйг тодорхой зааж, зам дагуух уул нуруу, ой хөвч, ус мөрөн тэргүүтнийг яруу өгүүлэн сэтгэлийн үгээ илгээж хариу авчрахыг хүсэж байна.

Энэ бүх шүлэг нь Энэтхэг орны байгалийн гоо сайхныг, энэтхэг түмний ахуй ёсон, үлгэр домог, цэцэг ургамал, охид бүсгүйчүүлийн гоо жавхлан бүгдийг уянга яруу зураглан шүлэглэн өгүүлж байна. Жишээ нь: 37-р бадагт:

Хөөрхөн охид хөлөө туялзуулж бүжиг хатирахын цагт чимэгт сондор
бүснээс нь цанхилзахуй дуун дуурсан
Хүслийг булаан гунхалзан үзүүрхэхүй лүгээ сацуу чимгийн дээд их эрдэнийн
гэрэл цацарч, цахилзахуй дэвүүрт гар нь чилнэ ээ.
Хүсэл тачаалт хархүүгийн чимхсэн ором огсруутан ахуйд чиний
хур бууж сэрүүцүүлэн амирлуулахуйд баярлаад
Хүслийг нь хангасан чамайг балын явдлыг үйлдэгч⁶⁹-ийн эрихс мэт

⁶⁸ Тө: Sa gsum. Гурван орон нь Гурван сансар буюу анхдугаар, хоёрдугаар, гуравдугаар газар орон хэмээмүй.

⁶⁹ Тө: sbrang rtsili spyod byed. Балын явдлыг үйлдэгч нь зөгийн ёгт нэр

гэж орчуулжээ. Мөн энэ бадгийг Л.Тэрбиш:

Тэнд суугч миний янаг бие нарийн, өнгө зүс үзэсгэлэн, хоёр төрсөн⁷⁰ нь
дуртмал жигд

Тэгш сайхан чилгэр нуруут, боловсорсон улаан бимбын уруулт,
нарийн гоолиг бэлхүүст, гүнзгийлэг хүйст

Үргэсэн согоо шиг нүдэт, бөгс лагшин бүдүүн, алхам алгуур,
сүмбэр товгор сүүн баригч⁷¹-т

Эсэруа тэнгэр⁷² энэ бүсгүйг л дууриалгаж эмэгтэйчүүдийг
бүтээсэн болов уу гэмээрдээ, Тэр минь

“Үүлэн элч”. 2017. 30-р нүүрт

гэж орчуулжээ. Энэ хоёр орчуулга нь тухайн орчуулагчдын өөрсдийн арга барил, ямар эхээс, хэзээ хэдийд ямар цаг үед орчуулсан зэрэг орчуулгын онол түүхэд холбогдох асуудлууд ч харагдах буй за.

Л.Тэрбиш багшийн орчуулга нь аль болохоор төвд болоод монгол шүлгийн зарчмыг нь баримтлан, үгийн урныг илтгэх яруу аялга, утгын чимэг болсон илт өгүүлэх нэр тэргүүтнийг орхилгүй тэр чигээр нь буулгаж, ёгт нэрийн тайлбарыг хийжээ. Жишээ нь дээрх бадаг шүлгийн: хоёр төрсөн гэж шүдний, сүүн баригч гэж хөхний ёгт нэрийг түүгээр нь аваад шууд нэрлэх нэрийг нь тайлбараар заажээ.

Б.Ринчен гуай орчуулахдаа ёгт нэр зэргийг орхин шууд нэрийг нь аван орчуулсан нь тухайн цаг үеийн уншигчид, нийгэм нийтийн цагийн байдлыг харгалзан таацуулсан хэрэг буй. Энэ тухайгаа: “Англи үргэлжилсэн үгийн орчуулганд Энэтхэг эх зохиолын яруу найргийн зүйрлэл хэллэгийг энгийн үгээр орчуулж, үнэр хөлөглөгч гэх мэтийг зүгээр салхи гэх зэргээр орчуулсан нь Энэтхэг яруу найргийн тогтсон үгийг үл мэдэх хүнд хялбар дөхөм болгож, үг нэг бүрд түүний утгын тайлбар зүүхийг хэмнэсэн”⁷³ англи орчуулгаас монголчилсон гэжээ. Энэ тухайгаа Б.Ринчен гуай: “...энэ нэг зохиолыг гурван хэлнээс дөрвөн орчуулга хийснийг манай авъяас билигт яруу найрагч нар, дур сонирхол

⁷⁰ Тө: gnyis skyes. Хоёр төрсөн нь шүдний ёгт нэр

⁷¹ Тө: `o `dzin. Сүү баригч нь хөхний ёгт нэр

⁷² Са: Brahmā .Домогт нарт ертөнцийг Врахма буюу Эсэруа тэнгэр бүтээсэн хэмээн үздэг билээ.

⁷³ Галидаса. “Үүлэн зардас”. 1963. 10-11-р нүүрт

нь хөдөлж, зориг нь бадарвал, монголоороо дахин бүр чадалтай сайхнаар найруулах”⁷⁴-ыг хүссэн үг бичсэн байдаг.

Ц.Дамдинсүрэн төвд хэлнээс монгол хэлнээ орчуулагдаж ирсэн зохиолуудын тухайд “Өнгөрсөн үед төвд хэлнээс хийсэн өдий төдий орчуулгын байдлыг үзвэл үсэгчлэх, утгачлах хоёр зүйлийн орчуулга хийжээ”⁷⁵. “Үгчилсэн орчуулгын сайн тал нь орчуулга эх хоёул маш ойрхон байдаг тул орчуулгыг эгүүлэн эх хэлэнд орчуулахад их зөрүү гардаггүй. Утгачилсан орчуулгын сайн тал нь түүний утга санаа тодорхой бөгөөд амархан ойлгогдон байдаг ажээ”⁷⁶ гэжээ. Ер нь толгой холбон утгыг чөлөөтэй илэрхийлсэн, мөн эхийг яг барьж үгчилсэн, мөн хэтэрхий чөлөөтэй бус, хэт үсэгчилсэн бус, үг үсэг нэмж хасаж, утгыг онож илэрхийлэхэд чиглэсэн ийм орчуулга бас арвин байна.

“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” зэрэг орчуулгын журамласан тайлбар толийг барьж ёгт нэр тэргүүтнийг түүнээ хэм дагуу орчуулж, чухамхүү “...үг, утгын хувийг сайтар шинжлээд ... мэдэхүйеэ хялбар үгсээр утга лугаа үл харшилдуулан орчуулах, ... орчуулгад цөөн хэдэн үгэнд баригдаж “утгын чадлыг” явцууруулах, эсвэл илүү олон үгийг нэмж “утгын хувийг халхлах” гэмийг хааж, “номыг өчүүхэн хэрэг болгож өдрийг өнгөрүүлэх, аль олон ботийг хөнгөн гүймэг орчуулахын гэм бурууг”⁷⁷ сайтар огоорч орчуулахыг эрхэмлэж иржээ.

Өнөө цагийн уншигч судлаач хэн хүн бүхэн олон салбарын мэдлэг ухааныг эрэлхийлэх болсон энэ цаг үед төвдөч эрдэмтэн Л.Тэрбиш “Үгийн чимгийг мэдвээс зохист аялгуунд мэргэжмүй, Илт өгүүлэх нэрийг мэдвээс үгэнд мэргэжмүй, эвсүүлэн найруулахуйг мэдвээс үгийн таслал/шүлэг/-т мэргэжмүй. Одон зурхайн ухааныг мэдвээс тоонд мэргэжмүй...” гэх эртний мэргэдийн арван ухааны оронд мэргэжихийг ихэд эрхэмлэн ном эрдэм ухааны гүнд нэвтэрцгээж байсан дээд өтгөс мэргэдийн эрдмийн харгуй хаалганы улбааг түүчлэн татаж буй нэг зам энэ буй за.

Утгын чимэг болсон илт өгүүлэх нэр болоод эвсүүлэн найруулга бүхий дорно дахины уламжлалт эхийг нь ихэд харгалзан орчуулсан учир Л.Тэрбиш багшийн орчуулгаас хүн төрөлхтний сонгодог уянга найргийг унших төдийгүй дорно дахины гоо

⁷⁴ Галидаса. “Үүлэн зардас”. 1963. 13-14-р нүүрт

⁷⁵ Дамдинсүрэн Ц. Монголын уран зохиолын тойм. 1976. 272-р нүүрт

⁷⁶ Дамдинсүрэн Ц. Монголын уран зохиолын тойм. 1976. 273-р нүүрт

⁷⁷ Л.Хүрэлбаатар. Судар шастирын билэг. 114-115-р нүүрт

сайхны үнэлэмжийн илэрхийлэл болох олон мэдлэг ойлголтыг бэлхнээ жишээлэн үзэж болно. Жишээ нь: дээрх нэг бадаг шүлэгт буй: *нарийн бие, үзэсгэлэнт өнгө зүс, тэгш жигд шүд, чилгэр нуруу, улаан уруул, гоо нарийн бэлхүүс, гүнзгийлэг хүйс, зузаан гуя, алгуур алхам, товгор хөх* – гэх эдгээр нь бүгд бурхныг бүтээхэд барьдаг арга тиг болох гучин хоёр сайн лагшин⁷⁸, наян найрагт⁷⁹ өгүүлдэг лагшин биеийн эрдмийг бүтээх дорно дахины сайхныг илэрхийлэх, гоо сайхны үнэлэмж ойлголт хэллэгүүд бэлхнээ байгаа юм.

“Үүлэн элч”-ийн энэ орчуулгад олон ёгт нэр байна. Түүнийг ёгт нэрээр нь орчуулаад, доор нь төвд галигийг бичээд монголоор утгын тайлбар хийжээ. Жишээ нь:

ནོར་གྱི་རྒྱལ་པོ། Эдийн хаан – Бисман тэнгэр, ཀཤའི་མེ་ཉལ། тунгаагч эрдэнийн цэцэг – үүл,
ཚུ་འཛིན། усан баригч – үүл, ཚུ་སྐྱེས། уснаас төрсөн – лянхуа, ཚུ་གཉེར། усан сан – далай,
མཚོན་སྐྱིན་བརྒྱ་བ། Зуун тахил өглөгт – Хурмаст, འདོད་འཛོ། Алин хүссэнийг өгөгч – Бисман
тэнгэр, ས་གསུམ། гурван орон – гурван сансар, འཕྲོག་བྱེད། Уулгалан булаагч – Вишнү буюу
Шива тэнгэр, གསང་བའི་བདག་པོ། Нууцын эзэн – Бисман тэнгэр мөн Очирваани бурхан, སྲི་
བཞོན། үнэр унагч буюу үнэр хөлөглөгч – салхи, མའལ་ནི་རབ་ཏུ་འཛིན་བ། умайг асар сайтар
баригч – үрсийг сайтар тогтоогч, ངང་བའི་རྒྱལ་པོ། галуудын хаан – хун, གཡོ་མེད། үл хөдлөгч
– уул, འབབ་ལྗན་མ། буухуй төгс эм – усны урсгал, སྲི་འཛིན། үнэр баригч – хамар, ཚུ་སྐྱོགས། ус
дуурсгагч – тогоруу, བསེལ་མཚོ། сэрүүн нуур – Ветва мөрөн, སྤང་འཚོང། бөгс худалдагч –
янхан, ལྷ་བས་གསུམ། гурван учирт буюу гурван цагт – тэнгэр, མཐོ་རིས། өндөр язгуурт –
тэнгэр ба хүмүүн, བྱིས་གྱི་གཙུག་ལུང་ཅན། гэрийн шанхт – тахиа, བག་པོ་ཚེན་པོ། Их хар – Их эрхт

⁷⁸ Мэргэд гарахын орон. 2002. 139-142

⁷⁹ Мэргэд гарахын орон. 2002. 142-146

Тэнгэр, ཕེ་གསུམ་ཅན། Гурван үзүүрт буюу гурван сэрээт – Их эрхт Охин тэнгэр སྤང་ཚེན་
ལྷགས་ཚོན། Ума охин тэнгэр, ཐུན་མཚམས། цагийн мөч – хувьсын завсар, སྤང་ཕྱིའི་སྤྱོད་བྱེད། балын
явдлыг үйлдэгч – зөгий, ལྷག་བདག། сүргийн эзэн – Их эрхт тэнгэр, མི་ཡི་བདག་པོ། хүмүүний
эзэн – хаан, ཉིན་མོར་བྱེད་པའི་ལམ། өдөр болгогч – нар, མཚན་མོ་བདག་པོ། шөнийн итгэл – сар, ལོར་
འཛིན། эд баригч эх – газар дэлхий, སོ་ལྷན། шүд төгс – заан, གཙུག་ན་ལྷ། тэргүүндээ сарт – Их
эрхт тэнгэр, སྤྱིན་གྱི་མི་ཉོག། үүлэн цэцэг – бороо, གཙུག་སྤུང་ལྷན། оройн цомцог төгс – тогос, ལྷ་གཉིས་
གཟུགས་འཛིན། усан сангийн дүр баригч – гол мөрөн, སྤང་ཕྱིའི་སྤྱ། балын хөвгүүн – Вишнү тэнгэр,
མཁའ་ལ་བགྲོད་པ། огторгуйгаар одогч – дагинас, རྩ་རྩའི་སུ་མོ། Захугийн охин – Ганга мөрөн, བདེ་
འབྱུང་། Амгаланг гаргагч – их эрхт тэнгэр, མིག་གསུམ་པ། Гурван нүдэт – Их эрхт тэнгэр, དགར་བའི་
ལྷ་མཚོག། сүргийн манлай – бух, གཙུག་ན་ལྷ་སྤྱེད་འཛིན་པ། оройдоо саран баригч –Их эрхт тэнгэр,
ལྷག་བདག། сүргийн эзэн – Их эрхт тэнгэр, མགོན་བཅུ་བ། арван хоолойт – мангасын хаан
Раавана, མིག་གསུམ་པ། гурван нүдэт – Их эрхт тэнгэр, མིག་སྤྲོན། нүдний эм – хар өнгө, གཉིས་
འབྱུང་། хоёр уугч –заан, རིགས་གནས། язгууртны орон – дагинасын орон, རི་དབང་། уулын эрхт –
Сүмбэр уул, ས་སྤུང་སྤྱ། газар сахигчийн хөвгүүн – заан, དབང་པོའི་གཞུ། эрхтийн нум – солонго, ལྷ་
ཡི་སྤྲིང་པོ། усны зүрхт – лянхуат нуур, འོད་ལྷན། гэрэл төгс – нар, རྩག་འགོ། насад явагч – салхи, རྩར་
བྱུག་ зургаан хөлт – зөгий, མགོན་སྤོན། хөх хоолойт – тогос, གཉིས་སྤྱེས། хоёр төрсөн – шүд, འོ་མ་
འཛིན། сүү баригч – хөх, བསོད་ནམས་ཚོམ་རྩ། буяны хулгайч – нүгэлтэн, ཐུན་གསུམ་པ། гурван хувьт

– шөнө, ལག་ལྗོངས། гараар одогч – могой, སྤྱི་ལོ། түргэн явагч – салхи – гэх мэтийн олон сайхан ёгт нэр байна. Ер нь “угтаа Энэтхэгийн санскрит утга зохиолоос уламжлалтай энэ мэт илт өгүүлэхийг нэрийг шууд бодит утгаар нь бус, далдалсан утгаар нь орчуулах ёстой гэж Энэтхэг, Төвдөд нэгэн адил үзэж байсан юм”⁸⁰. Ийн олон ёгт нэр нь төвд эх сурвалжтай зохиол бүтээлийг уншихад мэдлэг нэмэх ба шүлэг зохиол бичигч хэн хүнд утгыг урнаар дүрслэн илэрхийлэн арга боломжуудыг нээж өгдөг. Үүгээрээ эртний санскрит болоод түүгээр дамжсан буддын утга зохиолын хэл нь мэдлэг ухааны хэл болдог тал бий. Ийнхүү Төвд хэлт утга зохиол, буддын утга зохиолд ёгт нэрийг ихэд өргөнөөр ашигладаг, түүнээ алив зүйлсийг бүүр ёгтоор нь нэрлэн орчуулж ирсэн арвин туршлагатай. Энэ нь аливаа зүйлсийг урнаар дүрслэх, ёгт далд утгаар нэрлэх, хийсвэр дүрслэл, урнаар дүрслэхийн олон боломж аргуудыг нээгдүүлж өгдөг.

“Үүлэн элч”-ийн төвд эхийг хэвлэхдээ Л.Тэрбиш бээр Данжуурын олон барын эхэд бичигдсэн зөрөөг тулгаж, Дэргэ барын төвд Данжуурт буй “Үүлэн элч” найраглалыг үндсэн эхэд барьж, Бээжин барын Данжуур, Нартан барын Данжуурт гарч буй зөрөөг илрүүлэн тэмдэглэжээ. Энэ нь буддын утга зохиолын орчуулга болоод судлалд ихээхэн хэрэглэж ирсэн эх бичгийн харьцуулсан уламжлалт судалгаа болно. Нэг зохиолын олон бар болоод бичмэл эхүүдийг харгуулж, зөрөө мадаг бичлэгийг нягтлаж ариутгадаг энэ шинжлэл нь аливаа зохиолын эхийг цаашид зөв ариун авч явахад, ахин алдаа гуйвуулга гаргахгүй байх ихээхэн ач холбогдолтой юм. Энэ тухайд өөр зохиолын жишээ дурдахад Монголын Шадавдандар аграмба өөрөөсөө өмнө үед гарсан төвд Ганжуурын олон эхүүдийг харьцуулж үзээд тэдгээрт гарсан мадаг зөрөөг ариутган шүүсэн нь Монголын мэргэдийн дунд төдийгүй төвд эрдэмтдийн дунд Ганжуурын шүүтгэлд барих ном болж гайхагдсан байдаг. Энэ тухайд Ц.Дамдинсүрэн “Ганжуурын төвд хэвлэлүүдэд хийсэн Дандар аграмбын ариутгал/шүүдэг/ өгүүлэлдээ: “Ганжуурын олон хэвлэлүүдийг харьцуулан судалж, зөв эхийг тогтооход Дандарын ариутгал чухал ач холбогдолтой бүтээл”⁸¹ болсон гэж үнэлсэн байдаг.

Энэ орчуулгад мөн Энэтхэгийн газар ус, уул хангай, мод цэцэг ургамлын нэр, түүх домогтой холбоотой болон энэтхэгчүүд хиндү шашинтны аж төрөхүй соёл зан заншилтай холбоо бүхий олон үгийн тайлбар хийжээ. Ер нь бодитой орших газар орон хийгээд

⁸⁰ Л.Хүрэлбаатар. Монгол орчуулгын товчоон.1955.11-р тал

⁸¹ Ц.Дамдинсүрэн. “Монголын уран зохиолын харилцаа холбооны асуудалд”. 1987, .179-190

түүхэн хувь хүмүүсийн нэр алдар тэргүүтнийг хэрхэн орчуулж байх тухайд “Мэргэд гарахын орон”-д ийн заасан байдаг. “Бас бандид шидтэн ба хаан түшмэл тэргүүтэн бодгалисын нэр (хүмүүний нэр) хийгээд орон, цэцэг, жимс, мод тэргүүтний нэрийг орчуулбаас мэдэхүйеэ бэрх бөгөөд өгүүлэхүйе амаргүй болох тул нэрийн эх сүүл аль зохистод бандид ба хаан хийгээд цэцэг хэмээх тэргүүтэн алианаа өгүүлэх нэгэн нэрийг нэмэж мөнхүү энэтхэг буюу төвд нэрээр тавьтугай”⁸² гэжээ. Энэ нь уг зохиолын утга агуулгыг ойлгоход төдийгүй газар зүй, түүх, угсаатан, соёл, байгал дэлхий тухай олон мэдлэгийг бидэнд өгч байна. Цөөн жишээ дурдвал: “Үүлэн элч хэмээх оршвой”-н эхний буюу 1-р бадгийн төгсгөлийн буюу 4-р мөрт

*Хэц өндөр Рама³² уулын хэтэрхий саглагар бүдүүн найлзуур модны
сэрүүн сүүдрийн өмөгт ивээгдэн суун бөлгөө*

гэсэн нь Рама уулыг өндөр гээд, өндөр гэхдээ хэц өндөр гэж, Рама уул нь их саглагар бүдүүн модтой, тэр их сайхан саглагар модны сүүдэр нь өмөг болж ивээн тэнд сууж байна гэж байна. Үүний Рама уулыг тайлбарлахдаа: 32. *Ca.Rāmagiri. Рама уул нь Энэтхэг орны төвд орших нэгэн уул. “Раманаяа” хэмээх Энэтхэгийн эртний алдарт яруу найраглалын гол дүрээр энэхүү уул нэрлэгдсэн хэмээх домогтой (1-р нүүрт) – гэжээ. Мөн 67-р бадаг шүлгийн эхний хоёр мөрт:*

*Хатад нь ариун лянхуа цэцгийг гартаа бариад,
орь залуу гүнда цэцэг хөхөл шанхандаа хатгаж
Хацар нигуртаа хачин гоёмсог лодро цэцэг¹⁵⁵-ийн шинэхэн
оо энгэсэг түрхсэн нь үзэсгэлэнтэй цагаан*

гэх энэ хоёр мөр шүлэгт энэтхэг бүсгүйчүүдийн гоёл, заслын тухай өгүүлжээ. үүнд гарах лодро цэцгийн тухайд: 155. *Ca. lodhro, Тө. chu skyes ge sar dpal. Лодро цэцэг нь аюурведийн эмнэлэгт нэн эртнээс хэрэглэж ирсэн түүхий эд бөгөөд бодисын солилцоог дэмжиж, эмэгтэйчүүдийн өвчинд тустай гэдэг. Бас шүдний оо хийдэг аж (26-р нүүрт) – гэжээ. Мөн 101-р бадаг шүлгийн эхний хоёр мөр:*

*Тэр үгийг чинь сонссон хайрт минь үнэр унагчийн хөвүүнийг
Митилагийн охин¹⁷⁷ үзсэн мэт
Тэр дарууд амгалантай баясахуй сэтгэлээр чамд татагдан харж
үнэмших нь магадтай яа*

⁸² “Мэргэд гарахын орон”. 1983. 14-р тал

“Үүлэн элч”. 2017. 36-р нүүрт

хэмээхэд хурын улирал болж үнэр хөлөглөгч салхи, түүгээр хөлөглөсөн хурын үүлийг ирэхэд энэлгэгч халуунаас ангижирч хүн бүхэнд амгалан баясгалан төрөх бөгөөд амгалан баясгаланг өгөгч түүнд сэтгэлээрээ хандан хэлэх үгийг сонсон үнэмшин баясах санаа байна. Энд гарч буй Митилагийн охин гэх үгийг тайлбарлахдаа: *177. ca. Sita, Tə. mi thi la`i bi, Mo. Митилагийн охин нь домогт гардаг Рамагийн эхнэр ажээ. Хиндү шашинтны хувьд эмэгтэй хүмүүний тэсвэр хатуужил, энэрэн нигүүлсэхүй, амгалан тайвныг түүнтэй зүйрлэдэг аж (36-р нүүрт)* – гэжээ. Энэ нь бидний сайн мэдэх Рамайна зохиолын гайхамшигт Сита хатан юм.

“Үүлэн элч”-ийн орчуулга нь төвд эхийн үг утга болоод ёгт нэрийг гээлгүй нэлээд барьсан, тэгэхдээ монгол шүлгийн байгууламж толгой холбох, айзам хэмнэл тохируулах зэрэг урлалын олон арга туурвилыг тохируулсан нь сонгодог монгол бичгийн хэлний үеийн монгол шүлгийн бүтэц зохиомж, найруулгын аяс байдлыг эрхгүй харуулж байна. Энэ нь сонгодог монгол бичгийн уран зохиол, энэ үеийн яруу найраг хэвшин бүрэлдэн тогтсон монгол уран зохиолын түүхэн туурвил зүйн харилцан нөлөөллийн жишээг мөн харж болох юм. “Үүлэн элч”-ийн 13-р бадагт:

Аяа!

Усан баригч чиний чиглэн явахуй харгуй хаалганыг

хэсэг хэсгээр нь хэлье чихээ тавин сонсту!

Удаа нь чамд тайлбарлан учирлахуй сонсголонтой аман захидлаа

аялгуулан хэлсү! Сонордон тогтоотугай чи!

Улам улмаар алжаан ядрахуй цагт уул хайрхны оргилд суун

саатаж хөлөө амраагаад зорчтугай!

Ундаасан ихэд цангаваас их бага гол, нуур, цөөрмийн

уснаас уун хүртэж цангаа юугаан тайлтугай Та!

“Үүлэн элч”. 2017. 6-р нүүрт

Энэ шүлэгт Үүлэн элчийн явах замыг тодорхой заагаад, дараа нь өөрийн дайх аман захидлын учраа тайлбарлана. Энэ бүгдийг чихээ тавин сайн анхааран сонсож тогтоож аваарай гэж байна. Мөн урт замд чилж ядарваас уулын оргил саатан сууж амраарай, ундаасаж ангавал гол мөрдийн уснаас хүртэж цангаага тайлаарай хэмээн үүлийг хол аян замд явах аянчин хүн мэт хүнчлэн дүрсэлжээ.

Нөгөө талаас энэ шүлэгт шүлгийн хэлбэрийн талд ихээхэн анхаарч Монголын эртний бичгийн уламжлалд шүлгийн толгой холболт, айзам хэмнэлтэй, яруу сонсголонтой, сонсох чихээр дамжин сэтгэлд урсан хүрч байх зарчмыг мөн ихэд барьжээ. “Чухамдаа мөр бүрд орох үеийн тоог тэнцүүлэх замаар шүлэглэдэг, төвд шүлгийн үндсэн зарчмыг монгол шүлгийн толгой холбох, мөр бүрд орох өргөлттэй үгийн тоог тэнцүүлэх, эн зэрэгцүүлэх зарчимд буулгахад ийм маягаар монгол шүлгийн толгой холболтыг хэлбэрийн хувьд шийдэхээс өөр аргагүй болсон байна”⁸³. Ер нь монгол сонгодог бичгийн монгол шүлгийн тухайд эрдэмтэн судлаачид орчуулагчид эртнээс хэлэлцэн зөвлөж ярилцаж ирсэн байна. Тухайлбал их зохиолч Д.Нацагдорж, Б.Ринчен гуай хоёул монгол шүлэг хэмээх юу байна хэмээн ярилцаж ахуйдаа : “Судар бичгийн хүрээлэнгээс модон бар байгуулж хэвлэсэн “Мэргэд гарахын орон” гэдэг дайнг толийн дээр иш татсан зүйлийг сөхөн үзээд, утгы нь гажуудуулахгүй буулгах нь нэгдүгээр чухал юм байна. Чингээд монгол шүлэгт толгой холбох нэгэн ёс лавдуу байна гэж хэлэлцэн зөвлөдөг байлаа”⁸⁴ гэж монгол шүлэг нь утгыг тодорхой зөв өгүүлэхээс гадна шад мөр, өндөр нам, урт богино гээд хэмжээ хэмнэл чухал гэдгийг тэмдэглэж байжээ.

Энэ орчуулга мөн монгол хэлний урнаар дүрслэх, ялангуяа үйл үгийн олон нарийн тансаг үйл үйлдвэрийг өгүүлсэн холбоо хоршоо үгээр арвин юм. Жишээ нь: “үзэсгэлэнт эхнэрүүд хөхөл гэгээ гөрөн ардаа суналзуулж”, “сэртэндэн харах”, “сунхалзсан баясгалант эх”, “үзэсгэлэнтэй балгадын баясгалант охид цахилан гэлбэлзэхүй харцан цалам шидэхэд”, “аялгуулагч шувуудын ганганаан нь алиалан бүжиглэхэд бүсэн чимэг мэт цанхилзан дуурсагч”, “асар баясагч эхчүүд янаглагч амрагтаа цэнгэн үзүүрхэж, бэлхүүсэн чимгээ анх тайлах мэт”, “үзүүрхэн наадагч үзэсгэлэн төгс тэдний алтан сонор”, “баясгалант гэлбэлгээн эх ойрхон жилбэлзэх”, “өтгөн хөмсгөө мурилзуулан үелзсэн цахилгаан мэлмийгээ галт хорхойн эрихс мэт галигуун бүдэг болгоод”, “урсгал дөлгөөн гөрөөсөн нүд”, “уур татсан дулаан амьсгал уруул юуг нь хайран огсоруутуулсан буй за”, “уруулын навч”, “зүүдний үзмэр”, “унах нулимс сугавчлуур чимэг тасрах мэт” “өнцөгдөн харах нүд”, “голын загас жирвэлзэхэд уснаас төрөгч хөдлөх мэт”, “омог бардам төгс эх”, “үнэхээр гиймэл сарны туяа чиний нүүр”, “үргэсэн согоон нүд чиний нүд” гэх зэргээр тоолж барамгүй олон үгийн утга урын сан, уянгын яруу уран дүр дүрслэлээр энэ зохиол

⁸³ Л.Хүрэлбаатар. Монгол орчуулгын товчоон. 1995.65-р нүүрт

⁸⁴ Б.Ринчен. Монгол шүлгийн учир. Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн чуулган. 70-р нүүрт

АШИГЛАСАН НОМ

- Гаалидаас. Үүлэн элч. Орч.Л.Тэрбиш. Уб. 2017.
- Галидаса. Үүлэн зардас. Орч. Б.Ринчен. Улсын хэвлэлийн хэрэг эрхлэх хороо. Улаанбаатар. 1963.
- Дамдинсүрэн Ц. “Монголын уран зохиолын харилцаа холбооны асуудалд” /өгүүллийн эмхэтгэл/. Ред.Д.Ёндон. Эмхэтгэсэн Л.Хүрэлбаатар. Уб. 1987.
- Монголын уран зохиолын тойм. Хоёрдугаар дэвтэр. Редактор Ц.Дамдинсүрэн, Д.Цэнд. Уб. 1976
- Мэргэд гарахын орон. Оршил. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо. 1983 он.
- Мэргэд гарахын орон. Үндэстний хэвлэлийн хороо. 2002 он.
- Ринчен Б. Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн чуулган II. Монгол утга зохиол судлал. Уб. 2011.
- Хүрэлбаатар Л. Монгол орчуулгын товчоон. Уб. 1995.
- Хүрэлбаатар Л. Судар шастирын билиг.Уб. 2002.

**“Төвд судлал” сэтгүүл. Боть 08.
Дэвтэр 1-14. х.149-167. 2019 он**

МОНГОЛ МЭРГЭДИЙН БҮТЭЭЖ ИРСЭН ЗАН ҮЙЛИЙН ЗАРИМ СУДАР НОМ ДАХЬ НЭР ҮГ УТГЫГ ТОДРУУЛАН ОНООЖ ИРСЭН УЛАМЖЛАЛААС

(Номч хувилгаан Агваанчинравданзансамбуу хувилгааны
өлмий батдах хоёр ерөөлийн жишээн дээр)

Д.СУМЪЯА*

Д.БУЯНБААТАР**

Агуулгын товч. Энэ өгүүлэлд Номчийн хувилгаан Агваанчинравданзансамбуу гэгээнтний өлмий батдах залбирал хоёр шүлгийг эх бичгийн үүднээс товч оршилоос гадна

*ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Төвд судлалын салбарын эрхлэгч, доктор (Ph.D), дэд профессор.

**ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Төвд судлалын салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан

3 жижиг хэсгээр авч үзэв. Оршилд: Андиа гэгээн буюу Ш.Цэрэндондовын намтрын товч, Номчийн хувилгаанд зориулсан залбирал ерөөлийг зохиогчдын тухай товч танилцуулав. 1. Дилов хутагтын зохиосон өлмий батдах залбирал, 2. Агваанпэрэнлэйжамцын зохиосон өлмий батдах залбирал, 3. Номчийн хувилгаанд зориулсан хоёр залбирал ерөөл шүлгийн төвд эхийн тухайд ажиглалт гэсэн хэсгүүдээр авч үзэв.

Түлхүүр үг. Дилов хутагт, Агваанпэрэнлэйжамц, өлмий батдах ерөөл, солдив.

ОРШИЛ. Монголчуудын бүтээж байсан ном судрын нэр утгын оноолтыг энэтхэг төвдөөс уламжлалтай зохиолын орчуулгаас үзэж болохоос гадна ерөөсөө монгол мэргэдийн зохиож байсан зан үйлийн зохиол дахь нэр утга үгийн оноолтын уламжлалыг бас үзэж болно. Тухайлбал Монголын төр шашны нэртэй зүтгэлтэн Дилов хутагт, Лхашин хувилгаан хоёрын нэг хүнд зориулж зохиосон өлмий батдах залбирал шүлгийг авч үзэв.

Энэ нь Номч хувилгаан Агваанчинравданзансамбуу буюу Андиа гэгээнтний өлмий батдах ерөөл залбирал хоёр жижиг шүлэг бөгөөд үүнийг эх бичгийн үүднээс харьцуулж үзнэ. Энэ хоёр шавдан солдивыг нэрт төвдөч эрдэмтэн Л.Хүрэлбаатар (Хутагт судлал. 2014.) болон Зүүн хүрээ коллежийн захирал Ц.Мөнх-Эрдэнэ, яруу найрагч П.Батсайхан нар (Цагаан суваргын эзэд. 2002. т.89-91) орчуулж хэвлүүлжээ. Тэрхүү хоёр орчуулгыг төвд эхийн үгчилсэн хөрвүүлэгтэй харьцуулан нэр үг утгын оноолтод ажиглалт хийв.

Нацагшугарын **Цэрэндондов**(1919-1996) буюу Андиа гэгээн нь Завхан аймгийн Шилүүстэй сумын уугуул. Тэрээр Гэндүнпэл дацанд ширээт ламаар өргөмжлөгдөөд тухайн цаг үеийн байдлын улмаас дөрвөн жил орчим суугаад, дараа нь хийдээ орхин хар болж, улсад хөдөлмөрлөн аж төрж иржээ.

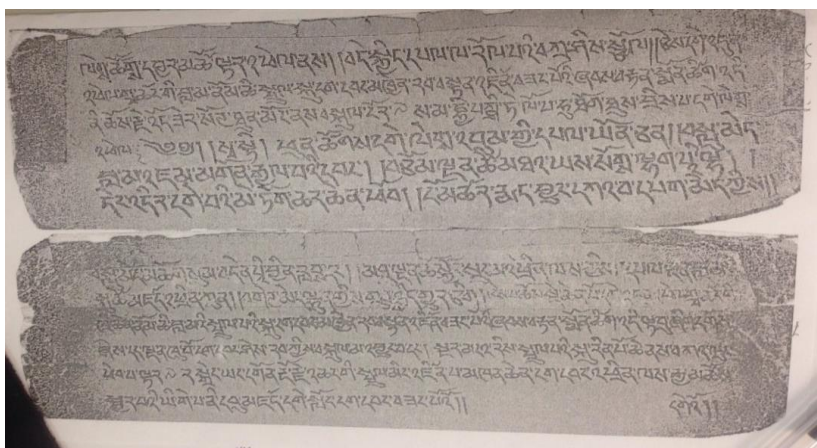
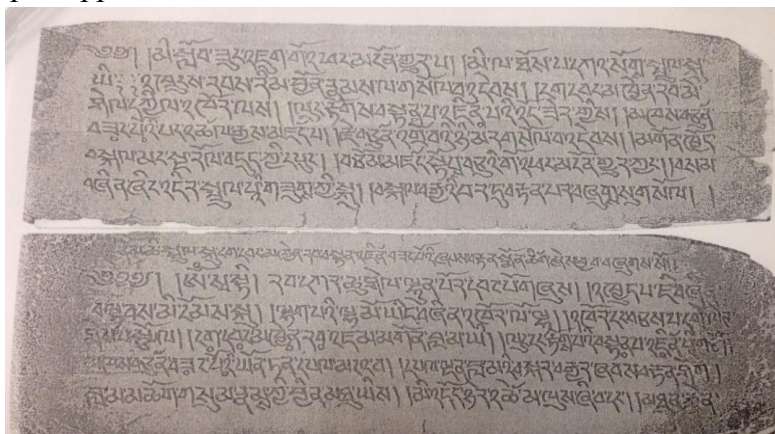
Гэндэнпэл хүрээ нь II богд Лувсандамбийдомийн(1724-1757) үед энэ хошууны засаг Норовжавын дүү Гэндэн тойн лам өөрийн биеэр явж II богдод “Манай хошуу хурал дацан байгуулж болох уу гэж айлтгаж зөвшөөрөл авч, өөрөө Төвд явж Дашлхүмбэ хийд дээр байсан Банчин Лувсан-Ишээс(1738-1780) тахих шүтээн гуйсанд “Бурхан багш” өгч, түүнээс Жан хэмээх газар очиж Далай ламтай уулзаж “Жаяг, шүтээн зэргийг залъя” гэж зөвшөөрөл авч, Лхам бурхан өгснийг аваад буцаж ирээд, хүн явуулж II богдоос дацандаа нэр олгохыг гуйсанд “Гэндэнпэл” хэмээх нэрийг хайрлаж, Завхан голын эх болон Буянт голыг даган нүүдэллэж яваад сүүлд 1888 оноос Буянт голын хойт талд суурьшсан түүнээс

хойш 200-400 хүртэл ламтай байсан” (Монголын сүм хийдийн түүхээс. 2012. т.101-102) гэжээ. Мөн Цагаанхайрхан сумын Дуутын хүрээг 1742 оны үед Отгон сумын Гэндэнпэл хийдээс салсан (мөн ном т.107) гэж тэмдэглэжээ.

Цэрэндондов Андиа гэгээнийг 1924 онд 5 настайдаа Номч ламын хувилгаан Тойн ламын хойд дүрээр тодорч Агваанчинравданзансамбуу хэмээх сахилын нэртэйгээр Гэндэнпэл дацанд ширээт ламаар өргөмжлөжээ (Ч.Хулан. т.55). Энэхүү сэнтийд өргөмжлөн залах үйлтэй холбоотойгоор Лхашин хувилгаан (1922) нэг, Дилов хутагт (1924) нэг, ийм хоёр өлмий батдах ерөөл зохиожээ.

Ер нь Бурханы шашны уламжлалд номын их багш, хутагт хувилгааддуудын энэ хүмүүний ертөнцөд эсэн энх оршиж, амьтны хэрэг үйл бүтээхийн тухайд “Шавдан солдэв” буюу “Өлмий бататгахын залбирал” ерөөлийг тавьдаг(Л.Хүрэлбаатар. 2002. т.444.)

Энэ хоёр залбирал ерөөлийн зохиогчдын тухайд Шашны их сургууль болон Гандантэгчилэн хийдээс зохион байгуулдаг “Хутагт судлал”-ын хурлууд болон Цэрэндондов Андиа хувилгааны намтар түүхэнд холбогдох илтгэл номонд нэлээд сайн дэлгэрэнгүй өгүүлсэн байна.

Дилов хутагт Жамсранжав(1884-1965). Монголын шашин болон төрийн зүтгэлтэн. Хоёр төрийн нүүрт улс орныхоо аюулгүй байдлын төлөө зүтгэж явсан түүний гавьяа зүтгэлийг үнэлж, 1916 онд Богд хааны зарлигаар ХУТАГТ цол, 1919 онд НОМЧ МЭРГЭН ЕГҮЗЭР цол, 1924 онд ардын засгийн газраас САМАДИ багшийн тамга, жуухаар шагнагджээ(Ш.Чоймаа нар. Буддын шашин, соёлын тайлбар толь. 2015. т.481). Дилов хутагт нь Агваанчинравданзансамбууг Номчийн хувилгааны хойт дүрээр тодруулж Гэндэнпэл дацанд ширээт ламаар өргөмжлөн өлмий батдах ерөөл өргөж байх үедээ 40 настай байжээ.

Агваанпрэнлэйжамц, Агваанпэрэнлэйбуюу Лхашин хувилгаан, Мянганы хувилгааны тухайд Гомбожав хамба Олон улсын монгол хэл бичгийн эрдэмтдийн анхдугаар их хурал дээр анх мэдээлжээ. Үүндээ: *“Агваанпэрэнлэй. Сайн ноён хан аймгийн Хошууч бэйсийн хошууныЛхашин хувилгаан, XX зууны эхэн үеийн хүн, зохиол нь 5 боть. Зан үйл,намтрууд, бичмэл”- гэжээ.*(Гомбожав, Монголчуудын төвд хэлээр зохиосон зохиолын зүйл. ОУ-ын монгол хэл бичгийн эрдэмтний анхдугаар их хурал. 1-р дэвтэр. 1961. т.26).

Мөн “Их тэнгэр Отгонтэнгэр тэргүүтэнд сан тахил өргөх ёс есөн хүслийн сайн амгалангийн хур буулгагч” хэмээх 80 шахам мөр бүхий “Очирваань бурханаа мөргөмүү, эндэхийн цогт нуурын эзэн Очирваанийн орныг сахигч Их тэнгэр Отгонтэнгэр нөхөд сэлтэд сан тахил өргөх сан тахилгын судрыг Агваанпринлэйжамц бээр зохиосон байдаг. Энэ тухайд уг судрын төгсгөлийн үгэнд:“...хэмээх энэхүү Их тэнгэр Отгонтэнгэр тэргүүтэнд сан тахил өргөх ёс есөн хүслээр сайн буяны хур буулгагч хэмээх үүнийг доод төрөлхт хувилгаан нэр баригч ханган/их хамба Агваанпринлэйжамц бээр найруулсан болой” гэжээ. Энэ сан тахилгын судрыг манай нэртэй эрдэмтэн О.Сүхбаатар орчуулсныг Б.Соронзонболд “Монгол орны уул овоо, гол усны сан тахилгын судрууд” номдоо хэвлэжээ. Мөн “Монголын сүм хийдийн түүхээс...”⁸⁵ номд Агваанпэрэнлэйжамцын намтар болон номын үйлсийн тухай нэлээд дэлгэрэнгүй мэдээлжээ. Ийн олон мэдээллээс үзэхэд Агваанпэрэнлэйжамц нь төвд хэлээр олон ном зохиол туурвисан, тэдгээр нь эдүгээ бидэнд уламжлагдан мөнхүү судалгааны хүрээнд ч орж ирсэн ийм Монголын эрдэмтэй номын мэргэдийн нэг байна.

⁸⁵113-114-р нүүрт

༄༅། །ཚོ་སྲ་སྟི།

Ум сайн амгалан болтугай

རབ་དཀར་ཚུ་ཤེལ་ལྷན་པོར་དབང་པོ་གཞུས།

Машид цагаан усан болрын сүмбэр дор Эрхтийн нум
(Хурмаст)

།འབྲུད་པ་ཇི་བཞིན་བལྟ་བས་མི་ངོམས་སྐྱ།

Тэврэх ямарчлан үзээд үл ханах лагшин

།ལྷག་པའི་ལྷ་མོ་ཡིད་བཞིན་འཁོར་ལོ་ལྷ།

Үлэмжийн охин тэнгэр сэтгэлчлэн хүрдэн тэнгэр

།འཁོར་དང་བཅས་པ་དག་ལེན་ཤེས་པ་སྐྱེལ།

Хүрд лүгээ сэлт сайн буяны мэдлэг хайрла, соёрх!

།ངག་དབང་མཁྱེན་རབ་འཇམ་མགོན་སྐྱ་མ་ཡི།

Агваанчинрав зөөлөн итгэл багшийн

།ལུང་དང་རྫོགས་པའི་བསྐྱན་པ་འཛིན་པུ་གཙོ།།

Эш хийгээд мэдлийн шашин баригчийн гол (эрхэн)

མཁས་བཙུན་བཟང་པོའི་ཡོན་ཏན་དཔལ་མངའ་བ།

Мэргэн, ариун, сайны эрдмийн цогийг эрхшээгч

།དཔལ་ལྷན་སྐྱ་མའི་བསྐྱར་[བསྐྱེལ]་བརྒྱར་ཞབས་བརྟན་ཤོག།

Цог төгөлдөр багшийн (галав)зуунд өлмий батдах болтугай!

Ум сайн амгалан болтугай
Машид цагаан усан болрын сүмбэр дор эрхтийн хайлмал
Машид үлэмж Охин тэнгэр сэтгэлчлэнгийн хүрдэн тэнгэр
Магад нөхөр лүгээ сэлт сайн буяны өлзийг хайрла

Ц.Мөнх-Эрдэнэ, П.Батсайхан:

Болор цагаан сүмбэр уулнаа Хан хурмастын нуман солонго
Бүчин хүрээлсний гоо үзэмж мэт хараад хараад ханашгүй лагшинт
Хэтэрхий үлэмжийн Охин тэнгэр Цагаан дарь эх Та
Хор нөхдийн хамтаар хишиг буянаа хайрла.

Үгчилсэн хадмал:

Машид цагаан усан болрын сүмбэр дор Эрхтийн нум⁸⁶
Тэврэх ямарчлан үзээд үл ханах лагшин
Үлэмжийн охин тэнгэр сэтгэлчлэн хүрдэн⁸⁷ тэнгэр
Хүрд лүгээ сэлт сайн буяны мэдлэг хайрла, соёрх!

Үүний Эрхтийн нум – хэмээх нь тэнгэрээр солонго нумран татсан мэт дүр байдлыг нь өгүүлсэн Хурмаст тэнгэрийн нэр. Сэтгэлчлэн хүрд – гэж Цагаан дара эхийн нэр. Тэгэхлээр тэртээх тэнгэрийн цагаан болор уул мэт жавхлан төгөлдөр харж ханашгүй гоо лагшинт Цагаан дара эхэд залбирч Та минь нөхөд сэлтийнхээ хамтаар хамаг сайн буяны хишиг өлзийгөө хайрла аа хэмээн залбирч байна. Мөн нөгөө далд утгандаа огторгуй лугаа хээмсэглэн гэрэлтэх цаст цагаан Отгонтэнгэр уулыг мөн Цагаан Дара эхийн гэрэлт цагаан тунамал лагшин лугаа зүйрлэжээ.

Энд яагаад Цагаан дара эх бурханыг хамгийн анхны бадагт нэрлэн дуудав гэвэл: Цагаан Дара эх бурхан нь насны гурван бурханы нэг. Нэг учир Номчийн хувилгааны өмнөх дүр нь ид залуу /25/ насандаа таалал барьсан учир. Одоо энэ дүрдээ урт насыг эрхэмлэсэн нь нэг хэрэг. Нөгөө талаар цөвийн цаг ирэхэд бүх бурхад нүүр буруулан одоход “ертөнц хоосрох хүртэл бүсгүй төрлөөр бусдын тусыг бүтээх” тангараг дамжаагаа барьж үлдэн бусдын тусыг бүтээн үлддэг нь Дара эх. Тэгэхлээр Дилова хутагт хэдийгээр орон хийд бусниж эхлээгүй байсан боловч ороо бусгаа цагийн ирэх айсуу өнгө зөнг мэдэрсэн учир ийнхүү Цагаан дара эх бурханд залбирал ерөөл өргөж олны тусыг бүтээх Андиа хувилгааны эрүүл энх саруул сайхан урт насалж олон түмэнд сайн буяны цогийг хайрлах тэрхүү ерөөл хайрлажээ гэж болох юм.

Дараагийн буюу 2 дахь бадаг нь

Л.Хүрэлбаатар:

Илт Агваанчинрав зөөлөн итгэл багшийн

⁸⁶Эрхтийн нум – Хурмастын ёгт нэр

⁸⁷Сэтгэлчлэн хүрдэн –Идшин хорло – Цагаан дара эхийн нэр

Иш хийгээд онолын шашныг баригчийн эрхэн
Илэрхий мэргэн, ариун, сайны эрдмийн цогийг эрхшээгч
Итгэлт цогт багш зуун галав дор өлмий батдах болтугай

Ц.Мөнх-Эрдэнэ, П.Батсайхан:

Хэлний эрхэт, эрхэм айлдалт, зөөлөн итгэлт багш та
Ханьцашгүй дээд эш оноолтын шашныг баригчдын эрхэм
Суу мэргэн, шударга ёс сайн сэтгэлийн цогийг эрхшээгч
Цог төгөлдөр багшийн өлмий зуун галбад батжих болтугай.

Үгчилсэн :

Агваанчинрав зөөлөн итгэл багшийн
Эш хийгээд мэдлийн шашин баригчийн гол
Мэргэн, ариун, сайны эрдмийн цогийг эрхшээгч
Цог төгөлдөр багшийн галав зуунд өлмий батдах болтугай!

Энэ бадагт *Агванчинрав* гэж хувилгааны нэрийг нэг нь төвдөөр нь, нөгөө нь монголоор нь *Хэлний эрхт, эрхэм айлдалт* гэж авчээ. *Агваан* нь нь *хэлний эрхт* буюу өгүүлэхэд мэргэний нэр, мөн *Агваанжамъян* нь Манзушрийн алдарын нэг. Аливаа төвд ном судрын нэр нь гол утгаа багтааж агуулсан байдаг. Иймд энэ бадгийн эхний мөр нь Номчийн хувилгааны нэр утгыг багтаасан хэмээж болно. Тэгээд цааш нь энэ багшийн өлмий зуун галбад батжих болтугай гэсэн ерөөл тавьжээ. Энэ нь шашин амьтны тусыг бүтээн шашин номын уламжлалын эш үндсийг тээж авч ирэх ном үйлсийн зохионгуй буян нь зуун галбад бат орших ерөөл тавьжээ.

Эцсийн 3-р бадагтаа:

Л.Хүрэлбаатар:

Эрхэм багш чухаг гурав нугуудын чадал хүчнээр
Эс хүссэн чухал хөнөөл хоцрол үгүйг амирлуулах ба
Эвсэлдэн зохилдохын сайн чуулган нугууд зуны далай мэт арвидаж
Энх амар жаргалын цог дор цэнгэхийн өлзийг хайрла!

Ц.Мөнх-Эрдэнэ, П.Батсайхан:

Багш гурван эрдэнийн адис жанлавын хүчээр
Бидний үл хүсэх хөнөөлийг хоцроолгүй амирлуулж
Алин зохилдох сайн чуулганг далай мэт арвитгаад
Амгалан жаргалангийн цог дор цэнгэхийн өлзийг хайрла

Үгчилсэн:

Багш, чухаг гурав нугуудын адис чадал хүчнээр
Эс хүссэн хөнөөл хоцрол үгүй амирлуулах ба
Эвсэлдэхийн үндэс сайн чуулган зуны далай мэт арвидаж
Амаржаргалангийн цог дор цэнгэхийн өлзийсоёрх!

гэж багш чухаг гурав буюу гурван эрдэний чадал хүчнээр нийт олны буяны чуулган зуны далай мэт арвидаж амар жаргалан буяны цог цэнгэлийн өлзийг хайрла хэмээн ерөөжээ.

Их Дилова хутагт их ерөөлийг тавьж тэр ерөөл нь биелж Андиа хувилгаан 1996 он хүртэл сэрүүн тунгалаг явж түмэн олондоо тусыг бүтээж, шажин номынхоо уламжлал эшийг хүргэж авч иржээ. Ер нь аливаа бурхан хутагт хувилгаадын зохионгуй их үйлс нь урьдын таалал, үүсгэл, ерөөлийн нь хүч байдаг.

ХОЁР. “Сувади. Амгалан болтугай” хэмээн эхэлж буй нь Номчийн хувилгаанд зориулсан нөгөө залбирал ерөөл. Энэ нь 5 бадаг, 20 мөр шүлэг байна. Төгсгөлийн үг нь: *“хэмээсийг номын их аймгийн Гэндэнпил/Хувраг арвидах/ дацангийн ширээт Номч ламын хувилгаан Агваанчинравданзансамбуугийн өлмий батдах ерөөл энэ мэт нэгэн хэрэгтэй хэмээсэн сүсэг төгөлдөр авга ах Агвааншарав бээр дуртгаж эс болсон хийгээд урьд Ари хувилгааны бие гэгээнээс зарлиг эш буусан мэтэд Радин янгон Очирдарийн хувилгааны нэрийг баригч ханчэн Агваанпэрэнлэйжамц бээр найруулсны бичээч нь умсад гэлэн/аяга тахимлаг/ Агваансамбуу болой. Буян болой”* гэжээ.

Өмнөх төгсгөлийн үгэнд Цорж Осор болон олны хүсэлт дуртгалаар Дилов хутагт өлмий батдах ерөөл айлдсан бол энд авга ах Агвааншарав болон ард олны хүсэлт дуртгалаар Агваанпэрэнлэйжамц зохиосон байна. *“урьд Ари хувилгааны бие гэгээнээс зарлиг эш буусан мэтэд Очирдарийн хувилгааны нэрийг баригч ханчэн Агваанпэрэнлэйжамц”* гэх учир нь 1906 онд төвдийн Арибүрэлгүү гэгээн нь Отгон сумын Буянт голоор нутагтай Цагаан бөө гэгч энгийн хар хүний хүү Агваанпэрэнлэйжамцыг “Лагшин хувилгаан” гэж тодруулсан ба тэр үед 35 настай байжээ. Тэгэхлээр Андиа хувилгааны солдивыг зохиох үед Агваанпэрэнлэйжамц нь 51 настай байжээ.

Өмнөх Дилов хутагтын төгсгөлийн үгэнд “Гэндэнпил дацангийн лам” гэсэн бол энд “Гэндэнпил дацангийн *Ширээт* Номч ламын хувилгаан” гэсэн байна. Эдгээр төгсгөлийн үгэнд гарч буй хүмүүсийн тухай өмнө гарсан ном өгүүллүүдэд нэлээд дэлгэрэнгүй байгаа тул давхардуулалгүй үлдээв.

༄།། ལྷ།

Амгалан болтугай

ལུན་ཚོགས་དག་ལེགས་འབྲུམ་གྱི་དཔལ་ཡོན་ཅན།

Хотол чуулсан сайн буянбуман цог эрдэмт

།བསྐྱེ་མེད་སྣ་མ་འཇམ་མགོན་ཆུལ་བའི་དབང་།

Хуурмаг үгүй багш Зөөлөн итгэл ялгуусны эрхт

ཁབ་ཅོ་མ་ལུན་ཚོ་མཐའ་ཡས་སོགས་ལུག་སྒྲི་ལྟ།

Ялж төгссөн Насан хязгаалшгүй тэргүүтэн үлэмжийн тэнгэр

འདིང་འདིར་དགོ་བའི་མེ་ཉོག་ཆར་ཆེན་པོ།

Эдүгээ үүнд буяны цэцгийн их хурыг буулга!

འོ་མཚར་སྐད་བྱུང་དགའ་བ་དཔག་མེད་གྱིས།།

Гайхамшигт тансагхатуужлаартоолшгүйгээр
(бэрхээр)

མི་སྣོབ་བྱུང་འཇུག་གོ་འཕང་མཛོན་གྱུར་པ།

Суралцал үгүй хослон хутаг илтэд болсон

མི་ལ་ཐོས་པ་དགའ་སོགས་སྐྱུ་སྐྱུ་ཡི།

Мял Тойвгаа(сонсоод баясах) тэргүүтэн хувилгааны

ཤོ་ལྷུངས་རབས་རིམ་བྱོན་རྣམས་ལ་གསོལ་བ་འདེབས།

Урьдын төрөл үесдээ дараалан бүгдэд залбирлыг тавъя!
(заларсан нугууд дор)

འདག་དབང་མཁུན་རབ་མེ་ཤེལ་དགྱིལ་འཁོར་ལས།

Агваанчинравын гал болрын хот мандлаас

ལྷུང་ཉོགས་བསྐྱེད་པ་འཛིན་པའི་འོད་ཟེར་གྱིས།

Эш онолын шашныг баригчийн гэгээн гэрлээр

མཁའ་སྐྱོན་བཟང་པོའི་པད་འཚལ་རྒྱས་མཛད་པ།

Мэргэн ариун сайны цэцэрлэгийг дэлгэрүүлэн зохиогч

།རྗེ་བཙུན་འགོ་བའི་ཉི་མར་གསོལ་བ་འདེབས།

Эрхэм ариун амьтны наран дор залбирал тавъя
(гэтэлгэгч)

།མགོན་ཁྱོད་བསྐལ་མང་སྤྱོད་ལ་བདུན་གྱི་དཔུང་།

Авралт Та галав олны урьд шимнусын омгийг

།བཙུན་མཛད་སྟོབས་བཙུན་གོ་འཕང་མཛོན་གྱུར་གྱུང་།

Ялан зохиосон арван хүчний хутаг илт болсон ч

།བསམ་བཞིན་ཞིང་འདིར་སྐུལ་བྱི་གཟུགས་གྱི་སྐུ།

Санасанчлан ёсоор орон үүн дор хувилгаан дүрст бие

།བསྐལ་བཟུང་བར་དུ་བརྟན་པར་བཞུགས་སུ་གསོལ།

Зуун галавыг хүртэл батад оршин соёрх оо!

།བསྐྱེ་མེད་མཚོགས་སུམ་བདེན་བྱི་བྱིན་རྒྱལ་པོར་དང་།

Хуурмаг үгүй чухаг гурвын үнэний адислалд

།མཐུ་ལྡན་ཚོསྟོང་སྐྱེད་མའི་ཕྱིན་ལས་གྱིས།

Хүч төгөлдөр номыг тэтгэгч сахиусны үйлсээр

།དཔལ་ལྡན་སྤྱོད་མའི་སྐྱོ་ཚེ་མཛད་འཕྲིན་ཀུན།

Цог төгөлдөр багшийн лагшин сүүдэр, зохионгуй үйлс бүхэн

།བགོའ་མེད་ལྡན་གྱིས་གྲུབས་ཉིད་གྱུར་ཅིག།

Саад үгүй өөрөө бүтэхийн чанарт болтугай!

Хотол чуулсан сайн буянбуман цог эрдэмт
Хуурмаг үгүй багш Зөөлөн итгэл ялгуусны эрхт
Ялж төгссөн Насан хязгаалшгүй тэргүүтэн үлэмжийн тэнгэр
Эдүгээүүнд буяны цэцгийн их хурыг буулга!

Зөөлөн итгэлт – Манзушри, Богд лам, Насан хязгаарлашгүй - Аюуш тэргүүтэн их бурхадад ямагт эдүгээ үүнд Буяны цэцгэн хурыг буулган соёрх оо гэж хамаг бурхдуудад хандсан залбирал байна.

2-р бадагтаа Мял Тойвгоо тэргүүтэн аль ч цагийн хувилгаадүүдэд залбирал тавьжээ. Үүнд:

Л.Хүрэлбаатар:

Гайхамшиг тансаг цаглаш үгүй хатуужлаар
Гагцад суралцал үгүй хослон орох хутаг илтэд болсон
Галзуу Мял Тойвгаа дор тэргүүтэн хувилгааны
Гайхамшигт гарди дараалан заларсан нугууд дор залбирлыг тавья!

Ц.Мөнх-Эрдэнэ, П.Батсайхан:

Үнэн гайхамшигт үлэш үгүй бэрх хатуужлаар
Үл суралцахуйн бурханы хутгийг илэрхий олсон
Мила Тойвгаа тэргүүтэн хутагт хувилгаадын
Мэндэлсэн цадиг улиран залрагсдад мөргөн залбирмой

Үгчилсэн:

Гайхамшигт тансаг хатуужлаар тоолшгүйгээр
Суралцал үгүй хослон хутаг илтэд болсон
Мял Тойвгаа (сонсоод баясах) тэргүүтэн хувилгааны
Урьдын төрөл үесдээ дараалан бүгдэд залбирлыг тавья!

Энэ шүлгийн 4-р мөрийн төвд эхийг үгчилбэл: *“урьдын төрөл үесдээ дараалан бүгдэд залбирлыг тавья”* гэсэн үгс байна. Үүнийг Л.Хүрэлбаатар багш *“Гайхамшигт гарди дараалан заларсан нугууд дор залбирлыг тавья”*, нөгөө орчуулга нь *“мэндэлсэн цадиг улиран залрагсдад мөргөн залбирмой”* гэж ерөнхий утга ойролцоо нэг боловч Л.Хүрэлбаатар багш *“гайхамшигт гарди”* гэхэд нөгөө орчуулга нь *“мэндэлсэн цадиг”* гэж өөр өөрийн онцлогтой үгийг сонгож найруулжээ.

Энэ бадгийн утга нь өмнө үеийн заларсан хувилгаадүүдэд залбирал тавьжээ. Мял богд цаглашгүй хатуужил бэрхээр бурханы хутгийг илэрхий олсон шиг ийм хатуужил бэрхийг туулж давж гэгээрч бурханы хутгийг олсон Бурхан багш, Мяла богд тэргүүтэн дахин дахин заларсан хутагт хувилгаадүүдэд залбирал тавьж байна. Ер нь бол ёгт утгандаа Бурхан багш, Мял богд тэргүүтэн хутаг хувилгаад нь “гарди” ч юм, “цадиг” ч юм. Гэхдээ бас Андиа хувилгаан нь сайн цагийн эцсээр ширээт хувилгаанд өргөмжлөгдөн заларсан боловч тэрээр мөн шашин номыг огт үгүйсгэсэн эсэргэн цагийн эрхээр хар болж цэргийн алба хааж, агент хийж, мал маллаж эгэл энгийн хүний амьдралаар дал гаруй жилийг

туулжээ. Гэхдээ наанаа энгийн ахуйд эгэлийн дүрээр аж төрөвч, цаанаа шашин номыг бүр хааж хорьсон хатуу цагт хувилгааны мөн чанарыг далд дотоодоо бясалгаж, шашин номын барилдлагыг тээн явж ирсэн нь цаглаш үгүй хатуужил бэрхийг ил өнгөндөө бус далд оршихуйдаа агуулж ирэхийг зөгнөсөн зөгнөл ерөөл байсан байх магадгүй. Тиймдээ цаглашгүй хатуужил бэрхийг туулан илтэд хутагт болсон галзуу Мял Тойвгоо тэргүүтэн хувилгаадын төрөл үесэд залбирал тавъя гэсэн утга буй за.

Залбирал(солдив) нь бие хэл, сэтгэлээр үйлдсэн нүглээ наманчлан, өршөөл гуйх, бусдын төлөөнөө аврал, соёрхол гуйх, даатгал, наминчлал, итгэл явуулах утга бүхий шүлэг байдаг. Энэ залбирал шүлгийн дунд талын буюу 3.4-р бадгууд нь ийн залбирлын шүлгүүд байна.

3-р бадгийн эхний мөр нь Хэлний эрхэт, эрхэм айлдлын чадалт гэх Агванчинравын нэрийг дурдан эхлээд Гэтэлгэгч богд, амьтныг ивээгч наран танаа залбирал тавъя гэж байна.

Л.Хүрэлбаатар:

Агванчинравын гал болрын хотол мандлаас
Ашид эш онолын шашныг баригчийн гэгээн гэрлээр
Ариун мэргэн, тойн, сайны лянхуан цэцэрлэгийг дэлгэрүүлэн зохиогч
Амьтныг гэтэлгэгчийн наран дор залбирлыг тавъя!

Ц.Мөнх-Эрдэнэ, П.Батсайхан:

Хэлний эрхэт эрхэм айлдлын болор хот мандлаас
Ивээн цацрагч эш онолын шашны гэгээн гэрэл
Мэргэн, шударга, сайн сэтгэлийн лянхуа цэцэгсийг мөшөөлгөн дэлгэрүүл
Гэтэлгэгч богд, амьтныг ивээгч наран танаа залбирмой

Үгчилсэн:

Агваанчинравын гал болрын хот мандлаас
Эш онолын шашныг баригчийн гэгээн гэрлээр
Мэргэн ариун сайны цэцэрлэгийг дэлгэрүүлэн зохиогч
Эрхэм ариун амьтны наран дор залбирал тавъя

4-р бадаг нь орон үүнээ хувилгааны дүрст лагшинг тааллаараа болгож олон галвыг хүртэл залран таны Өлмий батжин оршихын залбирал тавьжээ.

Л.Хүрэлбаатар:

Итгэлт Та олон галбын урдаас шимнусын омгийг
Илэрхий ялан зохиосон арван хүчний хутаг илт болсон ч
Эдүгээ санасан чилэн орон үүн дор хувилгаан дүрс биеийг тань
Эцэс зуун галавыг хүртэл батад оршихыг залбирья!

Ц.Мөнх-Эрдэнэ, П.Батсайхан:

Итгэлт та олон галбын өмнө шимнусын өмгийг

Илт даран зохиож бурханы хутгийг илэрхий болгосон ч
Орон үүнээ хувилгааны дүрст лагшинг тааллаараа болгоож
Олон галбыг хүртэл залран, батжиж оршин соёрх.

Үгчилсэн:

Авралт Та галав олны урьд шимнусын омгийг
Ялан зохиосон арван хүчний хутаг илт болсон ч
Санасанчлан ёсоор орон үүн дор хувилгаан дүрст бие
Зуун галавыг хүртэл батад оршин соёрх оо!

Эцсийн бадаг нь номыг тэтгэгч сахиусны үйлсээр багшийн лагшин сүүдрийн зохионгуй үйлс бүхэн саад тогтгоггүй ая зөндөө бүтэж байх болтугай гэсэн ерөөлийн үгээр төгсөж байна.

Л.Хүрэлбаатар:

Хуурмаг үгүй гурван чухгийг шүтсэний адистид хийгээд
Хугацаш үгүй чадал хүчин төгөлдөр номыг тэтгэгч сахиусны үйлсээр
Хурданаа, цог төгөлдөр багшийн лагшин сүүдрийн зохионгуй үйлс бүхэн
Хурам ч саатах үгүй өөсөөн бүтэхийн чанарт болтугай!

Ц.Мөнх-Эрдэнэ, П.Батсайхан:

Хуурмаггүй дээд чухал гурвын адистэд хийгээд
Хүчин төгөлдөр номыг тэтгэгч сахиуснуудын үйлсээр
Цог төгөлдөр багшийн лагшин сүүдэр, үйлс зохионгуй
Саад тогтор үгүйеэ ая зөндөө бүтэх болтугай

Үгчилсэн:

Хуурмаг үгүй чухаг гурвын үнэний адислалд
Хүч төгөлдөр номыг тэтгэгч сахиусны үйлсээр
Цог төгөлдөр багшийн лагшин сүүдэр, зохионгуй үйлс бүхэн
Саад үгүй өөрөө бүтэхийн чанарт болтугай!

Орчуулгуудыг харьцуулж үзэхэд нийт шүлгийн болон бадаг бүрийн утгын хувьд төдийлөн их ялгаа зөрөөгүй байна. Гэхдээ үг өгүүлбэр, найруулгын ялгаа бол байна.

Хоёр орчуулагчийн орчуулгын байдлыг харьцуулж үзвэл: Л.Хүрэлбаатар багш эхний шүлгийн эхнийг мөрийн сүүлийн холбоо үгийг *Эрхтийн хайлмал* хэмээн төвд эхийг барьж ёгт нэрээр орчуулсан бол нөгөө Мөнх-Эрдэнэ нарын орчуулгад нь *Хан хурмастын нуман солонго* – хэмээн солонгыг нэрлэсэн ёгт утгыг нь солонгын тодотгол болгон дэлгэрүүлэн орчуулжээ. Мөн 2-р шүлгийн эхний бадгийн 2 дахь мөрийг Л.Хүрэлбаатар багш “*Зөөлөн итгэлт ялгуусны эрхт*”, 3 мөрийг *Насан хязгаарлашгүй* хэмээн төвд эхээ барин орчуулсан, нөгөө Мөнх-Эрдэнэ нарын орчуула нь ялгуусны эрхт гэдгийг *Богд лам* хэмээж, мөн удаах мөрийн насан хязгаарлашгүй гэдгийг “Аюуш” хэмээн орчуулжээ.

ГУРАВ. Төвд эхэд хийсэн ажиглалт:

- Зүүлтэт бус үсгийг зүүж бичсэн байна.Жишээ нь:

སྒྲོ་སྒྲོ་སྒྲོ་

- Хураангуйлж товчилсон байна.Жишээ нь:

མཚོགས་སུ་མཚོ་སྐྱོད་།

- Бинт(онги) тэмдэг тавьж хүний нэрийг тодруулж өгчээ. Жишээ нь

ངག་དབང་མཁུན་རབ་བསྟན་པ་འཛིན། བཟང་པོ།

- Битүү га шороон са-гийн нийлэмжийг зарим тохиолдолд буруу харсан бөгтөр да-гаар зарим үед хэвээр бичжээ.Жишээ:

ལོ། སོ།བགོ།

- Мөн энэхүү нийлсэн үсгийг бичихдээ га-д са-г зүүж бичсэн байх нь тохиолдож байна. Жишээ нь:

རྟོ་སྒྲོ་ ལེ་སྒྲོ་ ཚོ་སྒྲོ་ སོ་སྒྲོ་ གུ་སྒྲོ་ བུ་སྒྲོ་

- Шанаган а-г зүүж барилдахын тийн ялгалын нөхцөлийг хурааж бичсэн байна.Жишээ:

ལྷ་ག་ལྷ་ལྷ་སྐྱུ་ལྷ་ལྷ་བདེན་ལྷ།

- Бичвэрийн доторх зохиогчийн нэрийг тусгай тэмдэг хэрэглэн тодруулж өгсөн. Жишээ:

ཡམ་མ་རྩི་བཟླ་ཏེ་ལོ་བ་རྩ་ཐོག་ལུས་བྲིས་བ་དག་ལེགས་འཕེལ་།

ཡར་སྐྱོད་ཡང་དགོན

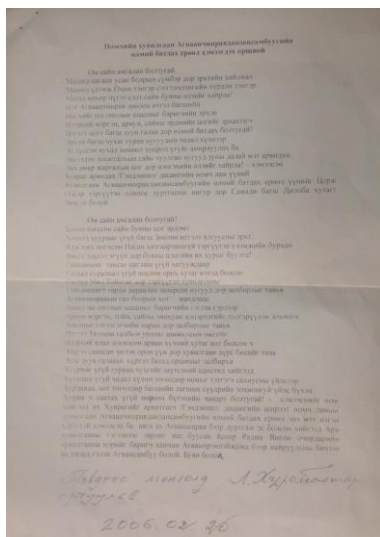
АШИГЛАСАН НОМ

- Бүрнээ Д, Энхтөр Д. Төвд Монгол илт өгүүлэх нэрийн толь. Уб. 2003 он
- Гомбожав, Монголчуудын төвд хэлээр зохиосон зохиолын зүйл. Олон улсын монгол хэл бичгийн эрдэмтний анхдугаар их хурал. 1-р дэвтэр. 1961 он.
- Монголын сүм хийдийн түүхээс.../баримтын эмхэтгэл/ Уб. 2012 он.
- “Номч хувилгаан Агваанчинравданзансамбуу богдын өлмийг бататгах ерөөлийн үгс хэмээх нэрт оршвой” төвд гар бичмэл.
- Соронзонболд Б. “Монгол орны уул овоо, гол усны сан тахилгын судрууд”. Уб. 2016 он.
- Тэрбиш Л. Төвд-Монгол иж бүрэн толь бичиг. Уб. 2018 он
- Цагаан суваргын эзэд. Өөлд тайж Пүрэвжавын Батсайхан . 2006.
- Чоймаа Ш. нар. Буддын шашин, соёлын тайлбар толь. 2015 он.
- “Хутагт судлал”, Эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлийн эмхэтгэл, Улаанбаатар, 2014 он
- Хүрэлбаатар Л. Судар шастирын билиг. Уб. 2002 он.

Хавсралт 1.

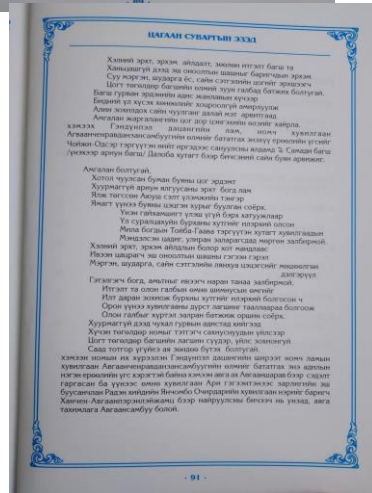
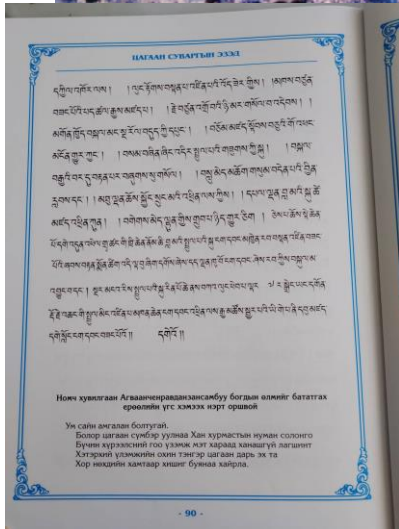
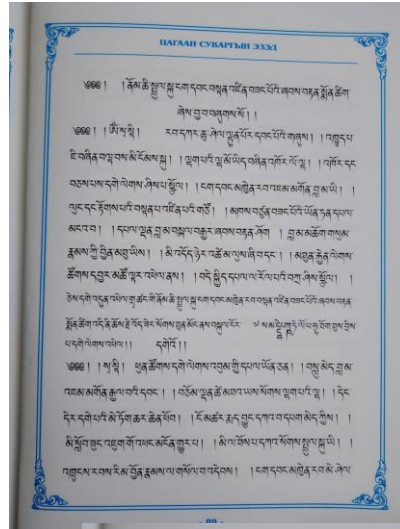
Төвдөөс монголд Л.Хүрэлбаатар орчуулав. 2006.02.20.

“Хутагт судлал” -Эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлийн эмхэтгэл, Уб, 2014 он

Хавсралт 2.

Өөлд тайж Пүрэвжавын Батсайхан. ЦАГААН СУВАРГЫН ЭЗЭД. Ариутган шүүсэн Ц.Мөнх-Эрдэнэ. 2006 он

4. “ТӨВД-МОНГОЛ ИХ ТОЛЬ БИЧИГ”-Т ӨРГӨХ ҮГ

“Төвд-Монгол их толь бичиг” хэмээхбялхам арвин багтаамж агуулгатай нэгэн сайхан толь бичиг номын ертөнцөд орон зайгаа эзлэнхэн орж ирж байна. Энэ толийг Монгол улсын шинжлэх ухааны гавьяат зүтгэлтэн зурхайч төвдөч эрдэмтэн Л.Тэрбиш багш тэргүүлэн хийжээ.

Бурханы шашнаар холбогдсон Монгол, Төвдийн түүхэн харилцаа холбоо нь хөгжлийнхөө явцад хоёр талт төдийгүй олон талт бүс нутгийн “соёлынолонмянганалтаншижим”(Ц.Дамдинсүрэн)харилцаа холбоо болон өргөжсөн байдаг. Энэ харилцаа нь тухайн цаг үедээ нэн эрчимжиж, хүн төрөлхтөний мэдлэгийн өв санд хэл, утга зохиол, шашин, соёл, анагаах, гүн ухаан, аман зохиол зэрэг олон салбарыг хамарсан хувь нэмрийг оруулжээ. Иймд Оросын нэрт монгол судлаач эрдэмтэнБ.Я.Владимирцов “Монголын судлалыг ялангуяа төвдийн судлалаас салгасан нь их хохирол болсон юм” гэсэн нь Төвд судлал бол Монгол судлалын нэг чухал хэсэг болохыг хэлсэн хэрэг юм. Л.Н.Гумилев “Төвд хэл нь дундад зууны Монголын соёл утга зохиолын хөгжилтөд Византын үеийн Европод латин хэлний гүйцэтгэсэн үүргийн нэгэн адил их хувь нэмрийг оруулсан юм” гэж төвд монголын хоёрын хэл утга соёлын харилцан шүтэлцээтэйг хэлсэн байдаг.

Монголчууд зөвхөн Төвдийн утга зохиол, соёл, уламжлалт мэдлэгээс суралцсан төдийгүй эргээд Төвдүүд ч Монголчуудаас суралцсан баримт олон байдаг. Тухайлбал, Дандар аграмбын “Ганжуур”-ын төвд эхэд хийсэн шүүдэг нь тэд нар өөрсдийн төвд “Ганжуур”-ын алдаа мэдгийг барих ариутгал болж, төвдүүдэд гайхагдаж байсан байдаг. ИйнМонголчууд их бага арван ухааны мэдлэгийн арвин өв санг гурван зуу гаруй жилийн турш төвд хэлээр туурвин бүтээсэн байна. Иймээс Монголын эрдэмтэн лам зохиолчдын төвд хэлээр туурвисан зохиол эх сурвалжууд нь Монгол судлалд чухал байр суурьтай юмаа.

Мөн монголчуудын төвд хэлээр туурвисан бүтээл нь төвдийн сонгодог бичгийн хэлийг хөгжүүлэн бэхжүүлэхэд үйлсэд ч бас тодорхой хувь хүчийг өгсөн буй за. Ингэхдээ Монголын номын мэргэд эртнээс Төвд-Монгол хэлний дохио бичиг нэрт толь бичгийг зохион хэрэглэсээр ирсэн уламжлалтай. Гэвч цагийн урсгал нийгмийн нүүдлийн хөл

аясаар уламжлан ирсэн толь бичгүүд гээгдэн цөөрч өнөө бидэнд олдохуйяа ховор болж байна. Харин төвд хэлээр судлан шинжлэх олон ухааны эрдэмтэн залуус өдрөөс өдөрт арвидан нэмэгдэж байна.

Өнөөдөр шинжлэх ухааны олон салбар нь төвд хэлээр байгаа арван ухааны мэдлэг ухааныг судлах, түүний дотоод мөн чанарыг нээхэд чиглэж байна. Ийм олон чухал үндэслэлийн үүднээс төвдөч эрдэмтэн Л.Тэрбиш багш тэргүүлэн олон жилийн нөр их хөдөлмөр хичээнгүй зүтгэлээр бүтээсэн “Төвд-Монгол их толь бичиг”-ээ дүүргэн судлаач орчуулагч номын садан олноо хүргэж байна.

Доктор Л.Тэрбиш багш олон салбар ухааны нийлэг уулзвар дээрээс аливаа юмны мөн чанарыг шинжлэх болсон даяаршлын энэ цаг үед төвдийн уламжлалт төвд бичгийн хэлээр буй ном судрыг уншин ухах, мөн эдүгээ цагт төвд хэлээр гарч буй судалгаа шинжилгээний ном зохиолыг үзэх, судлах, орчуулахдаа аль ч салбарын хүн үзэж ашиглах гарын авлага болох тийм толь зохиох зорилго тавьжээ.

Энэ Төвд-Монгол толь нь 70 гаруй мянган толгой үгтэй. Толгой үгээ төвд хэлний цагаан толгойн үсгийн дарааллаар журамлаж, шүтээн үсэг бүхүй аймаг дотроотолгой үг бүрээ дугаарлажээ. Номын энэ бүтэц нь толийг үзэх ашиглах хэн хүн бүхэнд үг, утга, тайлбар тодорхой болжээ.

“Төвд – Монголь их толь бичиг”-ийн толгой үсэгбүрийнэхэнд:

“Га” шүтээнтэй үсгээс түүвэрлэн

“Га” үсгээр аймагласан толь

Гайхамшигтай дээдийн номыг судлаачдад

Гарцаагүй туслахын хөрөнгө болтугай! – гэх мэтээр тухайншүтээн үсгээрэхэлсэн толгой үг эхэлж буйгаа тодорхойлон өгүүлээд дараагийн хоёр мөрөндөө номын далайгаас хүссэн эрдмийн болгоолоо ноттой бүрэн дүүрэн эндээс олох болтугай гэж уг толийг зохиосон гол хэрэг учраа тахил залбирлын шүлгээр өгүүлсэн нь ба снэг онцлогтой болжээ.

Сударч В.Инжинаши “Хөх судар” романаа “Дөрвөн хэлний бичиг судар, үлгэр шаштирыг цөм уудлан урвуулж, их Юан улсын монголын харьяат бүх судар бичиг, цэдэг, түүх, үлгэр шастир нийт арван ангийг эргэн гаргаж” бичсэн шиг доктор(Sc) Л.Тэрбиш багш мөн энэ “Төвд монгол их толь”-ийг зохиохдоо төвд хэлээр 60 шахам, монголоор 10 гаруй, англи хятад зэрэг бусад хэлээр 10 гаруй нийт 80 гаруй алдартай хуучин шинэ дохио бичгүүд, илт өгүүлэх нэрийн, эртний судар дандрын зохиолын хариу нэрийг

тайлсан түүвэр нэрийн бичиг чухал нарийн төвд толь бичиг болон бусад олон хамаг эх сурвалжбүгдийг хамаан авч “цөмийг уудлан урвуулж” нэгжин үзэж уйгагүй эмхлэн цэгцэлж, боловсруулж далан мянга гаруй толгой үг бүхий том толь хийжээ.

Энэ “Төвд-Монгол их толь” нь зөвхөн үгийн төдийгүй бас утгын тайлбар толь байна. Үүнд тухайн үгийн гарал ирэл, нэр томъёоны тайлбарыг хийж, илт өгүүлэх нэрийн үгчилсэн орчуулгыг тавиад ёгт утгыг хавсаргажээ. Мөн тус толь бичигт өвөрмөц хэллэг, зүйр цэцэн үгийн сан арвин оржээ. Өвөрмөц хэллэг, зүйр цэцэн үгэндээ төвдийн уламжлалт утга, монголын тохирох утгыг оноосноос гадна эдүгээ цагийн шинжлэх ухааны нэр томъёоны толь бичиг зэрэг арвин их номыг шүүрдэн үзэж хийсэн учир төвд үг, түүний хэлзүйн хувирал, төвд, монгол үгийн арвин баялаг санг энэ толь багтаажээ. Тухайлбал:

ᠠᠵᠢᠨᠠᠨᠢ-1.хичээх, 2.сэрэмжлэх, болгоомжлох,ᠠᠵᠢᠨᠠᠨᠢ (ө,у),ᠠᠵᠢᠨᠠᠨᠢ (и,у),

ᠠᠵᠢᠨᠠᠨᠢ(з.х)(1642-р нүүрт). Энэ үг нь хичээх, сэрэмжлэх гэсэн хоёр үндсэн утгатай байна.

Үүнээс гадна энэ үйл үгийн өнгөрсөн, ирээдүй цаг, захирах хүсэх төлөвийг бичжээ. Ийнхүү тухайн үгийн үндэс, түүний цагийн хувиллыг бичиж үзүүлсэн, хийгээд мөн утга адил атал бичих хэлбэр өөр үгсийг нэгийн нь ард орчуулгыг хадаад бусдыг нь ард тэнцүүгийн тэмдэг тавьж орчуулгын хадсан зэрэг нь төвд хэлийг сурахад эрхэм лавламж болж байна.

ᠵᠢᠨᠠᠨᠢ-цагааны хурим, таргийн хурим нь эдүгээгээс гурван зуугаад жилийн өмнө гарсан түүхтэй. Монголын улирлын тооллын долоо, наймдугаар сард хорхой шавьж элбэг болох үест хуврагууд хорхой, шавьжийг гишгээж хөнөөхгүйн тухайд хурлын гороо, хүрэнээс гаралгүй хөл хорин зуны яр хайлангийн хурал хийж, хөл хориог тавьсны дараа сүсэгтэн хүмүүс хайланд суусан хуврагуудыг тараг, цагаагаар дайлах ёсон буй болсныг таргийн хурим гэнэ(1567-р нүүрт). Энд төвд үндэстний өвөрмөц ёс заншилын нэг болох “таргийн хурим” хэмээх энэ үгийн гарсан учир,зан үйлийнх ньшалтгааныг нарийн тайлбарлажээ.

ᠵᠢᠨᠠᠨᠢ- архин эм, эмт архи нь цул, савын өвчин туст эмба арвай хоёрыг хувь чацуу хийж буцалган хөрөнгө болгож исгээд уух зохистой хийн өвчнийг арилгагч эм болно(1406-

р нүүрт).Энд эм эмнэлгийн нэр томъёо, түүнийг ямар өвчинд хэрхэн хэрэглэх арга тунг өгүүлжээ.*ᠰᠢᠬᠤᠠᠷᠢᠨ* туурай цэцэг(1047-р нүүр),*ᠪᠠᠨᠳᠢᠳᠠ* хэмэрлэг хяруул(1007-р нүүр)гэх зэргээр ургамал, амьтны зарим нэрийг “Улсын нэр томъёоны мэдээ” цувралаас авч хэрэглэсэн бөгөөд зарим газар ус, ургамал амьтны нэр болоод нэр томъёонд тайлбар хийсэн нь шинжлэх ухааны танин мэдэхүй ихээхэн мэдээ мэдээлэл мэдлэгийг өгөх ач холбогдолтой болжээ.

ᠰᠠᠵᠢᠨ са skya pantita/.Сажа бандида нь Гунгаажанцан тэрээр Дөрөвдүгээр их

Сажтан Хон Банчин-Одын хөвгүүн. Гуравдугаар жарны усан барс жил (1182) Занд лагшин мэндэлсэн. Богд Дагбажанцангаас Сажтаны дээдсийн судар, тарнийн нууц, гүнзгий нарийн увдисыг хоцролгүй үндэслэн авсан. Хорин гурван сүүдэртэйгээс эхлэн Хач Банчэн тэргүүтэн лам нараас арван ухааны орныг заалган судлаж номд нэвтэрхий болоод Бандида хэмээх эрхэм цол авсан нь бандида хэмээх номын цол авсны анхдугаар нь болов. Дөрөвдүгээр жарны модон луу жил (1244) Монголын Өгөөдэй хааны агь Годон бээр урин залсанчилан ач хөвгүүн Догон Пагба лам нөхөр сэлтийн хамтаар өнөөгийн Ганьсу мужийн газраа өөд болон морилж хаантай учран золгов. Хаан, лам нар багш шавьд барилдаж, монголчуудыг дээдийн номоор гийгүүлэв. Шалгадаг ухаан тэргүүтэн арван ухааны аймгийн олон тооны ном судрыг зохиожээ. Далан сүүдэр зооглосон дөрөвдүгээр жарны төмөр гахай жил (1251) таалал төгсчээ (1870-р нүүрт).Сажа бандида хэмээх энэ нэр үгийн утга, холбогдох түүхэн үйл явдлыг дэлгэрэнгүй өгүүлжээ.

ᠪᠠᠨᠳᠢᠳᠠ бүхнийг үйлдэгч хаан нь 1.сэтгэл мэдрэл, 2.хоосон чанар, 3.Эсүрва

ᠲᠡᠨᠭᠡᠷ(15-р нүүр), *ᠪᠠᠨᠳᠢᠳᠠ* бүхнийг идэгч нь 1.гал, 2. галын тэнгэр(15-р нүүр),

ᠪᠠᠨᠳᠢᠳᠠ гялалзан одогч нь 1.цахилгаан, 2.галын дөл, 3.могой(210-р нүүр), *ᠪᠠᠨᠳᠢᠳᠠ* нэг

ᠪᠠᠨᠳᠢᠳᠠ хэвлийтэн нь ах, эгч, дүү(487-р нүүр), *ᠪᠠᠨᠳᠢᠳᠠ* нүүцгэний аврал(488р нүүр)гэх мэтээр алив

зүйлсийн ёгтоорилт өгүүлэх нэрийн арвин баян санг авч ирсэн нь урнаар дүрслэн бичих арга зүйг эрэн хайгчдад нэн сэдэл сүвэг өгөх бас боломжтой юм.

Ийнхүү олон зүйл нэрийн төвд толийг хичээнгүйлэн шүүж хэрэгт үгсийг түүж бүтээсэн учир төвд хэл суралцагчдад чухам сайн гарын авлага болох дэлгэрэнгүй толь бичиг болжээ. Мөн төвд хэл сурахыг эрхэмлэгчид төдийгүй түүх шашин, хэл утга соёл, байгаль дэлхий, анагаах эм, одон зурхай дүрслэх урлаг гээд олон салбар ухааны хүмүүс өөр өөрийн салбар ухааны үг хийгээд ухагдахууны тухай мэдлэг ойлголтыг авч болохуйц өргөн хэрэглээний толь болжээ.

Уламжлалт болоод олон салбар ухааны нэршил, нэр томъёоны толийг харгуулан шүүж тулгаж хийсэн учир орчуулагч, зохиолч туурвин бүтээгч хэн хүн бүхэн төвд хэлний төдийгүй монгол хэлний үгийн сан, ёгт илт өгүүлэх нэрийн олон өвөрмөц хувилбараас яруу сайхнаар туурвин бичих арга ухаанаа баяжуулах ач тустай болжээ.

Энэ толь нь орчин цагийн монгол хэлний зөв бичгийн дүрмийг нэлээд нарийн чамбай барьсан учир монгол хэлэнд орсон төвд үгийг хэрхэн бичих тухайд ч гарын авлага болох юм.

Их төвдөч эрдэмтэн Л.Хүрэлбаатар багш маань сэрүүн ахуйдаа “Манай Тэрбиш их сайхан толь хийж байна” гээд төвд толгойтой монгол орчуулгатай зузаан олон хуудсыг дэлгэн үзүүлж байсан юм. Тэр толь өнөөдөр бүрэн төгс болоод бидний гар дээр ирж байна. Их багшийн алдрыг бүдүүн зүрх гарган дуудсан гэм алдсаа наминчилан залбирья.

Монгол улсын Шинжлэх ухааны гавъяат зүтгэлтэн доктор(Sc), профессор Л.Тэрбиш, доктор Т.Чулуун-Эрдэнэ, Даа лам Н.Даваасүрэн нарын зохиосон “Төвд – Монгол их толь бичиг” нь төвд хэлийг төлбөрөлтгүй суралцагч нарын эгнэгт барих ширээний толь бичиг болох төдийгүй, монгол хэлний мэдлэг үгсийн сангаа баяжуулах, түүх, угсаатан, шашин, хэл утга соёл зэрэг олон салбар ухааны өргөн мэдлэг мэдээллийг өгөх,урнаар найруулах туурвин бичигч хэн хэн бүхэн ч ширээний ном гарын авлага болох үнэ цэнэтэй сайхан бүтээл болжээ.

Агуу их номын цагаан буян ашид мөнхөд дэлгэрэн байг

Аливаа сайн үйлс бүхэн нь амгалнаар сэтгэлчлэн бүтэж байг.

ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Төвд судлалын салбарын эрхлэгч

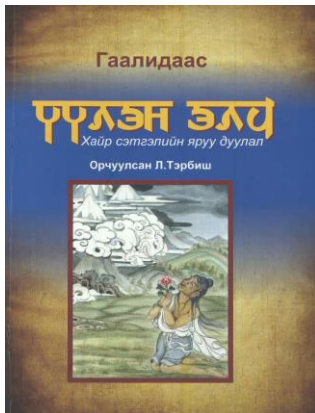
доктор(Ph), дэд профессор Д.Сумъяа

2017.11.04

5.ГААЛИДААСЫН “ҮҮЛЭН ЭЛЧ” НОМЫН ТУХАЙД

Агуулгын товч. Эртний Энэтхэгийн алдартай зохиол Гаалидаасын “Үүлэн элч” зохиолыг төвд хэлээс төвдөч эрдэмтэн Л.Тэрбиш орчин цагийн монгол хэлээр орчуулан хэвлүүлж уншигч олонд хүргэсэн энэ номын тухай танилцуулжээ. Үүнд “Үүлэн элч” зохиол болоод зохиогчийн тухай, мөн монголчуудын дэлгэрсэн орчуулгууд, энэ номд хэвлэсэн олон хэлээр буй эхүүдийн тухайд товч танилцуулжээ.

Түлхүүр үг: Гаалидаас, “Үүлэн элч”, Л.Тэрбиш, эртний Энэтхэг,

Эртний Энэтхэгийн алдарт яруу найрагч Гаалидаасын “Үүлэн элч” хэмээх хүн төрөлхтний хайр сэтгэлийн яруу дуулал болсон бүтээлийг Монгол түмний зурхайч, төвдөч эрдэмтэн, Монгол улсын Шинжлэх ухааны гавьяат зүтгэлтэн, доктор (Sc.D), профессор Л.Тэрбиш төвд хэлнээс орчин цагийн монгол хэлээр орчуулж, эх бичгийн 700 гаруй зүүлт тайлбар хийж хэвлүүлэн уншигч түмэндээ хүргэжээ.

“Үүлэн элч”-ээ төвд “Данжуур”-ын эхийг барьж орчуулжээ. Орчуулахдаа төвд шүлгийн үгийн тоо адил байх, монгол шүлгийн толгой холбох зарчмыг баримтлан, яруу аялгуут ёгт нэр тэргүүтнийг орхилгүй тэр чигээр нь буулгасан тул Гаалидаасын яруу сайхан найргийн тиг зураг, үндсэн үнэр амтыг аль болохоор хадгалж оршоохыг зорьжээ. Мөн ёгт нэрийн шууд утгыг доор нь хадаж, зохих газарт нь үг, утгын тайлбар хийсэн нь уншигч хэн хүн бүхэнд уг зохиолыг ойлгож ухаарахад хялбар дөхөм болсноороо өмнөх орчуулгуудаас давуу болжээ.

Л.Тэрбишийн энэхүү ном нь зүүлт тайлбар бүхий “Үүлэн элч”-ийн орчуулгаас гадна эрдэм шинжилгээний томоохон ОРШИЛ-той. Оршилдоо: зохиогч Гаалидасын тухай, “Үүлэн элч” зохиолын өмнөх орчуулгуудын тухай, үүлний нүүж явах замыг дагуулан үйл явдлыг зураглан өгүүлсэн товч агуулга, “Үүлэн элч” зохиолыг орчуулах болсон тухайгаа өгүүлсэн байна. Мөн “Үүлэн элч”-ийн Данжуур”-ын төвд эх, самгарьд эх, латин, хятад, англи, орос орчуулгуудыг хамт хавсаргаж, нийт 7 эхийг хэвлэжээ. Энэ нь

зөвхөн монголоор төдийгүй олон эхийг харьцуулж үзэх судлах олон хүн уншиж үзэх боломжтой юм. Төвд эхийг хэвлэлд сонгож авахдаа Дэргэ барын Төвд Данжуурт буй “Үүлэн элч”-ийг гол болгоод Данжуурын олон эх сударт бичигдсэн зөрөөтэй тулгаж, зүүлтээр зөрөөг Бээжин барын Данжуурыг “ре”, Нартан Барын Данжуурыг “snar” гэж тэмдэглэн нийт 400 орчим зөрөөг тэмдэглэсэн байна.

Өмнө нь 1963 онд академич Б.Ринчен англи орчуулгыг барьж орчин цагийн монгол хэлээр орчуулж шинэ үсгээр гар бичмэлээр хэвлэсэн байдаг. Б.Ринчен гуай энэ “Үүлэн зардас” номдоо 4 эхийг хэвлэсэн байдаг. Үүнд өөрийн орчуулгаас гадна Монгол “Данжуур”-ын орчуулга, Эрдэнэпэл хамбын орчуулга, Сагаржавын хятад хэлнээс орчуулсан орчуулга ийм гурван монгол орчуулгын эхийг монгол бичгээр мөн гар бичмэлээр хамт хэвлүүлсэн байдаг.

Тэгэхлээр одоо монгол уншигчид маань дэлхий дахины алдартай сонгодог энэ зохиолын шинэ үсгийн хоёр, монгол бичгийн гурав, бусад зургаан хэлний гээд нийтдээ 11 орчуулга эхийг нэг дор зэрэгцүүлэн үзэх, аль нэг хэлээр сонгон үзэх, орчуулгын дадал олох зэрэг олон талын ач холбогдолтой болж байна.

“Үүлэн элч” зохиолын товч агуулга нь: Сэрэмж алдсан нэгэн ягчас, хилэнт догшин эзний маш хэцүү бошиг зарлигаар нэрмэгдэн, эх нутаг, элгэн садан, энхрий хайртай янагаасаа хагацан, хэцүү бэрхийг амсаж, сарвууны алтан бугуйвч нь салан алдталаа турж бүтэн жилийн хугацаагаар Рама хэмээх хайрхан ууланд цөлөгджээ. Хурын улирал болж уулын оройгоор үүлс хуралдан нүүж ирэхэд тэрээр үүлэнд цэцгэн тахил өргөж нутагт минь нүүн очиж сайхан амрагт минь сэтгэлийн захиа зангиа хүргэж өгөхийг хүсэн гуйж байна. Үүлэн элчийг тэрээр төрсөн нутагтаа саад тотгоргүй амар мэнд хүргэх зам харгуйг тодорхой зааж, зам дагуух уул нуруу, ой хөвч, ус мөрөн тэргүүтнийг яруу өгүүлэн сэтгэлийн үгээ илгээж хариу авчрахыг хүсэж байна. Энэ бүх шүлэг нь Энэтхэг орны байгалийн гоо сайхныг, энэтхэг түмний ахуй ёсон, үлгэр домог, цэцэг ургамал, охид бүсгүйчүүлийн гоо жавхлан бүгдийг уянга яруу зураглан шүлэглэн өгүүлж байна. Жишээ нь: 37-р бадагт:

Хөөрхөн охид хөлөө туялзуулж бүжиг хатирахын цагт чимэгт сондор

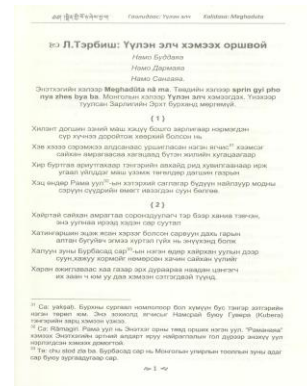
бүснээс нь цангилзахуй дуун дуурсан

Хүслийг булаан гунхалзан үзүүрхэхүй лүгээ сацуу чимгийн дээд их эрдэнийн

гэрэл цацарч, цахилзахуй дэвүүрт гар нь чилнэ ээ.

Хүсэл тачаалт хархүүгийн чимхсэн ором огсруутан ахуйд чиний

хур бууж сэрүүцүүлэн амирлуулахуйд баярлаад

Хүслийг нь хангасан чамайг балын явдлыг үйлдэгч⁸⁸-ийн эрхэс мэт

эрэвгэрхэн алаг нүдээрээ булан харна даа

(“Үүлэн элч”. 2017. 14-р нүүрт)

гэх зэргээр хурын үүлэн нүүгээд сэрүү татуулан хүрэхэд ургамал цэцэг, шувуу, хүмүүн бүгд баясан догдлон угтах баяр жавхлан, алаг цэцгэн дээр эргэлдэх эрээн зөгий мэт хар цагаан өнгө тодорхой эрвэгэр нүдтэй охид бүсгүйчүүд, тэдний чимэг зүүлт, оршин ахуй гоо жавхланг яруу шүлэглэсэн зохиол юм.

Бид нарыг дунд сургуульд байхад хөвгүүд зориуд чанга уншиж, охид ичиж улайж байдаг тэрхүү алдартай бадаг болох Б.Ринченгийн орчуулга:

Янаг минь, чилгэр залуу, шүд хурц, уруул бимба улаан

Бэлхүүс нарийн, хүйс гүн, гуя зузаан, алхам алгуур

Хөх том, нүд нь цочсон янзаганы нүд мэт хөөрхөн,

Эсрэн тэнгэрийн заяасан гоо хатагтайн манлай билээ

(“Үүлэн зардас”. 1963 он. 50-51-р нүүрт)

энэ бадаг шүлгийг Л.Тэрбиш: 81 /бадгийн дугаар/

Тэнд суугч миний янаг бие нарийн, өнгө зүс үзэсгэлэн, хоёр

төрсөн⁸⁹ нь дуртмал жигд

Тэгш сайхан чилгэр нуруут, боловсорсон улаан бимбын уруулт,

нарийн гоолиг бэлхүүст, гүнзгийлэг хүйст

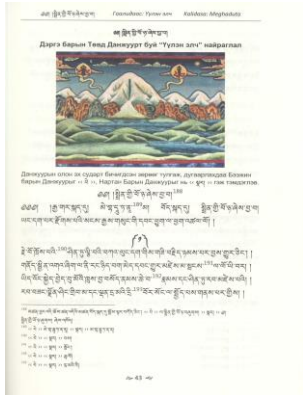
Үргэсэн согоо шиг нүдэт, бөгс лагшин бүдүүн, алхам алгуур,

сүмбэр товгор сүүн баригч⁹⁰-т

Эсэруа тэнгэр⁹¹ энэ бүсгүйг л дууриалгаж эмэгтэйчүүдийг

бүтээсэн болов уу гэмээрдээ тэр минь

(“Үүлэн элч”. 2017. 30-р нүүрт)

⁸⁸ Тө: sbrang rtsili spyod byed. Балын явдлыг үйлдэгч нь зөгийн ёгт нэр

⁸⁹ Тө: gnyis skyes. Хоёр төрсөн нь шүдний ёгт нэр

⁹⁰ Тө: 'o `dzin. Сүү баригч нь хөхний ёгт нэр

⁹¹ Са: Brahmā .Домогт нарт ертөнцийг Врахма буюу Эсэруа тэнгэр бүтээсэн хэмээн үздэг билээ.

гэж аль болохоор төвд болоод монгол шүлгийн зарчмыг нь баримтлан, яруу аялгуут ёгт нэр тэргүүтнийг орхилгүй тэр чигээр нь буулгаж, ёгт нэрийн тайлбарыг хийжээ. Үүнд: хоёр төрсөн гэж шүдний, сүүн баригч гэж хөхний ёгт нэрийг түүгээр нь аваад шууд нэрлэх нэрийг нь тайлбараар заажээ. Б.Ринчен гуай орчуулахдаа ёгт нэрийг орхин шууд нэрийг нь аван орчуулсан нь тухайн цаг үеийн уншигчид, нийгэм нийтийн цагийн байдлыг харгалзсан хэрэг буй. Өнөөдөр уншигч судлаач хэн хүн бүхэн олон салбарын мэдлэг ухааныг эрэлхийлэх болсон энэ цаг үед төвдөч эрдэмтэн Л.Тэрбиш “Үгийнчимгийг мэдвээс зохист аялгуунд мэргэжмүй, Илт өгүүлэх нэрийг мэдвээс үгэнд мэргэжмүй, эвсүүлэн найруулахуйг мэдвээс үгийн таслал/шүлэг/-т мэргэжмүй. Одон зурхайн ухааныг мэдвээс тоонд мэргэжмүй...” гэх эртний мэргэдийн арван ухааны оронд мэргэжихийг ихэд эрхэмлэн сайжирч, номд нэвтэрцгээж байсан ном ухааны мэргэдийн харгуйн улбааг түүчлэн татаж буй нэг нь энэ буй за.

Ийн 1963 оны орчуулга өнөөдөр олдоход хялбар бус болсон боловч бид “Үүлэн элч” зохиолыг Л.Тэрбишийн орчуулгаар орчин цагийн монгол хэлээрээ хүлээн авч унших боломжтой болсон төдийгүй, мөн бид бүхний эдүгээ ихэд шамдан шимтэн суралцдаг англи, хятад, орос хэлээрээ ч давхар уншиж үзэх боломжтой болов.

Номын цагаан буян улам бүр арвидан дэлгэрч байх болтугай.

*“Төвд судлал” Боть 09. Дэвтэр 04.
2020 он. 37-95-р нүүрт*

“МЭРГЭД ГАРАХЫН ОРОН НЭРТ ТОГТООСОН ДАЯГ” ТОЛИЙН БҮТЭЦ, АГУУЛГЫН ТУХАЙД

Товч агуулга. “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” нь Монголчуудын бүтээсэн анхны нэр томъёоны толь болно. Мөн энэ ном нь Монголчуудын уламжлалт орчуулгын онолын сэтгэлгээний түүх, орчуулгын туршлагыг танин мэдүүлэх, орчуулгын онол практикийн олон талын ач холбогдолтой юм. Иймд энэ өгүүлэлд уг “Мэргэд гарахын орон” номыг бүхэлд нь шинжлэн авч үзэхийг зорьсон болно. Үүнд: “Мэргэд гарахын орон” толь бичгийг зохиох болсон түүхэн нөхцөл, “Мэргэд гарахын орон”-ы бидэнд уламжлал ирсэн бар хэвлэлийн эхүүд, “Мэргэд гарахын орон”-ы судлагдсан байдал, “Мэргэд гарахын орон”-ы бүтэц агуулга, “Мэргэд гарахын орон”-ы аймгуудын агуулга нь юу болохыг товч авч үзлээ.

Түлхүүр үг: “Мэргэд гарахын орон”, Ролбидорж, Жанжаа хутагт, Барамид, Шинэ хуучин дохио.

Монголчуудын утга соёлын харилцаа холбоо уламжлал шинэчлэлд ихээхэн үүрэг гүйцэтгэсэн “Мэргэд гарахын орон” толь бичиг нь үндэсний гүн ухааны сэтгэлгээ хийгээд шинжлэх ухааны төрөл бүрийн салбарын хөгжил дэвшил, дорно дахины ард түмний соёлын гайхамшигт ололтод гүнзгий нөлөө үзүүлсэн бүтээл юм.

“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг” товч хураангуй нэр нь “Мэргэд гарахын орон”. Үүний “тогтоосон даяг” хэмээх нь журамлаж тогтоосон дохио бичиг юм.

“Мэргэд гарахын орон” бүтээл нь Монголчуудын бүтээсэн оюуны үнэт өвийн нэг учир өнөөдрийн байдлаар Монголчуудын оюуны соёлын үнэт өвөөс таван бүтээл ЮНЕСКО-гийн үнэт бүтээлд бүртгэгдээд байна. Үүнд: Дэлхийн баримтат өвөөр Лувсанданзаны “Алтан товч” (2011), “Монгол шунхан “Данжуур” (2011), “Есөн эрдэнийн “Ганжуур” (2013), Ази Номхон далайн бүс нутгийн жагсаалтад: “Сахиусан Дара эх” (2015), “Мэргэд гарахын орон”-ы модон бар (2016) бүртгэгджээ.

“Мэргэд гарахын орон”-ыг зохиох болсон түүхэн нөхцөл. Монголчууд Буддын шашны их цоморлог “Ганжуур”, “Данжуур”-ыг XIV зуунаас орчуулж эхэлсэн бөгөөд улмаар Төвд “Ганжуур”-ыг Цахарын Лигдэн хааны (1603-1634) үед Гунгаа-Одсэр тэргүүтэй хэлмэрчид төвд хэлнээс бүрэн орчуулан дуусгаж, Энх-Амгалан хааны үед дахин шүүж ариутгаад 1717-1720 оны хооронд барлажээ. Үүний араас “Данжуур”-ыг бүрэн орчуулахын тулд Буддын шашны их, бага арван ухааны нэр томьёог боловсруулах шаардлагатай болсон.

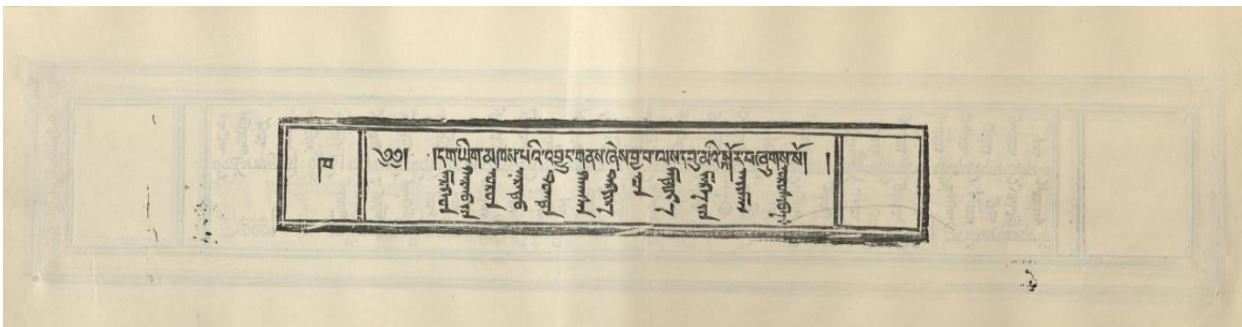
1924 онд Судар бичгийн хүрээлэнгийн захиалгаар Буриадын Агын хийдэд бүтээгдсэн

“Мэргэд гарахын орон”-ы барын хэв

Ийм учир олон эрдэмтэд хамтарч “Мэргэд гарахын орон” нэртэй Төвд-Монгол нэр томьёоны толь бичгийг 1740-1742 онд бэлтгэж гаргажээ. Энэ толь бичигт “Данжуур”-ыг

орчуулахад эн түрүүн шаардлагатай их бага арван ухааны ном сударт гардаг олон нэр томьёог Төвд-Монголоор оноож журамласан.

Мөн энэ толь бичгийн оршил хэсэгт “Данжуур”-ыг орчуулах, ер нь аливаа орчуулгыг хийхэд анхаарвал зохих орчуулгын онолын үндэстэй чухал зарчим баримтлалуудыг дэвшүүлж, орчуулагчийн хөдөлмөртэй холбогдсон зарим зүйлсийг өгүүлсэн байдаг. Иймээс Монголын үе үеийн эрдэмтэн, гүүш нарын орчуулгын гарын авлага болсоор ирсэн бүтээл юм.

Судар бичгийн хүрээлэнгийн захиалсан Буриадын Агын бар. Мадхъяамака (Төв үзэл) аймгийн эхний нүүр

Судар бичгийн хүрээлэнгийн захиалсан Буриадын Ага бар. Барамидын аймгийн эхний нүүр

“Зарлигийн орчуулга” хэмээгдэх “Ганжуур” нэгэнтээ монгол хэлнээ орчуулагдаж, харин “Данжуур” орчуулагдаагүй байсан тул Тэнгэр тэтгэгч хаанаас Жанжаа хутагтад зарлиг буулгаж “Шастирын орчуулга”-ыг төвд хэлнээс монгол хэлэнд орчуулагтун⁹² гэжээ. Ролбидорж зарлигийг хүлээж авмагцаа тухайн үед монгол, төвд орчуулгын нэр томьёо нэгдмэл болж чадаагүй байсныг үндэслэн юуны өмнө арван ухааныг багтаасан “Шастирын орчуулга” болох “Данжуур”-ын нэр томьёог зөв оновчтой бөгөөд сайтар нэгтгэхийн төлөө “Мэргэд гарахын орон” хэмээх Төвд-Монгол хавсарсан төрөл хуваасан толийг найруулан гаргаж хэрэглэхээр төлөвлөөд хоёр жилийн хугацаанд (1741-1742) энэхүү толийг найруулан хийжээ. Энэ чухал ажлыг гүйцэтгэхийн тулд эхлээд Ролбидорж (1717-1786) “Мэргэд гарахын орон” нэрт толь бичгийг урьдаар төвд хэлээр найруулан зохиогоод, дараа нь олон гүүш нараар монгол хадмал хийлгэж Төвд-Монгол толь болгон найруулсан байна. Улмаар “Данжуур” хэмээх аварга том бүтээлийг Ролбидоржийн

⁹² Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba las brda' gсар mying gi skor bzhugs so// Nga. 24a

удирдлага дор 200 гаруй орчуулагч, эрдэмтэд оролцож долоон жилийн хугацаанд орчуулж дуусгаад Бээжинд модон бараар дармаллан Монгол орноо тараасан байна⁹³.

“Мэргэд гарахын орон” (Тө. mkhas pa'i 'byung gnas) нэрт толь бичиг зохиосон Жанжаа Ролбидорж буюу Ишдамбийдонмэ нь 1717 оны улаагчин тахиа жил Ланжуугийн баруунтаа Долоон уулын энгэр хэмээх газар монгол угсаатан Гүрданзангийн хүү болон мэндэлжээ. Ээжийг нь Бүжэд гэдэг⁹⁴. Тэрээр “Данжуур”-ыг монголоор орчуулах ажлыг эрхэлсэн төдийгүй мөн 55 сүүдэртэй(төмөр туулай жил)-дээ Манж эзний зарлигаар “Ганжуур”-ыг манж хэлээр орчуулан зохиолгожээ.

“Мэргэд гарахын орон” толь бичигт нэр томъёог Төвд-Монголоор оноож журамлахдаа аль эрт XIII-XIV зууны үеэс энэтхэг, төвд сударт буй оноосон нэрийн зүйлийг орчуулах, буддын гүн ухаан, буддын утга зохиолын уламжлалт нэр томъёог монгол бичгийн хэлнээ оноон тогтооход их үүрэг гүйцэтгэсэн⁹⁵ Чойжи-Одсэр тэргүүтэй өмнөх үеийн монгол мэргэдийн орчуулгын зарчмын туршлага дээр бүтээлчээр суурилж бүтээжээ. Энэ тухайд “Мэргэд гарахын орон”-д: “Бас бандид шидтэн ба хаан түшмэл тэргүүтэн бодгальсын нэр (хүний нэр) хийгээд орон, цэцэг, жимс, мод тэргүүтний нэрийг орчуулбаас мэдэхүй бэрх бөгөөд өгүүлэхүйеэ амаргүй болох ба таамаглан орчуулж болох бөгөөс ч утга тэр мэт мөн бусын магад үгүй нүгүүдийг нэрийн эх, сүүл аль зохист дор бандид ба хаан хийгээд цэцэг хэмээх тэргүүтэн алианаа өгүүлэх нэгэн нэрийг нэмж, мөнхүү энэтхэг буюу төвд нэрээр тавигдахуй”⁹⁶ гэжээ.

Ийнхүү Монголчуудын төвд хэлнээс ном зохиол орчуулж ирсэн олон жилийн арвин их туршлагын үр дүн болох энэхүү толь бичгийн оршилд дэвшүүлсэн орчуулгын тухай онол сургаал нь мөн тус толь бичигт монголоор хадаж хийсэн барамид, мадъямака, авидарма, винай, нотлохуй ухаан, дуун ухаан, урлахуй ухаан, тэжээхүйн ухаан, тогтсон таалал, шинэ хуучин дохио тэргүүтэн нь үе үеийн эрдэмтэн гүүш нарын орчуулгын онолын болон хэрэглээний гарын авлага болсоор иржээ.

“Мэргэд гарахын орон”-ы эх бар хэвлэлийн тухайд: “Мэргэд гарахын орон” толь бичиг нь төвд хэлээр мөн Төвд-Монгол хадмал ийм хоёр хэлбэр бүхий гурван эх уламжлан иржээ. Үүнд:

4. Жанжаа хутагт Ролбидоржийн төвд хэлээр анх найруулан зохиосон эх. Энэ нь түүний Жа буюу долдугаар ботид төвд хэлээр Бээжинд барлагджээ.
5. Дараа нь монгол хадмалыг хийгээд мөн Бээжинд Төвд-Монгол хадмалаар барлажээ.
6. Сүүлд нь 1924 онд Судар бичгийн хүрээлэнгийн санаачилгаар Буриадын Ага хийдэд энэ толь бичгийн модон барыг бүтээлгэсэн. Үүний модон бар нь эдүгээ Монголын Үндэсний номын санд хадгалагдаж байгаа бөгөөд Монгол Улсын

⁹³ Болд Ш, Цэрэнсодном Д. “Монголын уламжлалт анагаах ухааны тайлбарт дээж бичиг. Уб, 2013. т.360.

⁹⁴ Болд Ш, Цэрэнсодном Д. “Монголын уламжлалт анагаах ухааны тайлбарт дээж бичиг. Уб, 2013. т.358.

⁹⁵ Хүрэлбаатар Л. Монгол орчуулгын товчоон. Уб. 1995. т.16.

⁹⁶ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 20b

Засгийн Газрын 2012 оны 105-р тогтоолоор түүх соёлын “Хосгүй үнэт” өвд бүртгэжээ.

“Мэргэд гарахын орон”-ы эдгээр гурван бар хэвлэл эх одоо Монгол улсад хаана хадгалагдаж байгаа болон судрын хэмжээний тухай докторант Д.Мөнх-Отгоны тэмдэглэсэнээр:

1.Бээжинд барласан Жанжаа хутагтын сүмбүмийн Жа боть буюу долдугаар ботид төвд хэлээр хэвлэгдсэн энэ эх Улсын нийтийн номын сангийн Төвд номын сан хөмрөгт Жанжаа хутагтын сүмбүм хадгалагдаж байна. Дансны дугаар нь М0050515. Аймаг тус бүр бие даасан эхтэй, хуудсын дугаарыг төвд үсгээр, хятад ханзаар тэмдэглэсэн, хуудас бүрд 5 мөрөөр барласан, нийт 213 хуудас.

2.Бээжинд Төвд-Монголоор хадмалласан бар нь Улсын нийтийн номын сангийн Монгол судлалын сан хөмрөгт 12407/97-12413/97 дансны дугаартай долоон аймаг (барамид, мадхьяамака, авидарма, тогтсон таалал, учир шалтгааны ухаан, дуун ухаан, урлахуй ухаан), Д.Нацагдоржийн нэрэмжит Улаанбаатар хотын нийтийн төв номын санд найман аймаг (мадхьяамака, винай, тарни, учир шалтгааны ухаан, дуун ухаан, урлахуй ухаан, тэжээхүй ухаан, шинэ хуучин дохионы аймаг), академич Ц.Дамдинсүрэнгийн гэр музейд⁹⁷ зургаан аймаг (барамид, авидарма, тогтсон таалал, тарни, учир шалтгааны ухаан, дуун ухаан) тус тус хадгалагдаж байна. Мөн ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнд бүрнээрээ хадгалагдаж байна.

3.1924 онд Агын дацанд захиалгаар барлуулсан модон барын хэвлэл нь Улсын нийтийн номын сангийн Монгол судлалын сан хөмрөгт 12428/97 дансны дугаартай хадгалагдаж байна.

“Мэргэд гарахын орон” нь дээрх уламжлалт гурван эхээс гадна мөн орчин цагийн хэвлэлээр хоёр ном гарчээ. Үүнд:

1.1983 онд Ринчен, Сэцэнцогт нарын товчлон эмхэтгэсэнээр “Мэргэд гарахын орон” (Merged yarqu yin oрон)-ыг Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хорооноос дан монгол бичгээр хэвлүүлжээ.

2.2002 онд Бээжинд (Тө. dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Мо. merged yarqu yin oрон) Үндэстний хэвлэлийн хорооноос Төвд-Монгол хавсармал байдлаар нь “Тулгар бичгийн цуврал”-аар орчин цагийн хэвлэлээр хэвлэсэн.

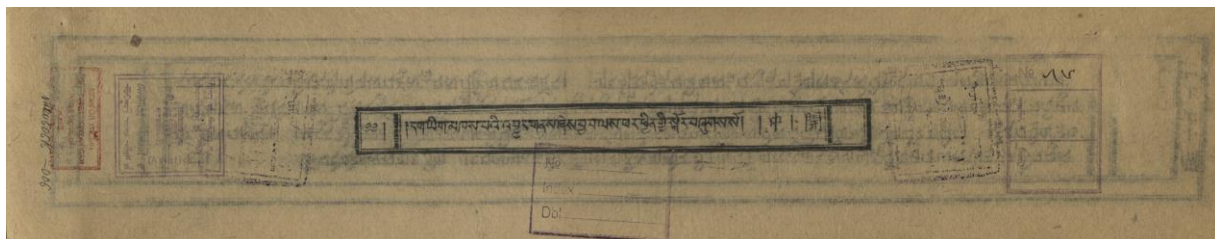
Уламжлалт төвд болоод Төвд-Монгол хадмал бар хэвлэлийн эхүүдийн бүтэц, хэмжээ, аймгуудын байдал, мөн 2002 онд хэвлэгдсэн Төвд-Монгол хавсарсан “Мэргэд гарахын орон”, 1983 онд дан монгол үсгээр хэвлэсэн “Мэргэд гарахын орон”-ы эхүүдийг харьцуулж үзвэл:

		Ролбидорж. Дан төвд хэлээрх эхийн	Бээжин бар. Төвд-	1924. Ага. Төвд- Монгол	1924 он. Ага. Төвд-	2002. Бээжин. Үндэстний хэвлэлийн	1983. Хөх хот. Өвөр Монголын

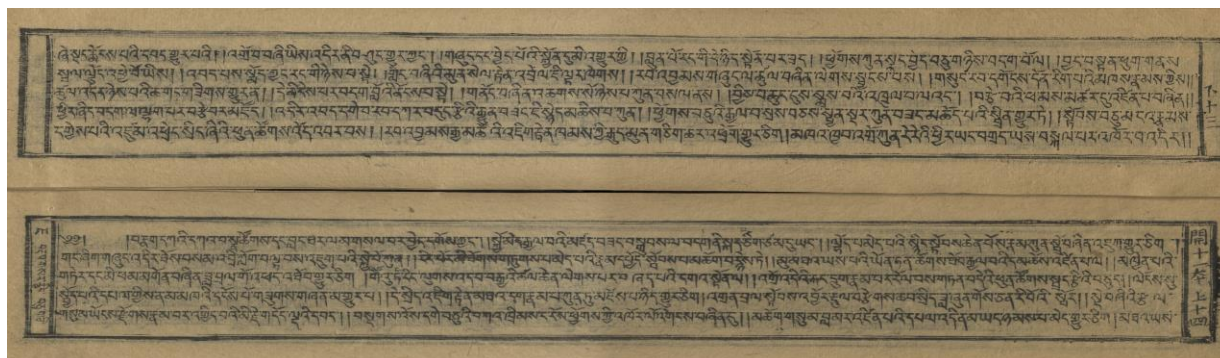
⁹⁷ Билгүүдэй Г. Ц.Дамдинсүрэнгийн гэр музейн монгол ном судрын бүртгэл, УБ, 2018, №1014, №1015

	Аймгуудын нэр	аймгуудын хуудасны хэмжээ	Монгол хадмал эхийн аймаг, хуудас хэмжээ	хадмал эхийн Боть	Монгол хадмал эхийн аймаг, хуудасны хэмжээ	хороо. Хэвлэмэл Төвд-Монгол эхийн хуудасны хэмжээ	Ардын хэвлэлийн хороо. Дан Монгол үсгээрх Товч эх
1	Барамид /phar phyin gyi skor/	1a-26a	1a-40a	Ka	1a-41a	1-178	-
2	Мадхьямака /dbu ma'i skor/	1a-10a	1a-16a	Kha	1a-16a	179-242	V бүлэг. 105-117
3	Авидарма /mngon pa'i skor/	1a-44a	1a-89a	Ga	1a-89a	243-540	VII бүлэг. 132-176
4	Винай /'dul ba'i skor/	1a-39a	1a-76a	Da	1a-76a	541-802	-
5	Тогтсон таалал /grub mtha'i skor/	1a-11b	1a-19a	Ca	1a-19a	803-881	IV бүлэг. 89-104
6	Тарни /sngags kyi skor/	1a-13a	1a-20a	Cha	1a-20a	883-967	-
7	Учир шалтгаан /gtan tshigs rig pa'i skor/	1a-11a	1a-18a	Ja	1a-18a	969-1037	VI бүлэг. 118-131
8	Дуун ухаан /sgra rig gi skor/	1a-16a	1a-27a	Nya	1a-27a	1039-1136	I бүлэг. 25-43
9	Урлахуй ухаан /bzo rig gi skor/	1a-12a	1a-20a	Ta	1a-20a	1137-1218	II бүлэг. 44-65
10	Тэжээхүй ухаан /gso rig gi skor/	1a-12a	1a-30a	Tha	1a-30a	1219-1322	III бүлэг. 66-88
11	Шинэ хуучин дохио /brda' gsar rnying gi skor/	1a-16a	1a-27a	Nga	1a-29a	1323-1431	-
	Нийт хуудас	213	382	11 аймаг	384	1431 нүүр	151 нүүр

Нэг. Ролбидоржийн төвд “Мэргэд гарахын орон” (Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas) нь аймаг бүр тусгай нүүрт гарчиг тавьж эхэлсэн. Жанжаа хутагтын сүмбүмийн дугаар(Ja)-ыг гарчгийн нүүрт бичээгүй, судрын дотор А нүүрт хүрээ татсаны өмнө хэсэгт ботийн дугаар, аймгийн нэр, хуудасны дугаарыг тавьсан. Аймгуудын болон А, В нүүрийн хүрээний ард талд хятад үсэгтэй. Нэг нүүртээ 5 мөрөөр барласан, бурхадын зураг үгүй, 213 хуудас судар байна.

Жанжаа хутагт бээр Хааны зарлигийг хүлээн авч “Мэргэд гарахын орон”-ыг зохиох болсон, энэ номыг зохиох ажилд мөн Монгол нутгийн аль нутаг газрын хэн оролцсон зэргийг толийн Оршил болон Төгсгөлийн үгэндээ тодорхой бичжээ. Жишээ нь: “Мэргэд гарахын орон”-ыг зохиох болсон тухай төгсгөлийн үгэнд: ...dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba 'di ni/ tse ring gnam gyi she mong gis yangs pa'i nor 'dzin gyi khyon la dbang bsgyur ba 'jam dbyangs brtan pa'i 'khor lo mi rje'i tsul du rol pa gong ma bdag po chen pos bka' stzal spyi bor blangs te 'phags yul paṅ grub rnam kyi gsung rab rmad du byung ba bstan bcos 'gyur ro cog chen po hor gyi skad du bsgyur ba la nye bar mkho ba'i yang lag du dmigs nas/ gong ma'i lung gis bkan ting pu'u shan bkang tsi ta ka shrir bsngags shir grub pa'i mtha' du ma la sbyangs pa'i blo kros mi dman pa sha kya'i dge slong ye shes bstan pa'i sgron me ming gshan lcang skya hu thog thur 'bod pas gzhung lugs mang por legs par gzhig ste dka' ba'i gnas rnam/ gong ma'i lung gis go'i lbu chan shir bsngags shing thub pa'i bstan pa yongs su rdzogs pa'i gnad la gzhan dring mi 'jog pa'i mkhyen rab kyi dbang phyug dam par gyur ba khri chen sbrul ba'i sku blo bzang bstan pa'i nyi ma dpal bzang po'i zhal snga nas la 'dri gtugs bdar sha bcaad nas legs par bsgrigs pa'i yi ge pa ni ta'i ku shri dge slong ngag dbang bstan 'phel dang lo tza tsa ba ku shri dge slong ngag dbang chos dpal gnyis kyis bgyis lags zhing//⁹⁸ ...

Жанжаа хутагтын төвд эхийн Шинэ хуучин дохионы төгсгөлийн хуудас

“Мэргэд гарахын орон хэмээгдэх тогтоосон энэ даягийг тэнгэрээс заяагдсан агуу их алтан дэлхийн чинээнд эрх орчуулагч бат хүрдэн Манзушри хүний эзний дүрээр цэнгэсэн Манзушри дээд их хааны буулгасан зарлигийг оройдоо авч Энэтхэг хутагтын орон дахь бандида шидтэнүүдийн хэтэрхий гайхамшигт сайн зарлиг орчуулсан эл бүгд шастирыг их оор Монголын хэлээр орчуулахуйд чухал хэрэглэхүйн гишүүн хэмээн сэтгэж [24b] дээд хааны бошгоор bkuvan ting bū śan kuwang tshi tā gauśṛi хэмээн өргөмжлөгдсөн эн олон тогтсон таалал дор мэргэнээ судалсан Шагжалигуудын аяга тахимлаг Ишдамбийдонмэ нөгөө нэр Жанжаа хутагт хэмээгдэх бээр олон тоотон гол ёсонд сайтар шинжлээд бэрх орнуудыг Манзушри хааны бошгоор Го вүн чан shri хэмээн өргөмжлөгдсөн бурхан

⁹⁸ Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba las brda' gsar rnying gi skor bzhugs so// Ja. 14b

багшийн шашны огоот төгссөн оньсонд бусдын ildar-a ayulal ügegüi-e сайтар мэдэгчдийн эрхт манлай болсон gildan ширээт хутагт Лувсандамбийням сайн цогтын гэгээн лүгээ зөвлөлдөн нийлүүлэн ариутган шийтгэж сайтар найруулсны бичээч нь Дай гүүш гэлэн [25a] Агваандампил, лозава гүүш гэлэн Агваанчойбал хоёр бүлгээ”⁹⁹ - гэж Их хааны зарлигийг Жанжаа хутагт хүлээн аваад хамаг олон тоотон гол ёсоныг шинжлээд бэрх заримыг ширээт хутагт Лувсанданбийнямтай зөвлөлдөн ариутган зохиож найруулсан бөгөөд бичээч нь Дай гүүш Агваандампил, Агваанчойбал хоёр юм гэжээ. Үүнийхээ араас мөн “Мэргэд гарахын орон”-ыг зохиох үйлсэд аль нутгийн хэн оролцсон зэргийг бичжээ.

Хоёр. Бээжинд Төвд-Монголоор хадмалласан бар нь Ролбидоржийн төвд “Мэргэд гарахын орон” (Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas)-ы аймаг бүр тусгай нүүрт гарчиг тавьж эхэлсэн уламжлалыг барьсан. Аймаг бүрээ төвд цагаан толгойн дарааллаар Ка, Kha, Ga, Da, Ca, Cha, Ja Nya, Ta, Tha, Nga гэж боть болгоод, боть бүрийн хуудсаа дотор нь 1a-аас эхлэн дугаарласан. Судар нь дотор талдаа хараар давхар хүрээ татсан. Дотор хуудасны давхар хүрээний өмнө талд ботийн дугаар, аймгийн нэр, хуудасны дугаарыг төвд болон монгол бичгээр бичсэн. Монгол бичгийг хөндлөн бичсэн. Давхар хүрээний ар талд хятад ханзтай. Нэг нүүртээ 3 мөрөөр бичихдээ төвдийн доод талд монголыг хадмаллан барласан. Нийтдээ 384 хуудас.

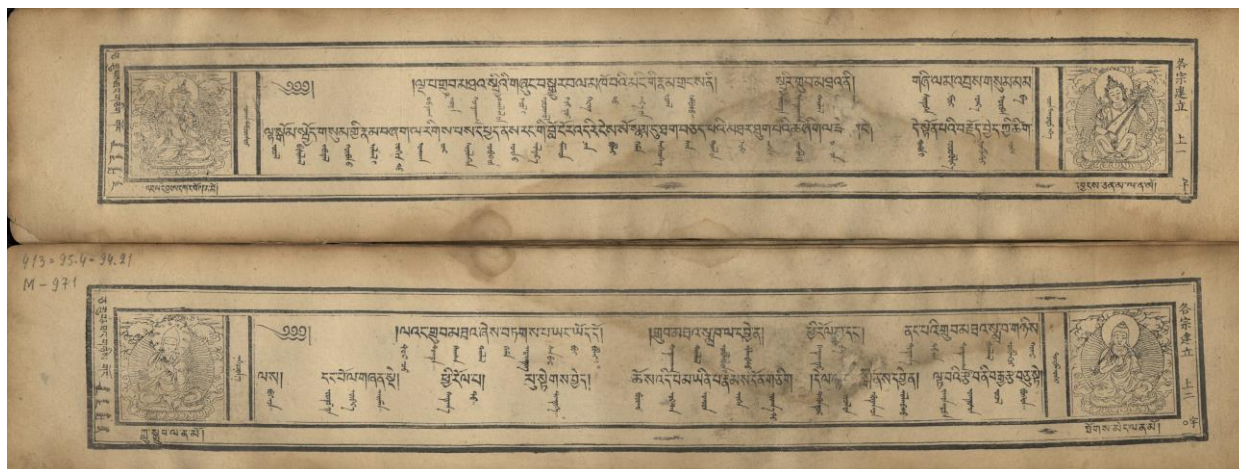

Бээжин барын эхний буюу Барамидын аймгийн 1b, 2a нүүр

Судрын хамгийн эхний буюу Барамидын аймгийн 1-р нүүрийн В талын эхэнд Майдар (byams ba), голд нь Бурхан (sha kya thub pa) багш, энэ нүүрийн ард Манзушри ('jam dbyangs) бурханыг, 2-р хуудасны А нүүрийн эхэнд Жову Адиша (A ti sha), ард нь богд Зонхавагийн (rgyal ba btzong kha pa) хөргийг тавьжээ. Бурхадын нэрийг хөргийн доод талд төвдөөр, хажуу талд монголоор бичсэн.

Мөн Тогтсон тааллын аймгийн эхний хуудасны В талын эхэнд Цагаан Манзушри ('jam dbyang dkar bo), хуудасны ард Янжинлхам (dbyangs can ma) бурханыг Уран дуут хэмээн бичжээ. 2-р хуудасны А нүүрийн эхэнд Нагаржуна (Klu sgrub), нүүрийн ард Төрвөл үгүй (Thogs med) бурхадын зураг байна.

⁹⁹ Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba las brda' gsar gi skor mnying bzhuqs so// Nga. 24a-25a

Бээжин барын Тогтсон тааллын аймгийн 1b, 2a нүүр

Бас Винайн аймгийн төгсгөлийн хуудас буюу 76-р хуудасны А нүүрний эхэнд Махагал (mgon po rhyag drug ba), ард нь Эрлэг хаан (gshin rje chos rgyal)-ы зураг, “Мэргэд гарахын орон”-ы төгсгөлийн хуудсанд Охин тэнгэр (dpal ldan lha mo) буюу Лхам сахиус, Бясман тэнгэр (nam thos grag) буюу Намсрай бурханы зурагтай.

Төвд-Монгол хадмал Бээжин барын агуулга нь Ролбидоржийн төвд эхтэй адил. Учир нь Жанжаа хутагтын төвд эхийг барьж түүнд монгол хадмал хийсэн. Иймд эхлэхдээ Барамидын аймгаар эхлээд, шинэ хуучин дохиогоор төгсөж байгаа бөгөөд бүх аймгуудын агуулга тохирч байна.

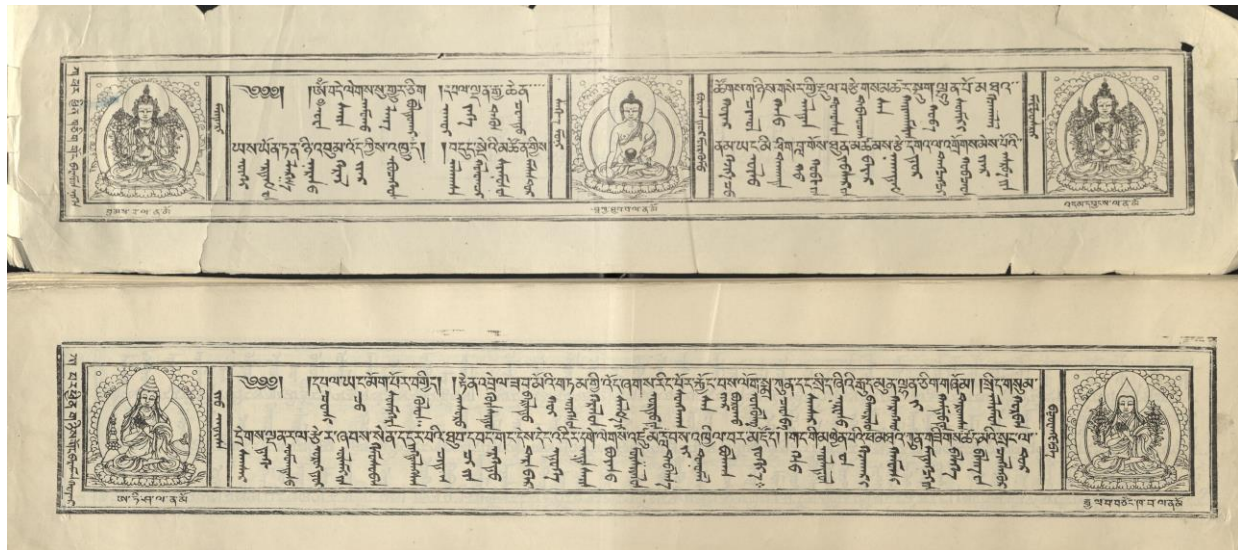
Бээжин барын төгсгөлийн хуудас

“Мэргэд гарахын орон” даягийг Их хааны зарлигийг хүлээн аваад Ролбидорж бээр зохиосон тухайд өмнө өгүүлсэн. Мөн энэ толийг зохиоход Монголын олон газар орны нэртэй эрдэмтэн мэргэд гүүш нар хамт оролцон ажилласан байдаг. Энэ тухай төгсгөлийн үгэнд мөн тодорхой бичжээ. Тухайлбал: “Их оор Монголын хэлээр орчуулахын учраа Гялдан (mo.dgi-ldan) (Тө. khri chen sprul) ширээт хутагт, зохиогч би үр üy-e[rang] хоёр, Пүүен (phu’u yin) лам агсан гэлэн Шийрэвжамц, тангад бичгийн сургуулийн бүгд захирагч сайд, тэргүүн зэрэг тайж, эфү үзэмчин Гомбожав, тангад бичгийн дэд сургуулийн багш бөгөөд Лүн пү си (тө. lung phu zi’)-ийн засаг лам сөнөд Данзанчойдар гэлэн, [25b] баруун Шар сүмийн засаг лам Чойнпилдаржаа гэлэн, тангад бичгийн дэд сургуулийн багш бөгөөд Жин жү си (тө. cing ju zi)-ийн да лам гэлэн Шийрэвжамц нугууд ба Төвд Үй Зангаас ирсэн,

зурхайн ухааныг өгүүлэгч сэцэн равжамба Лувсансанжаа, дууны ухааныг өгүүлэгч мэргэн равжамба Шийрэвданзан, тэжээх ухааныг судалсан, дархан эмч Жамьянжалцан ба Домадцагдотанбапабаижиганданпандэлин (тө. mdo smad tsags mdo thang pa pha'i kya dga' ldan phan bde gling)-ийн монрамба Агваанжамц, [26a] монрамба Агваансамбуу ач авга хоёр, Амдогомандамчойлин (тө. a mdo sgo mang dam chos gling)-гийн калачакрач /kele jeger-e ci/ (тө.dus 'khog дүйнхор) бандид, цорж, равжамба Лувсанжалцан, Төгс цогт Брайбүн гомангийн бандид, цорж, равжамба Ишцүлтэм, Төгс цогт Брайбүн гомангийн зүүн авга линсрэй гавж Агваанринчин лүгээ гол ёсны маш хэтэрхий хэллэгч (өгүүлэгч) таван гаарамба, Хорчин ноён хутагт хувилгаан Агваанлуvsан-Ярпил, баруун Авганар да лам, ачит мэргэн цорж Лувсанчойнзин, Харчин туст цорж, гүүш Агваандовдон, Жаруд ширээт, үлэмж билигт эрдэнэ гүүш Чойжамц, Хөх хотын Чойжав дияанч хутагтын эрдэнэ дархан гүүш Дамбажамц, зүүн Авганарын дархан ширээт дай гүүш гэлэн Агваандампил, Жавзандамбын хүрээний номч нансо Дагва гүүш, билигт Дагва гүүш, хурц билигт Чойдорж гүүш, шадар нансо Лувсангэлэг гүүш, Үзэмчний лозава гэлэн Агваанчойбал”¹⁰⁰ - гээд олон гүүш мэргэдүүд эртний хуучин орчуулга зэргийг шинжлэн зохиосон тухай “Мэргэд гарахын орон”-ы төгсгөл үгэнд бичжээ.

Гурав. Судар бичгийн хүрээлэнгийн захиалгаар Буриадын Агад хэвд бүтээсэн “Мэргэд гарахын орон” нь ерөнхийдөө Бээжин барын хэвийг барьсан байдалтай. Уламжлал ёсоор аймаг бүрийн гарчгийг шинэ нүүрэнд бичиж мөн аймаг бүрээ Ка, Kha, Ga, Da, Ca, Cha, Ja Nya, Ta, Tha, Nga гэж ботилсон. Судрын дотор дан хүрээ татсан. Хуудасны өмнө талд хуудасны дугаарыг төвд ба монголоор бичсэн. Монгол бичгийг дээрээс доош нь бичсэн. Хуудасны ард ямар нэг үг үсгийн тэмдэглэгээ үгүй. Бээжин барын адил Барамид, Тогтсон тааллын эхний 2 нүүр, Винай, Шинэ хуучин дохионы аймгуудын төгсгөлийн хуудас бурхадын зурагтай.

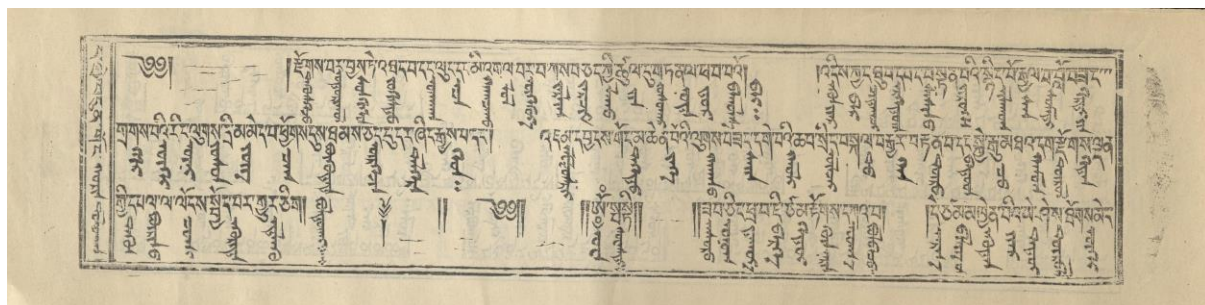
¹⁰⁰ Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba las brda' gsar mying gi skor bzhugs so// Nga. 25a-26a

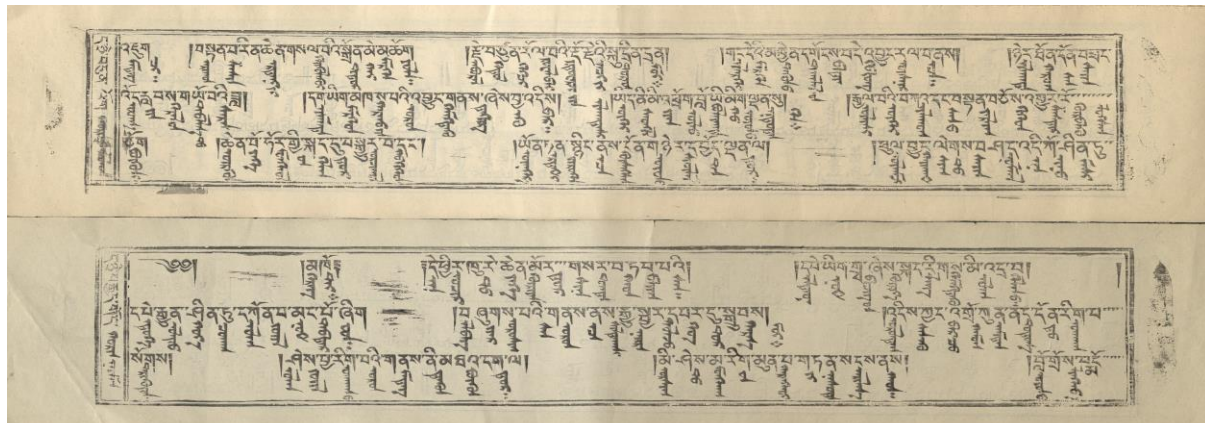
Ага барын эхний хоёр нүүр

Энэ Агын бар нь Бээжинд хэвлэсэн Төвд-Монгол эхийг ерөнхийд нь хуулан барласан бөгөөд харин өмнөх Бээжин барын төгсгөлийн үгийн араас юуны учир хэний захиалгаар хаана, хэн, бар хэвд бүтээсэн тухай ерөөл шүлэг, төгсгөлийн үг бичжээ. Үүнд:

Бээжин барын араас залгаж төгсгөлийн үг бичсэн Ага барын хуудас.27а.

Oṃ sba sti// zab cing phra ba ji tzam rtogs dka' ba/ de tzam mkhyen pa'i ye shes thogs med [27b] 'jug/ bstan pa rin chen gsal ba'i sgron me mchog/ rje btzun rol ba'i rdo rje'i sku drin dran/ gang de'i mkhyen dgongs bde 'byung ral ba nas/ nyer thon don bzang 'od rlabs g.yo ba'i zla/ dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba 'dis/ yid ni mi 'phrog blo yi mig ldan su/ rgyal ba'i bka' dang bstan bcos 'gyur ro cog/ chen po hor gyi skad du bsgyur ba dang/ yon tan snying nas don gnyer dpyod ldan la/ phul byung legs bshad 'di ko shin tu [28a] mkho/ de phyir khu re chen mor gsar ttab pa'i/ dpe yig grwa zhes skad rigs mi 'dra ba/ dpe rgyun shin tu dkon pa mang po zhig/ bzhugs pa'i gnas nas rgyu sbyar dpar du sgrubs/ 'dis kyang 'gro kun nang don rig pa

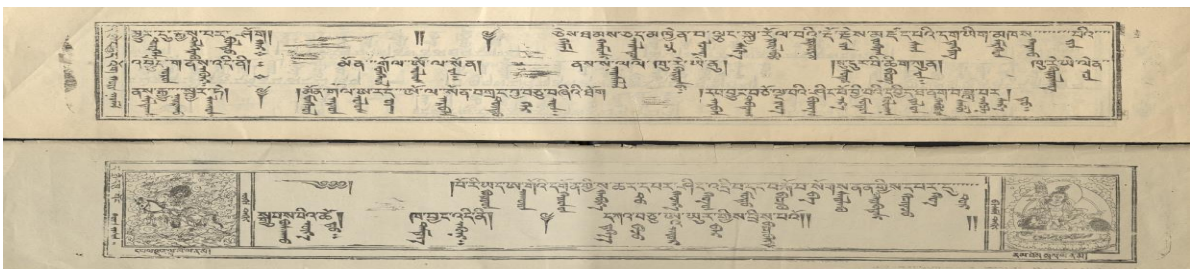

sogs/ shes bya rig ba'i gnas ni mtha' dag la/ mi shes ma rig mun pa gtan sangs nas/ blo gros bad mo [28b] myur du rgyas par shog/ // ces thams cad mkhyen pa lchang skya rol ba'i rdo rjes mdzad pa'i dag yig mkhas pa'i 'byung gnas 'di ni/ mong gol o la son/ nas sa lal khu re ye nu/ su dur bi chig kun/ khu re ye len nas rgyu sbyar te/ /mon gol a rad o la son bgrang bya bcu bzhi'i thog/ rab byung bco lnga ba'i shing pho byi ba'i dbyid tha nag ba zla bar/ [29a] // bo ri yad a go'i dgon gyis char dbar shing 'dri ba dang brko ba sogs nan gyis dpar du sgrubs pa'i tse/ kha byang 'di ni/ /dka' bcu ā yur gyis bris pa'o//¹⁰¹

Судар бичгийн хүрээлэнгээс захиалан бүтээлгэсэн Ага барын төгсгөлийн хуудас[27b-28a]

“Ом суvasди.

Асар оногдохуйяа бэрх хэдий гүн нарийн утга боловч
 Арга билгийн үүдээр төдий түрвэлгүй [27b] мэдэгч
 Ариун шашин эрдэнийг гийгүүлэхүй тодорхой мэргэн зул
 Аврал гэтэлгэгч Ролбидоржийн ачийг дурдмуй.
 Илэрхий мэргэн түүний тааллын дэнжүн¹⁰² үснирээс
 Илт гарсан сайн утгын гэрлийн давалгаат саран
 Ямагт Мэргэд гарахын орон хэмээгдэх даяг үүгээр
 Ялагдашгүй сэтгэлээ үл булаагдах оюуны нүдтэн хэн.
 Үлшгүй ялгуусны зарлиг хийгээд шастир хөрвүүлсэн бүхнийг
 Өргөн их Монголын хэлэнд орчуулах хийгээд
 Үнэхээр эрдмийг зүрхнээс хүссэн оюуны шинжлэлтэнд
 Үлэмж гайхамшигт сайн номлол энэ нь маш [28a] хэрэгтэй.
 Энэ учирт, Их хүрээнд шинэ тогтоод байсан
 Элдэв ном бичгийн хүрээлэн хэмээгдэх олон хэлний
 Эдүгээ олодохуйяа чухаг олон зүйл ном дэвтрүүд
 Элбэгээр оршсон орноос шалтгааныг найруулж хэвд гаргамуй.
 Оролдсон үүгээр ч хамаг амьтан дотоод ухаан тэргүүтэн
 Олон зүйл ухааны орон мэдэгдэхүүн бүхэнд
 Уршигт мунхгийн харанхуйг насад арилгаад
 Оюуны лянхуа [28b] түргэнээ дэлгэрэх болтугай”

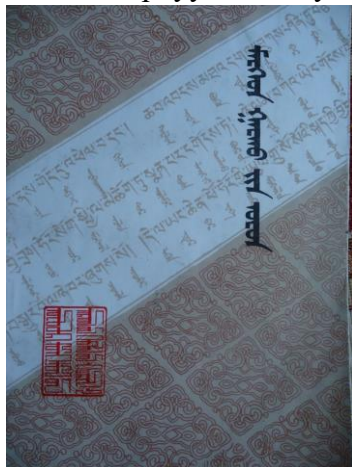
Судар бичгийн хүрээлэнгээс захиалан бүтээлгэсэн Ага барын төгсгөлийн хуудас.28b-29a.

¹⁰¹ Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba las brda' gsar mnying gi skor bzhugs so// Nga. 27a-29a

¹⁰² тө. bde 'byung- жаргалан гарахуй нь 1.инээх, 2.Их эрхт тэнгэр, 3.Шамбал. Л.Тэрбиш.Төвд-Монгол иж бүрэн толь. т.751.

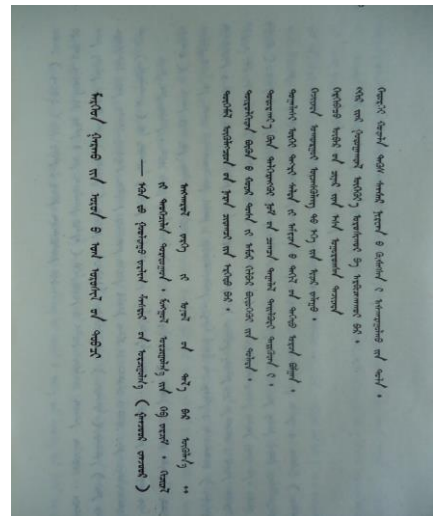
хэмээн хамгийг айлдагч Жанжаа Ролбидоржийн зохиосон даяг “Мэргэд гарахын орон” үүнийг Монгол улсын нийслэл Хүрээний Судар бичгийн хүрээлэнгээс шалтгаан найруулаад, Монгол ард улсын арван дөтгөөр он, арван тавдугаар равжүнгийн (жарны) эр модон хулгана жилийн хаврын сүүл нагба сард [29a] Буриад Агын хийдийн хавъяат газраа хэвийн мод бичих ба сийлэх тэргүүтнийг хичээж хэвд босгох үед, тэмдэг үүнийг гавж Аюур бээр бичив”¹⁰³ гэж өмнөх Бээжинд барласан Төвд-Монгол “Мэргэд гарахын орон”-ы төгсгөлийн үгийн араас энэхүү дээдийн номыг зохион найруулсан Ролбидоржид талархсан шүлгийг өгүүлээд мөн Их хүрээнд тогтоод байгаа шинэ хүрээлэн нь хамаг хэрэгт ном дэвтрүүдийг хэвд гаргах үйлсийг чухалчлан Судар бичгийн хүрээлэнгээс захиалсан хэрэг учрыг өгүүлээд Агын хийдийн газар хэвд гавж Аюур бичив гэсэн ерөөл шүлэг, хэв барыг хийсэн төгсгөл үгийг бичжээ.

Дөрөв. Merged yarqu yin oron (1983). Ринчингаваа, Цэцэнцогт нар товчлон эмхэтгэж, Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хорооноос дан монгол бичгээр хэвлэсэн “Мэргэд гарахын орон” нь товчлон хураангуйлсан шинжтэй учир Барамид, Винай, Тарни, Шинэ хуучин дохио - гэсэн 4 аймгаас бусад 7 аймгийг товчлон оруулжээ. Аймгуудыг номд байрлуулахдаа уламжлалт дарааллаар бус, харин Дууны ухаан, Урлахуй ухаан,

Тэжээхүй ухаан, Тогтсон таалал, Төв үзэл, Учир шалтгаан, Авидарма гэсэн дарааллаар бүлэглэжээ. Ингэхдээ мөн Тогтсон таалал, Төв үзэл, Авидарма гэсэн энэ 3 аймгийн товчийг өгүүлэхдээ гурвууланг нь Дотоод ухааны аймгийн гэж гарчигтаа нэрлэжээ.

Энэ номын зорилго ба бүтцийн тухайд товчлон эмхэтгэгчдээс: “Эдүгээ бид эх улс, үндэстэн ба эн дэлхийн соёлын үнэт өв болсон энэхүү дурсгалт бичгийг тусгайлан танилцуулж, одоохи манай монгол хэл орчуулгын лавлалт болгохоор туурвив. Ийнхүү “Ганжуур”, “Данжуур”-ын агуулгын товч – таван ухааны монгол орчуулгын ууган толь “Мэргэд гарахын орон”-ыг: “Уг оршлын товч”, “Дууны ухааны аймгийн товч”, “Урлахуйн ухааны аймгийн товч”, “Тэжээхүй ухааны аймгийн товч”, “Дотоод ухааны аймгийн Тогтсон тааллын товч”, “Дотоод ухааны аймгийн Төв

¹⁰³ Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba las brda' gsar rnying gi skor bzhugs so// Nga. 27a-29a

үзлийн товч, “Учир шалтгааны ухааны аймгийн товч”, “Дотоод ухааны аймгийн Авидармын товч” зэрэг найман бүлэгт хураангуйлан эмхэтгээд бүгд наймант бүлэгт товхимол болгов”¹⁰⁴ гэж номын “Өмнөх тэмдэглэл”-дээ дурджээ.

Номын бүлэг бүрийн эхэнд уг бүлэгт юуны тухай өгүүлэх агуулгыг маш товч хураангуйлан тодотгосон үг бичжээ. Үүнд:

- “Мэргэд гарахын орон”-ы уг оршлын товч товч. Үүнд голдуу Зарлиг, Шашдирын орчуулга (“Ганжуур”, “Данжуур”)-ыг түүхчлэн дурдаад, монгол орчуулгын хэв зарчим, хичээл анхаарал зэргийг онолын талаар өгүүлнэ”¹⁰⁵ гэжээ. Энэ “Мэргэд гарахын орон”-ы уг оршлын товч гэсэн хэсэгт Барамидын аймгийн эхэн хэсэгт байдаг “Мэргэд гарахын орон”-ы удиртгал хэсгийг маш товчлон хураангуйлж аваад, түүнийхээ араас Шинэ хуучин дохионы аймагт байдаг “Мэргэд гарахын орон” зохиолыг зохиосон тухай төгсгөлийн үгийн хэсгээс мөн маш хураангуйлан товчилж оруулжээ. Ингэснээр энэхүү “Мэргэд гарахын орон”-ы уг оршлын товч гэх энэ бүлэг нь Мэргэд гарахын орон номыг зохиох болсон үндэслэл, бурханы шашны үүсэл хөгжил дэлгэрэлт, “Мэргэд гарахын орон”-ыг хэн, хэзээ, ямар учраас зохиосон зэргийн тухай ойлголт мэдээллийг өгч байгаа юм.
- Нэгдүгээр бүлэг. Дууны ухааны аймгийн товч. Энэ бүлэгт эртний эл улс үндэстний жаран хэдэн зүйлийн үсэг бичгийг дурдаад Энэтхэг – Төвд хэл зүй ба тийн ялгалуудыг үзүүлж, эдгээрийг Монгол орчуулгад яаж хэрэглэх, али галийн үсгүүдийг монгол бичигт хэрхэн тэмдэглэх зэргийг өгүүлнэ¹⁰⁶.
- Хоёрдугаар бүлэг. Урлахуй ухааны аймгийн товч. Энэ бүлэгт утга урлаг, уран барилга, бичиг зурхай, биеийн тамир зэрэг бие, хэл, сэтгэлийн урлахуй ухааны товчийг өгүүлнэ. Тухайлбал, улирлын ба одны зурхайн тухай нэрсийг тоочно¹⁰⁷.
- Гуравдугаар бүлэг. Тэжээхүй ухааны аймгийн товч. Энэ бүлэгт анагаах ухааны дөрвөн үндсийн эм эмнэлэг эрүүл хамгааллын тухай нэрийтгэлүүдийг өгүүлнэ¹⁰⁸.
- Дөрөвдүгээр бүлэг. Дотоод ухааны Тогтоосон тааллын товч. Энэ бүлэгт буддын шашныг хамарсан Энэтхэгийн эртний шашны дотоод ухааны зуун арван аймаг бүлгийн үзэлтийг дурдана¹⁰⁹.
- Тавдугаар бүлэг. Дотоод ухааны аймгийн Төв үзлийн товч. Энэ бүлэгт Буддын шашны гол ёсны үндсэн үзлийг өгүүлнэ¹¹⁰.
- Зургаадугаар бүлэг. Учир шалтгааны ухааны аймгийн товч. Энэ бол V зууны үеийн Энэтхэгийн гүн ухаантан Заган (jaḡan, jina) хийгээд Дармагардийн зохиосон логикийн ухааны зохиол болон шалгадаг долоон аймгийн товч болно¹¹¹.

¹⁰⁴ Merged γarqu yin oron. 1983. т.4

¹⁰⁵ Merged γarqu yin oron. 1983. т.5

¹⁰⁶ Merged γarqu yin oron. 1983. т.25

¹⁰⁷ Merged γarqu yin oron. 1983. т.44

¹⁰⁸ Merged γarqu yin oron. 1983. т.66

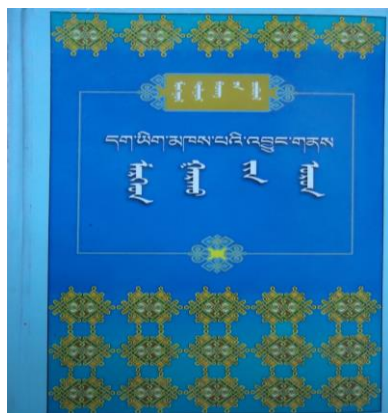
¹⁰⁹ Merged γarqu yin oron. 1983. т.89

¹¹⁰ Merged γarqu yin oron. 1983. т.105

¹¹¹ Merged γarqu yin oron. 1983. т.118

- Долдугаар бүлэг. Дотоод ухааны аймгийн Авидармын товч. Энэ бүлэгт Буддын шашны гүн ухааны онол үзэлтийг өгүүлнэ¹¹² – хэмээсэн нь энэ бүлгийн товчуудын агуулга юу болохыг маш товч өгүүлжээ.

Иймд энэ “Мэргэд гарахын орон” гэх хураангуй ном нь Дорно дахины уламжлалт мэдлэг ухааны ойлголтуудаас өнөө цагийн эрхэм хэрэглэгчдэд аль дөт ойртуулж хялбаршуулахыг хүргэсэн нь харагдаж байна. Тиймээс “Уул товхимлыг эмхэтгэхдээ бид, өргөн олон монгол хэл бичгийнхэн, ялангуяа залуу нэг үеийнхний унших, үзэхийн дөхмийг бодож НА ГА-ийн нүд дусал ба үг өгүүлбэрийн цэг тэмдгийг нэмж, энэтхэг төвд галиг үсгийн бичлэгийг одоох монгол авиа дуудлага ёсоор тавьсны хамт галиг үгс, хүнд үгсийг аль чадахаар тайлбарлаж хаалт дотор дагалдуулав”¹¹³ гэжээ.

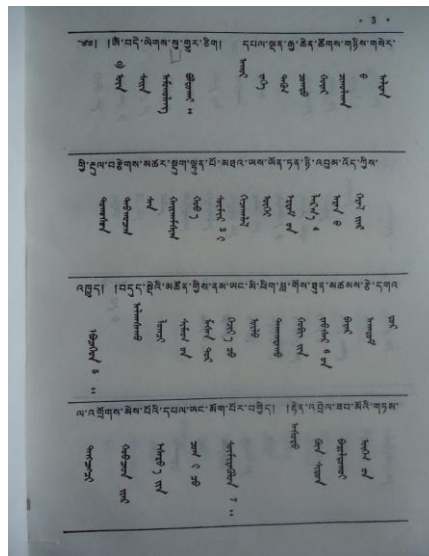
Тав. (Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Мо. Merged ʿarqu yin oron) 2002 он. Жамъянтүвдэн (Тө. 'jam dbyang thub bstan, Мо. jamyantübden), Зоригту (Тө. so rig thu, Мо. joriṣtu) нарын хянаж тайлбарласан Үндэстний хэвлэлийн хорооноос Төвд-Монгол хавсармал байдлаар нь “Тулгар бичгийн цуврал”-аар орчин цагийн хэвлэлээр хэвлэсэн. “Мэргэд гарахын орон”-ыг эрхэлж тайлбар хийсэн Жамъянтүвдэн нь Бээжингийн Юүнхэ гүн сүмийн хамба, Зоригту нь Хэвлэлийн хорооны Монгол тасгийн дарга байв. Энэ “Мэргэд гарахын орон” нь үндсэн 11 аймгаас гадна номыг эрхлэн хэвлэж буй тухай Жамъянтүвдэн, Зоригту нарын товч оршилтой. Уг оршилд: “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг”-ийг найруулан зохиосны зорилго гэвэл: “Данжуур”-ын монгол орчуулгыг эмхэтгэн засаж, бүртгэн орчуулахад бурханы номын орчуулгыг зөв сайн нэгтгэхийн төлөө юм. Дайчин улсын Тэнгэр тэтгэсний үе хүрэхэд Монгол үндэстний шашны соёл хөгжөөд нэлээд дээд хэмжээнд хүрсэн юм. Бурханы сайн тааллын зарлиг “Ганжуур” мэтийн агуу бүтээлийг их оор Монголын хэлэнд бүрэн орчуулж “Данжуур” тэргүүтэн бусад номуудаас бас үлэмж олон орчуулж, монгол хэлний орчуулгын ажлыг ихээр хөгжүүлэв. Энэхүү хөгжилтөд Ишдамбийдонмэ, Лувсандамбиням, Шийрэвжамц, Гомбожав мэтийн эрдэмт мэргэд ундрэн гарч монгол үндэстний соёлын хөгжилтийг ч цаашид ахиулсан байна. Энэ нь манай тэр үеийн соёлын хөгжилтийн маргашгүй нотлол болно¹¹⁴ - гэж “Мэргэд гарахын орон”- зохиох болсон тухайн цаг үеийн зорилго, тэр үеийн монгол хэл бичгийн хөгжилт, түүнд оруулсан монгол номын мэргэдийн хувь нэмрийг товч өгүүлжээ.

¹¹² Merged ʿarqu yin oron. 1983. т.132

¹¹³ Merged ʿarqu yin oron. 1983. т.4

¹¹⁴ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Мо. Merged ʿarqu yin oron. 2002. т.19

Мөн энэ “Мэргэд гарахын орон”-ыг хэвлэх болсон зорилго, эх сурвалж, хэрхэн бэлтгэсэн тухайгаа: “Манай улсын үндэстний соёлын эрдэнэсийн сангийн чухаг өв болсон “Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг”-ийг нэн олон уншигчидтай танилцуулж, хойшдын эрдэм шинжилгээний ажилд нэн их үйлдлийг нь бадруулахын төлөө бид “Найралт найрамдах сүмд” хадгалагдаж байсан модон барын судраар эх болгож, “Бээжин номын сан”-д хадгалагдаж байгаа модон барын судар ба бусад материалыг лавлалт болгон харгуулсан бөгөөд уншиж ойлгоход бэрх үгсэд товч дөхөм тайлбар зүүлгээд хэвлэлд оруулав”¹¹⁵ – гэж Монгол үндэстний соёлын өвийг хожим хойшдын уншигч судлаач олонд түгээн дэлгэрүүлэх зорилго учраа бичжээ.

“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг”-ийн судлагдсан байдал.

“Мэргэд гарахын орон” нь Монгол хэлний нэр томьёо, орчуулга төдийгүй олон салбар ухааны судлалд үнэ цэнтэй бүтээл болохыг эрдэмтэн судлаачид судалгаа шинжилгээнийхээ бүтээлд онцлон тэмдэглэсээр иржээ. Тухайлбал: **Ц.Дамдинсүрэн** “Монголын уран зохиолыг Монголд судалсан нь”-даа: “1740 онд зохиогдсон “Мэргэд гарахын орон” гэдэг түвд монгол толийн оршилд, уран зохиолын судлалын зарим асуулт анх тавигдсан байна. Гадаад хэлнээс ном орчуулах зарчим, бичгийн хэлний асуулт, хэлбичгийн зүтгэлтэн Чойжи-Одсэр, Гүнгаа-Одсэр нарын тухай чухал үнэлэлт мэдээ, монгол хэлээр бичигдсэн, орчуулагдсан зарим бичиг зохиолын тухай мэдээ зэрэг зүйл тэр оршилд бичигдсэн байна”¹¹⁶ гэсэн нь Монголын уран зохиолын судлалын түүхэнд ч чухал ач холбогдол хамааралтай болохыг тэмдэглэжээ. Мөн **Д.Цэрэнсодном** “Монгол “Данжуур”-ын орчуулга”-даа: “Мэргэд гарахын орон” толь бичгийн оршилд орчуулгын онолын зарим нэгэн асуудлыг хөндөж бичсэн нь сонирхолтой юм. Тухайлбал, шүлэглэсэн зохиол, үргэлжилсэн зохиол хоёрын орчуулгын ялгавартай тал, хүн, юмын нэрийг орчуулгад хэрхэн шийдвэрлэх, яруу найруулгын /зохист аялгууны/ хийгээд элдэв ёгт нэрийн далд утга чанарыг хадгалан орчуулах гэх мэт нилээд нарийн ширийн зүйлийг авч үзсэн нь зөвхөн “Данжуур” номыг орчуулагч нарт онолын удирдамж болсон төдийгүй дундад зууны монголын орчуулгын амьдралд чухал ач холбогдолтой байсан нь ойлгомжтой”¹¹⁷, **Д.Цэрэнсодном** “Монгол намтар зохиол. Жанжаа намтар”-таа: “Данжуур”-ын орчуулга түүний бэлтгэл ажил болсон “Мэргэд гарахын орон” хэмээх Төвд-Монгол дохионы бичиг нь энэ хүний нэртэй холбоотой билээ”¹¹⁸, **Л.Хүрэлбаатар** “XVII-

¹¹⁵ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. 2002. т.22
¹¹⁶ Дамдинсүрэн Ц. Монголын уран зохиолын тойм. I дэвтэр. Уб. 1957. т.15
¹¹⁷ Цэрэнсодном Д. Монголын бурханы шашны уран зохиол. Дэд дэвтэр. 2007. Уб. Т.28-29
¹¹⁸ Монголын уран зохиолын тойм. II дэвтэр. Уб. 1976. т.253, 254

XVIII зууны үеийн орчуулгын зохиол”-доо:¹¹⁹ “Үүнийг хийхийн тулд Жанжа Ролбидорж (1717-1786), гүүш Шаравжамц, гүн Гомбожав, Дай гүүш Агвандампил (1700-1780) зэрэг олон эрдэмтэн, орчуулагч гүүш нараар бүрдсэн тусгай комиссыг ажиллуулж “Мэргэд гарахын орон” нэртэй төвд-монгол нэр томъёоны толь бичгийг 1740-1742 онд бэлтгэж гаргасан байна. Энэ толь бичигт “Данжуур”-ыг орчуулахад эн түрүүн шаардлагатай их бага арван ухааны ном сударт гардаг олон нэр томъёог Төвд-Монголоор оноон журамласны дээр энэ толь бичгийн оршил хэсэгт “Данжуур”-ыг орчуулах, ер нь аливаа орчуулгыг хийхэд анхаарвал зохих орчуулгын онолын үндэстэй, чухал чухал зарим баримтлалуудыг дэвшүүлж, орчуулагчийн хөдөлмөртэй холбогдсон зарим зүйлийг өгүүлжээ”¹²⁰ гэжээ. Мөн Ц.Дамдинсүрэн “Ганжуур”, “Данжуур” ба Монгол уран зохиолын холбоо”¹²¹, Д.Цэрэнсодном “Данжуур”-ын орчуулга”¹²², Д.Цагаан “Түүхэн сурвалж бичиг, уран зохиолын холбоо”¹²³, Д.Цэрэнсодном “Бурханы шашны их хөлгөн судар “Ганжуур”, “Данжуур”¹²⁴, Л.Хүрэлбаатар “Судар шастирын хоёр их цоморлиг ба Ганжур, Данжур”¹²⁵, Л.Хүрэлбаатар “Судар шастирын монгол орчуулга ба аман судар”¹²⁶ зэрэг эрдэм шинжилгээний бүтээлүүддээ “Мэргэд гарахын орон”-ы тухайд судлан шинжилж, түүний агуулга, ач холбогдол, үнэ цэнийг тэмдэглэсээр иржээ.

Доктор Б.Сайнбилэг “Мэргэд гарахын орон”-ыг тусгайлан судалж “A Philological study on the Dag-yig-mkhas-pa'i-'byung-gnas” нэртэй судалгааны зохиол бичиж БНСУ-ын Сонгнам Солонгос судлалын академийн Солонгос судлалын тэнхимд буддын судлалын философийн докторын зэргийг 2016 онд хамгаалжээ. Б.Сайнбилэгийн судалгааны ажил нь эрдэм шинжилгээний удиртгал, үндсэн эх гэсэн хоёр үндсэн хэсгээс бүрдэж буй.

1. Удиртгалдаа “Мэргэд гарахын орон” ба Жанжаа хутагт Ролбидорж хийгээд эх сурвалжуудын тухай бичжээ. Энэ удиртгалаа англи хэлээр (2-34-р нүүрт) бичсэн.
2. “Мэргэд гарахын орон”-ы Төвд-Монгол эхийг төвд ба монгол эрдэм шинжилгээний галигаар галигласан (35-543-р нүүрт). Ингэхдээ эх зохиолоо дотор нь агуулгын байдлаар нь ангилж дэд гарчиг өгөөд, тэр ангиллынхаа хэсэг хэсгээр төвд галиг, монгол галигаа хийж, Ролбидорж, Бээжин бар, Ага барын эхүүдэд буй зөрөө ялгааг доор нь зүүлтээр тэмдэглэжээ.

Доктор Б.Сайнбилэгийн “A Philological study on the Dag-yig-mkhas-pa'i-'byung-gnas” судалгаандаа “Мэргэд гарахын орон”-ын аймгуудын доторх агуулгыг тодорхой зүйлчлэн ангилж, төвд болоод монгол эхүүдийг эрдэм шинжилгээний галигаар нямбай галиглаж, эхүүдийн зөрөөг (Bu – Буриад бар. Be – Бээжин бар. Dag-Yig 2002 –

¹¹⁹ Хүрэлбаатар Л. Монгол орчуулгын товчоон. 1995. т.80-91

¹²⁰ Хүрэлбаатар Л. Монгол орчуулгын товчоон. 1995. т.80-91

¹²¹ Монголын уран зохиолын тойм. II дэвтэр. Уб. 1976. т.385

¹²² Д.Цэрэнсодном. Монгол уран зохиол. 1987т.314.

¹²³ Монголын уран зохиолын тойм. II дэвтэр. Уб. 1976. т.137

¹²⁴ Д.Цэрэнсодном. Монголын бурханы шашны уран зохиол. Тэргүүн дэвтэр. 1997. Т.29

¹²⁵ Л.Хүрэлбаатар. Судар шастирын билиг. 2002. т.45-85,

¹²⁶ Л.Хүрэлбаатар. Судар шастирын билиг. 2002. т.113-143

Бээжингийн орчин цагийн хэвлэлийн эх гэсэн товчилсон тэмдэглэгээгээр) доор нь зүүлтээр тэмдэглэсэн.

Энэ судалгааны бүтээл нь “Мэргэд гарахын орон” даягийг судалгааны эргэлтэд оруулж, цаашдын судлаачид эрдэмтэн сонирхогч хэн хүнд гарын авлага, судалгааны эх хэрэглэгдэхүүн болох эрдэм шинжилгээний өндөр ач холбогдолтой ажил болсон байна.

“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг”-ийн бүтэц, агуулга: “Мэргэд гарахын орон” нь төрөл зүйлээр хуваасан толь. Үндсэн 11 АЙМГААС бүрддэг. Аймгуудын нэр, барын хуудасны хэмжээ:

34. Барамидын аймаг /phar phyin gyi skor/ (1a-41a)
35. Мадъямака аймаг /dbu ma'i skor/ (1a-12a)
36. Авидармын аймаг /mngon pa'i skor/ (1a-86a)
37. Винайн аймаг /'dul ba'i skor/ (1a-72a)
38. Тогтсон тааллын аймаг /grub mtha'i skor/ (1a-18a)
39. Тарнийн аймаг /sngags kyi skor/ (1a-19a)
40. Учир шалтгааны ухааны аймаг /gtan tshigs rig pa'i skor/ (1a-17a)
41. Дуун ухааны аймаг /sgra rig gi skor/ (1a-27a)
42. Урлахуй ухааны аймаг /bzo ba rig pa'i skor/ (1a-19a)
43. Тэжээхүй ухааны аймаг /gso ba rig pa'i skor/ (1a-29a)
44. Шинэ хуучин дохионы аймаг /brda' gsar rnying gi skor/ (1a-29a)

Энэ 11 аймгийн доторх хэмжээ нь тухайн аймгийн агуулгын багтаамжаас хамаараад харилцан адилгүй их бага байна.

“Мэргэд гарахын орон” нь төрөл хуваасан толийн зарчмаар хийгдсэн учраас Барамид, Мадъямака, Авидарма, Винай, Тогтсон таалал, Тарни, Учир шалтгаан, Дуун ухаан, Урлахуй ухаан, Тэжээхүй ухаан, Шинэ хуучин дохио - гээд тухайн аймгийн хэсгээс нэгд, төвдийг монголоор орчуулах нэрийн оноолтыг мэдэж, түүнийг баримталж болно. *Хоёрт*, мөн аймгийн агуулгын тухай гол үндсэн мэдэгдэхүүн ойлголтыг товч тодорхой өгөх боломжтой юм.

“Мэргэд гарахын орон”-д аймгуудын үндсэн ойлголтуудаас гадна Бурханы шашны түүх, орчуулга, судлал шүүмжлэл, мөн олон ухааны тухай онол өгүүлэл бүхий томоохон Оршил байна. Энэ оршил нь хамгийн анхны Барамидын аймгийн эхний хэсгийг эзэлж байна. “Мэргэд гарахын орон”-ы *ОРШИЛ* хэсгийг: ном эхлэх үүд, бурханы шашны түүх, орчуулгын тухайд гэсэн 3 үндсэн хэсгээр авч үзэж болно.

Эхлэл. Буддын судар шастирын эхлэл ёсоор номыг зохиох их үйлсийг эхлэх үүд хаалга нээх мөргөл, залбирал, тахилын шүлэг өгүүлдэг тэр уламжлал дагуу эхэнд нь Бурхан багш, Сарасвади тэргүүтнээ магтаж мөргөн хүндэтгэл айлтгасан мөргөл шүлэг байна. Дараа нь хамаг зарлиг дор хэрэгт нэр үгс, тэдгээрийн тус тусын дохио аялгуусын

ялгаврыг их Монголын хэлээр орчуулахуй ёсныг эндүүрэлгүй энэхүү “Мэргэд гарахын орон” нэрт даягийг зохиохоо амласан залбирал шүлэг байна. Тухайлбал:

“Түгээмэл өгүүлэгчдийн наран Чадагчийн эрхт бээр
Төрөлхтөн бүхний хоёр тусыг амар хялбар бүтээхийн тулд
Тодорхой зарлиг болсон гүн дэлгэрэнгүй номын цогц таалал тайлбар сэлтсийг
Тоолшгүй тэнгэр сэлтийг амьтны тахилын дээд орон болгон...
Эрхэн хамаг зарлиг дор хэрэгт нэр үгс хийгээд
Эдгээр тус тусын дохио аялгуусын хоцролгүй ялгаврыг
Эдүгээ их Монголын хэлээр ёсныг нь

Эндүүрэлгүй гурван шинжлэлээр ариутган энд зохиосугай”¹²⁷. “Аврал Шакьяалигийн өнө ёсыг зүрхэндээ сайтар бариад, ашид бусдын тусыг бүтээхүйд хичээгч төгс билигтэн, алагчлахуй гажуу явдал ёсныг холд огоорсон, аяа тэдгээр баясахуй мөшөөлөө эдүгээ үзүүлэгчтүн”¹²⁸ – гэж толийг зохиох учир, тольд багтах агуулга, түүнийг зохиох учир хэргээ залбиран өгүүлжээ.

Буддын шашны түүхэн тойм. Мөргөл залбирал шүлгүүдийн араас Бурханы шашин нь Энэтхэг¹²⁹, Хятад¹³⁰, Төвд¹³¹, Монгол¹³², Манж¹³³ орноо үүсэн дэлгэрэн хөгжсөн ёсныг маш товч тодорхой түүхчлэн өгүүлжээ. Үүнээ: Шагжамуни хэмээн яруу алдраар гурван ертөнц дахинаа дүүргэсэн тэр бээр Энэтхэгийн орон дахь Шудадани нэрт хааны хөвгүүн болон мэндэлж улмаар хатуужил явдлаар явж Илт туулсан бурхан болохын дүр үзүүлж, гурван үе номын хүрднийг эргүүлж, найман түмэн дөрвөн мянган номын цогцсыг номлон зохиогоод, номын зулаар хамаг ертөнцийн мөрийг гийгүүлэн зохиосон Буддын ном, бурханы шашин нь Энэтхэгт үүсээд улмаар Хятадад, цааш Төвд оронд дэлгэрч энэтхэгийн үсгийг нэмж хасан дөрвөн эгшиг, гучин гийгүүлэгч болгож төвд үсгийг зохиож, олон сүм хийд босож, Бурханы шашин дэлгэрэн хөгжив. Улмаар Их Монголын оронд урьд тэнгэрийн хөвүүн Бөртэ чоно хэмээн алдаршсанаас есдүгээр үе Добу мэргэн нөгчсөний хойно бэлбэсэн гэргий нь огторгуйгаас солонгын гэрэл туссанаас жирэмсэн болоод нярайлсан хөвгүүнийг Бодончар хэмээв. Тэндээс есдүгээр үеийн ноён Есүхэй баатарт хөвгүүн тэнгэрээс заяагдсан газрын Чингис хаан төрж, түүний хөвгүүн Өгөөдэй хааны Годан хэмээх хоёрдугаар хан хөвүүн Сажан бандидыг залж, улмаар Хубилай хаан Пагба ламыг залж Хайсан хүлэг хааны цагт хамгийг айлдагч Чойжи-Одсэр тэр бээр урьд туурвисан монгол үсэгт нэмэх хэрэгтэйг нэмж бүртгээд, судар шастир олныг орчуулахын журам гаргажээ. Хойно Түмэдийн Алтан хаан бээр III далай лам Содномжамцыг залж буруу номоор явагчдыг огооруулаад, их хийдийг байгуулж, эгэл иргэдийн номын буянд найруулах тэргүүтнийг зохиожээ. Цахарын Лэгдэн хутагт хааны үед Гунгаа-Одсэр

¹²⁷ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 3b.

¹²⁸ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 4a.

¹²⁹ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 4a-7b.

¹³⁰ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 7b-8b.

¹³¹ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 8b-12a.

¹³² Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 12a-14b.

¹³³ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 14b-16b.

тэргүүтэн олон хэлмэрч нарыг хурааж “Ганжуур” тэргүүтэн олон номыг орчуулсан. Одоо улмаар олон ухааны номыг орчуулах түүний тулд сайн зарлигийн нэр дохионы нэрийтгэлийг бүдүүвчлэн хураасан нэгнийг найруулж хэвд сийлээд түгээн үйлдвээс сайн хэмээсэн зарлигийг хүлээн аваад, “Мэргэд гарахын орон” даяг номыг зохион найруулах ажилд шуурхайлан орж байна хэмээжээ.

Учир иймд “Төвд үсгийн орохуй ёсон тэргүүтэн нийтийн ялгалыг үзүүлсэн Тонми самбодагийн зохиол Сүмжүба, Үсэн сандалт хааны цагт хэлмэрчин бандида нар ном орчуулах ёсныг цаазлан тогтоосон хоёр бүлэг дууны найрал¹³⁴ ... тайлбар тэргүүтэн олон ном бүхнээс гарсан нэр дохионы ялгал ба шинэ хуучин дохионы ялгал тэргүүтэн ихэнх хэрэгтэн хийгээд ухааны орд тус тусын голыг орчуулахуйд чухал хэрэгт...нэрийн зүйлүүдийг ямар чинээгээр тус тусад нь бүлэглэн бичсүгэй”¹³⁵ гэж “Мэргэд гарахын орон” толийг хийхдээ эх хэрэглэгдэхүүн гарын авлага болох хамаг номыг үзээд түүнээс шүүн тунгааж уг даягийг бүтээсэн учраа бичжээ.

Орчуулгын тухайд. Оршил хэсэгт “Данжуур”-ыг орчуулах ба ер нь аливаа орчуулгыг хийхэд анхаарвал зохих орчуулгын онолын үндэстэй чухал зарчим баримтлалуудыг дэвшүүлж, орчуулагчийн хөдөлмөртэй холбогдсон зарим зүйлийг өгүүлсэн. Мөн урьдын мэргэдийн орчуулан найруулж ирсэн уламжлалыг барих хийгээд цаашид ер ном судрыг орчуулан найруулахад баримталбал зохих зарчмыг өгүүлжээ. Үүнд: “Тэр мэт тус эрдэм хийгээд гэм алдлыг сайтар магадалж бодот орчуулахуй ёсон нь:

17. Голын үгсийг төвд хэлний үе зэрэг ямарчлан орчуулбаас монголын хэлнээ мэдэхүйд хялбар бөгөөд утга үл солицолдохуудыг тэрхүү ёсоор орчуулаад, тийм бус урьд хойд үгийг солиулбаас утга нь тод мэдэгдээд өгүүлэх хялбаруудыг шүлэглэсэн үг болбоос нэгэн шүлгийн дотор аль амраар солиулж орчуулах хийгээд, үргэлжилсэн үгсийг нэгэн үг ба хоёр ба гурван тэргүүтэн тэдгээр үгсийн утга алинд хүрэхүйгээс дээш аль амраар солиулж орчуулагдахуй. Тийн боловч урьд хойд утгыг үл солиулах их хэрэгт бөгөөд тэр ч тэрхүү үгийн чадал гаргахуй ёсныг сайтар шинжлэх хэрэгт болой¹³⁶.

18. Бас заримд төвд хэлний ёсоор орчуулбаас монгол үсэгт асар илүү олдож/üledеjü утгын хувийг халхлах мэт ч олон буйн тул түүнд нь утгад гэм үл болохуйгаар илүү үгсийг огоорч болох бөгөөд зарим үед үгсийг өчүүхэн эс нэмбээс утгын чадал үл бүрдэх мэт ч буйн тул түүнээ утгыг тодруулахуйд туст бөгөөд өөдгүй/öd ügei/ үл болох үг өчүүхэн нэмж орчуулагдахуй¹³⁷.

¹³⁴ Хүрэлбаатар Л. Орчуулгын товчоон: т.63 Трипитакагийн алдарт цоморлиг Ганжур, Данжурыг санскрит хэлнээс төвд хэлэнд орчуулсан Энэтхэгийн бандид, Төвдийн лозава /хэлмэрч/ нар Төвдөд Данжурыг орчуулахын тулд санскрит, төвд хэлний хуучин шинэ нэрийн зүйг тусгасан хоёр боть дууны шастирыг зохиосон нь чухамдаа “Мэргэд гарахын орон” нэрт толь бичгийн үндсэн эх хэрэглэгдэхүүн болсон байна.

¹³⁵ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 18a

¹³⁶ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 19a-19b

¹³⁷ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 19b-20a

19. Нэгэн нэр олон утгад орохыг нь урьд хойдыг сайтар шинжлээд, нэгэнд шийдэж болох бөгөөс алианаа хүртэх түүнд орчуулаад шийдэж үл болох бөгөөд монгол хэлнээ хоёр утгад орох нэр эс олдвоос мөнхүү төвд үгээр тавигдахуй¹³⁸.
20. Бас бандида шидтэн ба хаан түшмэл тэргүүтэн бодгальсын нэр хийгээд орон ба цэцэг жимс модон тэргүүтний нэрийг орчуулбаас мэдэх бэрх бөгөөд өгүүлэхүйеэ амаргүй болох ба таамаглан орчуулж болох бөгөөс ч утга тэр мэт мөн бусын магад үгүй нүгүүдийг нэрийн эх сүүл аль зохистод бандида ба хаан хийгээд, цэцэг хэмээх тэргүүтэн алианаа өгүүлэх нэгэн нэрийг нэмж мөнхүү энэтхэг нэр буюу төвд нэрээр тавигдахуй¹³⁹.
21. Их голын тайлбаруудад өөр өөрийн угийн бичгийг урьд орчуулан дууссан буй болбоос тайлбарсын доторх угийн үгсийг ч түүн лүгээ нийлүүлэн үйлдэхүй бөгөөд үгүй болбоос урьд угийн бичгийг орчуулах бөгөөд түүнийг ч тайлбар лугаа тохиолдуулж орчуулагдахуй¹⁴⁰.
22. Эсрэглэгч /esergülügçi/ хийгээд хариулагчдын тэмцэхүйн үгсийг чанад янад/inadu /цаад наад/ хоёулын санааны уг хийгээд тэмцлийн явцыг сайтар ажиглаж бүтээхүй үг хийгээд сөхөөхүйн үгсийг хурц бөгөөд мэдэхүй амар үгсээр орчуулахуй хэрэгт болой¹⁴¹.
23. Бус бас магтахын үг хийгээд муутгахын үг ба гайхахын үг хийгээд уйтгарлахын үг ба айхын үг мэтэст нь, монголын хэлэнд хотолд алдаршсан бөгөөд их чадалт сэтгэлийг хөдөлгөн чадахуйг учирт хүрсэн үгсээр орчуулагдахуй¹⁴².
24. Голын утга заримуудыг сайтар номлон эс чадсан ба буруу номлосон нь илэрхийеэ буй бөгөөс бээр голыг зохиогч ямар мэт туурвисан ёсоор орчуулмай за. Бус голын сайн номлолоос авч засан бүү үйлд. Хэрэв тэр мэт үйлдвээс багш нарын ёсон өөр өөрөөхүү нүгүүд/öber öber-e-kü nügüd солилдохуй болохын тул болой¹⁴³.
25. Увдисын голуудад бурхан хийгээд эд ба тоо тэргүүтний нэрийг бус нуусан үгээр үзүүлснүүдийг нь түүнийг ямар ёсоор орчуулан үйлдмүй за. Өөрийн чухам нэрээр үл орчуулах бөгөөд тийм болбоос нуусан нь хэрэггүй болохын тул болой¹⁴⁴.
26. Бас зохист аялгуусын учраа илт өгүүлэхүйн нэрээр үзүүлсэн илжгийг сайн хоолойт хэмээсэн мэтийг ч мөнхүү тэр нэрээр орчуулан үйлдмүй за өөрийн нэрээр үл орчуулах бөлгөө. Бусцар болбоос зохисгүй болохуйн тул болой¹⁴⁵.
27. Бус бас язгуурын тийн мэдэхүй хийгээд бүхний шүтээн хэмээхүй хоёрын утга хүртэхүйн орон нуруундаа /Mo. orun nigüün daγan/ нэгэн мөн боловч олонх

¹³⁸ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged γarqu yin oron. Ka. 20a

¹³⁹ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged γarqu yin oron. Ka. 20b

¹⁴⁰ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged γarqu yin oron. Ka. 20b

¹⁴¹ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged γarqu yin oron. Ka. 21a

¹⁴² Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged γarqu yin oron. Ka. 21a

¹⁴³ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged γarqu yin oron. Ka. 21a-21b

¹⁴⁴ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged γarqu yin oron. Ka. 21b

¹⁴⁵ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged γarqu yin oron. Ka. 21b

- аймагтан хийгээд сэтгэлийн төдийтөн хоёр бээр нэр нэрийдэхүйн ёс хийгээд номлохын ёсон өчүүхэн адил бус мэт нугуудыг ч өөр өөрийн голоос ямар мэт номлосон ёсоор орчуулан үйлдмүй за. Нэгэн утгатай хэмээн сэтгэж нэрийтгэлийг нааш цааш холин үл үйлдэх болой¹⁴⁶.
28. Бас үнэнээр бүтсэн хийгээд, өөрийн бэлгэ чанараар бүтсэн хоёр хэтрүүлэгч төв үзэлтний ёсоор бөгөөс нэгэн утгатын тул нэгнийг ирэхүй газарт нөгөөгөөр орчуулж болохын учир буй боловч, өөрийн үндэсний төв үзэлтний ёсоор бөгөөс тэр хоёр огоот адил бусын тул нэгэн утгатайяа болгож үл болох мэт ч олны тул, сайтар шинжилж өөр өөрийн ёсоор орчуулахуйг мэдэхүй хэрэгтэй болой¹⁴⁷.
29. Бус бас би үгүй хийгээд үнэн үгүй хоёрыг ч төв үзэлтний ёсоор бөгөөс нуруу нь адил боловч, доорд тогтоосон таалалтны учраа хамаг номуудыг би үгүй хэмээн аман ававч үнэн үгүй хэмээн аман үл авахуй тэргүүтний их хэрэгтэй ялгалуудыг ч ялгах хэрэгт бөлгөө. Бусцар болбоос нэгэн зүгт нэгэн утгатайяа номлосныг үзсэнээр хамаг учраа нэгэн утгат хэмээн барьж шинжлэл үгээгүүеэ нэрийтгэлийг нааш цааш холиивоос тогтоосон тааллуудын адил бусын ялгал бүгд солилдохын тул болой¹⁴⁸.
30. Бус бас бүтсэн, бүтсээр, бүтэх, хэмээхүй хийгээд, дарсан, даран, дарах хэмээсэн мэт нөгчсөн ба эдүгээ хийгээд ирээдүйн үгсийн ялгалууд хийгээд, үүгээр олсон хийгээд, үүнийг олсон хэмээх мэт үйлдэгч хийгээд, үйлийн дуугаар үзүүлсэн ялгал хийгээд, ямагт бурхан эрдэм лүгээ төгөлдөр хэмээсэн хийгээд, бурхан ямагт эрдэм лүгээ төгөлдөр хэмээсэн мэт ямагт хэмээхүй аялга үгсийн дээр доор орохын ялгалаар бусад төгөлдрийг тийнхүү таслах хийгээд, төгөлдөр бусыг тийнхүү таслахын үг болохын ёсон хийгээд, пралва хэмээсэн шинэ дохионд өөр өөрөө ялгах утгаст орвоос бээр хуучин дохионд магнай /манлай/ хэмээхүйн нэр мөн мэт тэргүүтэн олон буй нугуудыг урьд хойдыг сайтар шинжилж орчуулах хэрэгт болой¹⁴⁹.
31. Бус бас монголын хэлэнд шүлэглэсэн хийгээд үргэлжилсний ялгал ба, шүлэгт ч бадаг урт охор тэгш болох тэргүүтэн төвдийн хэлэн ямарчлан эс болбоос бээр шүлэглэснүүдийг нь яруу найртай утга төгс мэдэхүйеэ хялбар бадгийн урт охрыг ч олонхныг тэгш үйлдэх бөгөөд магтаал хийгээд залбирал мэт заримуудад монгол хэлэнд алдаршсан толгой холбох мэт үйлдвээс бээр харш үгүй боловч, их голуудад тэр мэт үл үйлдэх бөгөөд, бусцар болбоос олон илүү үгс орсноор утга далдлагдахын тул болой¹⁵⁰.
32. Бус бас дохио найруулахын гол энэ хийгээд бусдаа эс гарсан дохиог шинэ найруулах хэрэгтэй болбоос өөр өөрийн газраа дураар зориг мэдэн нэрийдэл

¹⁴⁶ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 22a

¹⁴⁷ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 22a-22b

¹⁴⁸ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 22b

¹⁴⁹ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 22b-23b

¹⁵⁰ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. Ka. 23b

үгээгүүеэ орчуулахын хүрээнд тулгаж гол ба учир шалтгаан лугаа харшлуулал үгээгүүеэ орчуулагдахуй¹⁵¹.

Тэдгээр нь шалтгааныг өгүүлэх хийгээд ном орчуулах ёсныг цаазлан тогтоосон товчийн төдий болой¹⁵² - гэж ном судрыг хэрхэн орчуулбаас зөв болох, зөв орчуулахын ач холбогдол, ном эрдмийн уг язгуур эрдмийг эс мэдэх атлаа мэддэг хэмээн орчуулахын гэмийг тодорхой номложээ.

“Мэргэд гарахын орон”-ы аймгуудын товч агуулга. “Мэргэд гарахын орон”-д байх дарааллаар нь Судар бичгийн хүрээлэнгийн захиалгаар бүтээсэн Ага барын эхийг голлон барьж, тухайн аймгийн агуулгыг товч танилцуулав. Мөн зарим аймгийн онол ойлголтын тухай эрдэмтдийн судалгааны бүтээлээс эш нэмэлт тайлбарыг авав. Буриадын Ага барын эхийг **Ага**, Бээжинд хэвлэгдсэн Ролбидоржийн төвд эхийг **Ro**, Бээжинд хэвлэгдсэн Төвд-Монгол бар эхийг **Be**, Бээжинд орчин цагийн хэвлэлээр 2002 онд хэвлэгдсэн эхийг **Be**. 2002, Хөх хотод дан монгол бичгээр хэвлэгдсэн эхийг **Khö** гэж тэмдэглэж тухайн аймаг нь уг эхийн аль боть хэддүгээр нүүрт байгаа зэргийг тэмдэглэлээ.

Нэг. БАРАМИДЫН АЙМАГ¹⁵³ (Тө. phar phyin gyi skor. Мо. Чинад хязгаарт хүрсэн). Барамидын аймагт багтсан зүйлийн агуулга нь 2 үндсэн хэсгээс бүрдэж байна. Үүнд: 1.“Мэргэд гарахын орон” гэх энэ том зохиолын удиртгал буюу оршил хэсэг (судрын 1-24b нүүр), 2.Барамидын аймгийн гол нэрийг 8 зүйлээр (судрын 24b-41a нүүр) өгүүлжээ.

*Удиртгал*¹⁵⁴: Зохиол эхлэх мөргөл, залбирал, тахилын шүлэг, мөн Бурханы шашны үүсэл хөгжил дэлгэрлийн түүхийг Энэтхэгээс эхлээд Хятад, Төвд, Монгол мөн Манж гэсэн нутаг орон, ард түмний дунд түгэн дэлгэрэхэд тухайн газар орны хаад дээдсийн тэтгэсэн буяны үйлсийг тодорхой өгүүлжээ.

Энэ ном дэлгэрсэн түүхэд Ялгуусны сайн зарлигийг зөв номлож, зөв ухаарч ойлгож, зөв төлөвшихөд дээдсийн номыг зөв орчуулахад чухалтайг онцолжээ. Иймд Бурханы дээд номыг монгол хэлээр орчуулахад барих нэрийн зүйл, орчуулгын зарчим, арга туршлага тэргүүтнийг өгүүлжээ. Тухайлбал: “Ялгуусны сайн зарлиг эрдэнэ нь: тэргүүн, эцэс, дунд гурванаа буянт тонилохуйг хэрэглэгч нүгүүдэд ямагт хамаг нирваан хийгээд хамгийг айлдагчийн мөрийг гийгүүлэхүй нүд болсон мөний тул орчуулагч хэлмэрч нүгүүд ч мөнхүү [18b] энэ ёс ертөнцөд өнөд оршвоос юутай сайн хэмээх санаагаар ямагт бурханы шашныг дотнолон барихыг сэтгэлдээн сэдэж, ашиг хийгээд алдрыг хүсэх алагчлахуй сэтгэлийг тэвчиж, шударга оюунаар үг утгасын хувийг сайтар шинжлээд өөрөө ямар ёсоор эс мэдсэнээ мэргэн хэмээн алдаршсан дээд доорд хэн ч

¹⁵¹ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Мо. Merged yarqu yin oron. Ка. 23b-24a

¹⁵² Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Мо. merged yarqu yin oron. Ка.23b-24a

¹⁵³ Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг (Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba) **Ага**. Ка боть.1a-41a, **Ro**. Ja боть. 1a-26a, **Be**. Ка боть. 1a-41a, **Be**. 2002. т.1-178.

¹⁵⁴ Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas. **Ага**. Ка боть.1a-25a, **Ro**. Ja боть. 1a-15a, **Be**. Ка боть. 1a-25a, **Be**. 2002. т.1-93.

бологдохуунаас сайтар асууж сэжгээ таслаад, тодорхой бөгөөд мэдэхүйеэ хялбар үгсээр утга лугаа үл харшилдуулан сайтар орчуулбаас өөр бусдын үндсэнд олон сайн чуулганы чухлыг арвитган чадах бөгөөд, Бурханы шашинд тус үйлдсэн болохын тул үлш үгүй буяны цогцыг олох болмуй за.

Бусцар [19а] бөгөөс өөрөө мэргэн бус боловч мэргэн хэмээн эрэмшихүйгээр омоглон бусдыг мэргэн болбоос түүнд алагчлахуй урин сэтгэлээр оюуны нүдийг бүрхээд, богдсын номыг өчүүхэн хэрэг болгож өдөр өнгөрүүлэхүй аргаар ботийг аль олон орчуулахуйд баясагчид нь Бурханы хиргүй сайн зарлигийг буруу номлох ба гэмт номлохын буртаг усаар гутаахын үр өөр бусдадаа энэ хойтод тэсэхүй бэрх зовлон болохыг огоот эс болгоомжилсон болох болой”¹⁵⁵ гэж ер нь аливаа орчуулгыг хийхэд анхаарвал зохих орчуулгын онолын үндэстэй чухал зарчим баримтлалуудыг дэвшүүлж, орчуулагчийн хөдөлмөртэй холбогдсон зарим зүйлсийг энд өгүүлжээ.

2.Барамидын голын¹⁵⁶ өгүүлэгдэхүүний эрхин найман бодост далан утгаар үзүүлжээ. Үүнд: 1.Хамаг зүйлийг мэдэгчид бэлгэдэгч 10 ном, 2.Мөрийг мэдэгчид бэлгэдэгч 11 ном, 3.Хамаг орныг мэдэгчид бэлгэдэгч 9 ном, 4.Хамаг зүйлийг илт туулан онохуйг бэлгэдэгч 11 ном, 5.Үзүүрийн ил онолд бэлгэдэгч 8 ном, 6.Зэргээрийн ил онолд бэлгэдэгч 13 ном, 7.Нэгэн агшны барилдлагад бэлгэдэгч 4 ном, 8.Номын биед бэлгэдэгч 4 ном – гэсэн 70 утгаар үзүүлжээ. Тухайлбал:

Анх, ХАМАГ ЗҮЙЛИЙГ МЭДЭГЧИД БЭЛГЭДЭГЧ АРВАН НОМ¹⁵⁷оо: Их хөлгөний сэтгэл үүсгэх, Их хөлгөнийг бүтээх увдис, Магад ялгах гишүүн, Бүтээлийн шүтээн мөн чанарын язгуурт, Их хөлгөний бүтээлийн зорилго, Их хөлгөний бүтээлийн тусгайлал, Хуягийн бүтээл, Орохын бүтээл, Чуулганы бүтээл, Магад гарахын бүтээл – гээд дотор нь нэршлийг нь тоочин өгүүлжээ. Жишээ нь: ИХ ХӨЛГӨНИЙ СЭТГЭЛ: үүнд ямар сэтгэлийг үүсгэх вэ гэхээр: дэлхий мэт, алтан, саран, гал, сан, эрдэнэ гарахын орон, нуур, очир, уул, эм, буяны садан, чандмань, наран, дуулал, хаан, хүү сан, их тэргүүр, хөлөг, оргилох усан, яруу дуун, мөрөн үүл - мэтийн 22 сэтгэл үүсгэнэ. Мөн бишрэн явах, үлэмж ариун, тийн боловсрол, түйтгэр тэвчсэн сэтгэл үүсгэнэ. Бас малч мэт, сэлбүүрч мэт, хаан мэтийн сэтгэл үүсгэнэ – гэж үүсгэх сэтгэлүүдийг номложээ.

Мөн ИХ ХӨЛГӨНИЙ БҮТЭЭЛД: Бүтээх увдис, Магад ялгах гишүүн, Бүтээлийн шүтээн мөн чанарын язгуур, Их хөлгөний бүтээлийн зорилго, Бүтээлийн тусгайлал, Хуягийн бүтээл, Орохын бүтээл, Чуулганы бүтээл, Магад гарахын бүтээлүүд, тэдний нэрийн зүйлийг ангилан өгүүлжээ.

ГУРВАН МЭДЭЛ түүнд: Мөрийг мэдэгчид бэлгэдэгч арван нэгэн ном, мөрийн мэдэгчийн гишүүн, шарваны мөр, брадигабудын мөр, их хөлгөний үзэхүй мөр, их хөлгөний бясалгалын мөр, бишрэхүй бясалгалын мөр, зорихуй бясалгалын мөр, даган баясахуйн бясалгалын мөр, бүтээхүй бясалгалын мөр, тийн ариун бясалгалын мөр, мөн

¹⁵⁵ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas, Mo. Merged yarqu yin oron. АҮа. Ка боть.18а-19а

¹⁵⁶ Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas. АҮа. Ка боть.1а-41а, Ro. Ja боть. 15а-26а, Be. Ка боть. 1а-41а, Be. 2002. т.93-178.

¹⁵⁷ АҮа. Ка боть.24b-27b

Хамаг орныг мэдэгчид бэлгэдэгч есөн ном, түүний нэрүүдийг, мөн Бурханы арван мөр түүний нэрүүдийг өгүүлжээ.

ИХ ХӨЛГӨНИЙ БАРИЛДЛАГАД: Барилдагч нь бурханыг шүтэхүй тэргүүтэн гээд Бодот барилдлага, барилдлагын эрдэм, гэм, бэлгэ чанар, тонилохын хувь зохилдохуй, эрхтний хурц мохоо хоёр, судалсан эрдэм, сансар нирвааны тэгш чанарын барилдлага, маш арвидах гээд барилдлагын олон мөн чанар, нэршил, тэдгээрийн зүйлүүдийг нэрлэжээ. Жишээ нь: **МАШ АРВИДАХ** нь үзүүрийн үзүүр барилдлага, **БАТ** нь хүлцэнгүйн үзүүр барилдлага, **СЭТГЭЛ ҮРГЭЛЖИЙН ОРШИХУЙ** нь дээд номын үзүүр барилдлага болой гэжээ.

2. **МӨРИЙГ МЭДЭГЧИД БЭЛГЭДЭГЧ АРВАН НЭГЭН НОМД**¹⁵⁸: Мөрийг мэдэгчийн гишүүн, Шарваны мөрийг мэдсэн мөрийг мэдэгчийн үе, Брадигабудын мөрийг мэдсэн мөрийг мэдэгчийн үе, Их хөлгөний үзэхүй мөр, Их хөлгөний бясалгалын мөрийн үйлдвэр, Бишрэхүй бясалгалын мөр, Бясалгалын мөр түүний ач тус, Зорихуй бясалгалын мөр, Даган баясалцахуй бясалгалын мөр, Бүтээхүй бясалгалын мөр, Тийн ариун бясалгалын мөр,

3. **ХАМАГ ОРНЫГ МЭДЭГЧИД БЭЛГЭДЭГЧ ЕСӨН НОМД**¹⁵⁹: Билгээр сансарт үл оршихуй, Нигүүлсэхүйгээр нирвааны хязгаарт үл оршихуй, Арга бусаар холдсон орныг мэдэгч, Аргаар холдогч орныг мэдэгч, Ерөндөг зүгийн орныг мэдэгч, Орныг мэдэгчийн барилдлага, Долоон зүйл үзэгдэл, Барилдлагын тэгш чанарт дүрс, Үзэхүй мөр – гэсэн 9 номоор,

4. **ХАМАГ ЗҮЙЛИЙГ ИЛТ ТУУЛАН ОНОХУЙГ БЭЛГЭДЭГЧ АРВАН НЭГЭН НОМ**¹⁶⁰д: 1.Орныг мэдэгчийн 27 дүр, Бурханы 10 мөр, 2.Барилдлага, Бодот барилдлага, 3.Барилдлагын эрдэм, 4.Гэм, 5. Бэлгэ чанар, 6.Тонилохын хувь зохилдох, 7.Магад ялгахын хувь зохилдох, 8.Үл няцахуй хувраг, Арван хоёр судалсан эрдэм, 9.Сансар нирвааны тэгш чанарын барилдлага, 10.Арилсан орны тэнсэл үгүй барилдлага, 11.Мэргэн аргын барилдлага – гэсэн 11 номоор,

5. **ҮЗҮҮРИЙН ИЛ ОНОЛД БЭЛГЭДЭГЧ НАЙМАН НОМ**¹⁶¹д: Үзүүрийн бэлгэ, Маш арвидах, Бат, Сэтгэл үргэлжийн оршихуй, Үзэхүй мөрийн үзүүр барилдлага үр, Бясалгах мөрийн үзүүр барилдлага, Зэтгэр үгүйн үзүүр барилдлага, Арилгагдах буруу бүтээл-8 номоор,

6. **ЗЭРГЭЭРИЙН ИЛ ОНОЛД БЭЛГЭДЭГЧ АРВАН ГУРВАН НОМ**¹⁶²д: зургаан барамид, бурхан, ном, бурсан хувраг, шагшаабад, өглөг, тэнгэрийг даган дурдах зургаан, бод үгүй мөн чанарын зэргээрийн барилдлага – гэсэн 13 номоор,

7. **НЭГЭН АГШНЫ БАРИЛДЛАГАД БЭЛГЭДЭГЧ ДӨРВӨН НОМ**¹⁶³д: тийн боловсрол бус, тийн боловсрол, бэлгэ чанар үгүй, хоёр үгүй нэгэн агшны барилдлага – гэсэн 4 номоор,

¹⁵⁸ Аya. Ка боть.27b -29a

¹⁵⁹ Аya. Ка боть.29a-30a

¹⁶⁰ Аya. Ка боть.30a-32b

¹⁶¹ Аya. Ка боть.32b-33b

¹⁶² Аya. Ка боть.33b -34a

8. **НОМЫН БИЕД БЭЛГЭДЭГЧ ДӨРВӨН НОМД**¹⁶⁴: Мөн чанарын бие, Төгс жаргалангийн бие, Хувилгааны бие, Бэлгэ билгийн номын бие – гэсэн 4 номоор үзүүлээд, тэдгээрээ дотор нь мөн салаалуулан **БУРХАНЫ БИЕ, ЗАРЛИГ, СЭТГЭЛИЙН ЭРДЭМ** тэргүүтний нэрийг өгүүлжээ. Үүнд: Мөн чанарын бие нь: Хуран эс үүдсэн бие, Мөнх бие хоёр хэмээжээ.

ТӨГС ЖАРГАЛАНГИЙН БИЕ¹⁶⁵:-ийн: Таван махбод хэмээвээс: **ОРОН** нь ямагт зузаан зохиолт агнистад орших, **ЦАГ** нь орчлон хоосон эс болохоос нааш орших, **БИЕ** нь тодорхой буян лагшин найргаар чимсэн, **НӨХӨР** нь ямагт их хөлгөний хутагтнаар хүрээлсэн, **НОМ** нь ямагт их хөлгөний номуудыг номлогч болой – гэжээ.

ГУЧИН ХОЁР ЛАГШИН¹⁶⁶ хэмээвээс: гар хөл нь хүрднээр бэлгэт, хөл нь яст мэлхий мэт, хурууд нь тороор холбогдсон, гар хөл нь зөөлөн бөгөөд залуу мариат, долоон өндөрт, хуруун нь урт, хөлийн өсгий нь өргөн, бие нь их бөгөөд шударга, хөлийн өвдгийн тойг нь илэрхий бус, шар үсэн нэжгээдчилэн дээшид хандсан, шилбэ нь инаяа гөрөөсөн мэт, мутар нь урт бөгөөд үзэсгэлэнт, нууц нь дотогш далдадсан, арьсан нь алтан өнгөт, арьсан нь зөөлөн бөгөөд нимгэн, үсэн нь нэжгээдчилэн зөвшөө эргэсэн, нүүр нь сангийн үснээр чимсэн, цээжин нь арслан мэт, царвууны тэргүүн нь мөхрөг, дэлгэр мөрт, муу амт ч эрхин амтад уустах, **Наягродха** модон мэт эн тураг сацуу, тэргүүн үснир лүгээ төгөлдөр, хэл нь урт бөгөөд үзэсгэлэнт, зарлиг нь **Эсэруан** эгшиг мэт, хацар нь арсланы мэт, шүд нь маш цагаан, тэгш шүдэт, нягт сайн шүдэт, дөчин тоо гүйцэд шүдэт, нүд нь хөхөмдөг эрдэнэ мэт, нүдний сормосон нь сүргийн манлайн мэт болно гэжээ.

НАЯН НАЙРАГ¹⁶⁷ хэмээхэд: хумсан нь зэсэн өнгө мэт, хумсны өнгө нь гилгэрсэн, хумсан нь товойлцсон, хуруун нь бөөрөнхий, хуруу нь дэлгэр, хуруу нь улмаар нарийн, бие дэх судал нь илэрхий бус, судлын зангиа үгүй, шагай нь далд, хөл нь тэгшхэн... гэх зэргээр 80 найргийг нэрлэн тоочжээ. Мөн ил онолын чимэгт үгүй боловч их хэрэгтийн тулд гээд **ЖАРАН ҮЕСТ ЗАРЛИГИЙГ ЭГШГҮҮДИЙГ**¹⁶⁸ хамт нэгнээ бичсүгэй гээд: уянгат, сэтгэлд зохист, сэтгэлд таалагдах, ариун, хир үгүй, гэгээн тодорхой, яруу бөгөөд эвтэй ... гэх мэтээр бичжээ.

ХУВИЛГААНЫ БИЕД¹⁶⁹: төрөхүй хувилгааны бие, урлахуй хувилгааны бие, дээд хувилгааны бие лүгээ гурван болой. **АРВАН ХОЁР ЗОХИОЛ**¹⁷⁰ хэмээхүйд: Түшидийн орноос егүүтгэх, умайд орох, мэндлэх, хатдын нөхөд лүгээ цэнгэх, урлахуйн оронд мэргэжих, гэрээс илт гарах, хатуужин явах, бодь зүрхнээ ажрах, шумнасын аймгийг дарах, илт бурхан болох, номын хүрднийг эргүүлэх, гаслангаас нөгчих – энэ 12 болно.

¹⁶³ Аya. Ка боть.34a

¹⁶⁴ Аya. Ка боть.34a

¹⁶⁵ Аya. Ка боть.34b-35a

¹⁶⁶ Аya. Ка боть.35a-36a

¹⁶⁷ Аya. Ка боть.36a-37a

¹⁶⁸ Аya. Ка боть.37b-38a

¹⁶⁹ Аya. Ка боть.38a

¹⁷⁰ Аya. Ка боть.38a-38b

НОМЫН БИЕ¹⁷¹ бэлгэ билгийн номын бие хэмээвээс: толь мэт бэлгэ билиг, тэгш чанарын бэлгэ билиг, өөр өөрөө онохуй бэлгэ билиг, үйлсийг бүтээхүй бэлгэ билиг, номын чанарын бэлгэ билиг – энэ 5 болно гээд үүнээ дотор нь Дөрвөн огоот арилсан, Арван эрх, Арван хүчин, Дөрвөн аюулгүй, Гурван сахихуй, Гурван дурдахуй ойр агуулахуй, арван найман эс хольцсон ном, Хорин долоон үйл – хэмээхийн аймгуудыг мөн дотор нь ангилан нэрлэжээ. Жишээ нь: БУРХАН БОЛОХЫН ХОРИН ДОЛООН ҮЙЛ гэхэд: чуулганы мөрт зохиохуй гурван үйлс, барилдлагын мөр зохиохуй дөрөв, үзэхүйн мөрт зохиогч нэг, бясалгалын мөрт зохиогч арван найман, оршил үгүй нирваанд зохиохуй бөгөөд үрд зохиогч нэг – гэсэн бурхны хорин долоон үйлсийг нэрлэжээ.

Хоёр. МАДХЪЯАМАКА АЙМАГ¹⁷² (тө. dbu ma'i skor, мо. Төв үзэл). Санскритаар “Мадхьяамака”, төвдөөр “Умава” хэмээх үгийг Монголоор “Төв үзэлтэн”, “Дундад үзэлтэн” гэж орчуулдаг¹⁷³. Төв үзэлтнүүд нь Буддагийн дундад ёсыг баримталж, үүгээрээ түүний сургаалыг мөрдөж байгаа гэж үздэг. Буддын философийн энэ чиглэлийг үндэслэгч нь Энэтхэгийн гүн ухаантан Нагаржуна юм. Төв үзэл нь философийн асуудлууд дээр хоёрын талын хэтрүүлэх хязгаараас зайлсхийдэг. Тухайлбал, буй үгүй, төрөх түрдэх, мөнх тасархай, би би-бус зэрэг эсрэг тэсрэг чанарууд дээр аль нэг талыг өрөөсгөлөөр авч үзэж болохгүй, ертөнц бол тэр бүхний дундын шүтэлцээнд байна гээд бүхнийг гагцхүү шүтэн барилдсан гэж, дундын харьцангуй харилцаанд барьсан сургаал юм. Иймээс уг сургаалыг мадхьяамака – дундад үзэл гэж нэрлэжээ¹⁷⁴.

“Мэргэд гарахын орон”-ы Мадхьяамака буюу Төв үзлийн голоос гарсан нэрийн зүйлийг АРГЫН ХУВЬ, БИЛГИЙН ХУВЬ¹⁷⁵ хоёроор номложээ.

1.АРГЫН ХУВЬД бодьсадва нарын ном¹⁷⁶ нь: нигүүлсэхүй, хоёр үгүй билиг, бодь сэтгэл - гурав болой гээд Нигүүлсэхүй нь: амьтны төдийхнөө зорих, номд зорих, зорилго үгүйд зорих – ийм 3 нигүүлсэхүй байна гэжээ.

ШАЛТГААН ҮРИЙН УВДИСТ¹⁷⁷: эх хэмээн мэдэх, ачийг санах, ачлах, асрахуй, нигүүлсэхүй, маш арилсан үлэмж сэтгэл, бодь сэтгэл – гэсэн долоон увдис байна. Үүнээ мөн Хутагтан бодьсадва нарын явдлыг номложээ. Үүнд: ХУТАГТАН БОДЬСАДВА НАРЫН ГАЗАР¹⁷⁸ нь: маш баясгалант, хир үгүй, гэрэл үйлдэгч, гэрэл цацрагч, чадагдахуйяа бэрх, илт болсон, холд одсон, үл хэлбэрэгч, сайн оюун, номын үүлэн – ийм 10 болой гэнэ. Үүн дээр бодь сэтгэл үүсгээгүй газар ба хамгаа гэрэлт газар 2-ийг нэмээд ийм 12 газар гэжээ.

¹⁷¹ Аya. Ka боть.38b-41a

¹⁷² Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг (Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba). Аya. Kha боть. 1a-16a, Ro. Ja боть. 1a-10a, Be. Kha боть. 1a-16a, Be. 2002. т.179-242, Kh`. V бүлэг. т.105-117

¹⁷³ Будды шашин, соёлын тайлбар толь. 2015. т.307.

¹⁷⁴ Лувсанцэрэн Г. Ариунаа Э. Буддын уламжлалт мэдлэг үндэс. 2007. т.70

¹⁷⁵ Аya. Kha боть. 1a

¹⁷⁶ Аya. Kha боть. 1a

¹⁷⁷ Аya. Kha боть. 1b

¹⁷⁸ Аya. Kha боть. 2b-3a

Хүсэхүй БОДЬ СЭТГЭЛИЙН ТАВАН СУРТАХУУН¹⁷⁹ыг мөн тоочин нэрлэжээ. Тухайлбал бодь сэтгэлийн 5 суртахууны нэг ДӨРВӨН ХАР НОМ¹⁸⁰ нь: худлаар багш тэргүүтнийг хуурах, буян үйлдэгчинд гэмшлийг төрүүлэх, бодь сэтгэл үүсгэгсдэд муу үгс өгүүлэх, арга залиар явах –гэсэн бол харин ДӨРВӨН ЦАГААН НОМ¹⁸¹ нь: хотол амьтанд худлыг тэвчих, шударгаар орших, хамаг бодьсадва нарыг бурхан хэмээн сэтгэх, өөрөө боловсруулсан чадахыг бодь сэтгэл үүсгэхэд зохиох - энэ дөрөв гэжээ. Энэ бүгд зөв үйлс зөв сэтгэлийг барих хэн хүн бүхнийг мөрдөх ном ч гэж болох юм.

Дараа нь ЗУРГААН БАРАМИД¹⁸²: өглөгийн, шагшаабадын, хүлцэнгүйн, хичээнгүйн, дияаны, билигт гэсэн *зургаан барамидыг* нэрлээд тус бүр дотроо гурав гурваар зулзагалан салаалах нэрийг тоочжээ. Үүнд: **өглөгт**: ном, эд агуурсан, үл айхын өглөг лүгээ гурван, **шагшаабадад**: гэмт явдлыг боох, буянт номыг хураах, амьтны тус үйлдэхүй шагшаабад лугаа гурван, **хүлцэнгүйд**: хорлогчинд юухан бээр үл сэтгэх, зовлонг хүлээн авах, номыг магадлан сэтгэхүй хүлцэнгүй лүгээ гурван, **хичээнгүйд**: хуягийн, дээр үгүй, амьтны тус үйлдэгч хичээнгүй лүгээ гурван, **дияанд**: бие сэтгэл амраа оршуулах, эрдэм илт бүтээхүй, амьтны тус үйлдэхүй лүгээ гурван, **билигт**: янагуухыг онохуй, үнэмлэхүйг онохуй, амьтны тус үйлдэхүй ёсныг онохуй билиг лүгээ гурван болой- гэжээ.

ЕРӨӨЛД¹⁸³: сэтгэл үүсгэхүйн ерөөл, төрөхийн ерөөл, явдлын орны ерөөл, маш ариун ерөөл, их ерөөл - гэх таван ерөөл бий бол, ХҮЧИНД¹⁸⁴: санаан, үлэмж сэтгэл, тогтоол, самади, үнэхээр учрал, эрх, самбаа, ерөөл, чанад хязгаараа хүрсэн, их асрах, их нигүүлсэхүй, мөн чанар, хамаг түүнчлэн ирэгсэд бээр адистидлахын – гэсэн арван хүчин бий бөгөөд, аравдугаар нь бэлгэ билгийн барамид болой гээд ТУС ҮЙЛДЭХҮЙ¹⁸⁵ нь: үйл үйлдэгч ба зовлонг нөхрийн, аргад мунхарсны, тус хүргэсний, аюулаар энэлсний, гаслангаар нэрвэгдсэний, эд таваараар үгүйрсний, орон болгон барихын, оюун зохилдохуйяа хүсэхийн, үнэхээр орсны, бурууд орсны, рид хувилгааны үүднээс номхотгогдохууны тус үйлдэх – гэсэн 11 зүйл байна гэжээ.

Бодьсадвагийн үндсэн унал, гэмт үйл тэргүүтнийг номложээ. Үүнд: БОДЬСАДВАГИЙН САНВААРТ УНАЛЫН ЗҮЙЛ¹⁸⁶ нь: ялагдал хийгээд, гэмт үйлийн аймаг хоёр байна. Үүнд жишээ нь: өөрийг магтан бусдыг доромжлох, эд эс өгснийг авах, хилэнлэн загнах – зэрэг 18 зүйл үйлдэл нь ялагдал, ялагдлын шинж гэнэ.

ГЭМТ ҮЙЛ¹⁸⁷ гээд: гурван эрдэнийг үл тахих, хүсэх сэтгэлийг дагах, асуусныг үл хариулах, зочлон урьсныг үл зөвшөөх, алтан тэргүүтэн өгснийг үл авах, ном хүсэгсдэд үл өгөх... хилэнлэснийг дагах, олз хүндлэлийг хүсэхүйгээр нөхрийг хураах, зальхай тэргүүтнийг арилган үл үйлдэх, дэмий үгд тачаах ...ном зөвшөөлдөхийн тул үл одох ...

¹⁷⁹ Аya. Kha боть. 3a

¹⁸⁰ Аya. Kha боть. 3a-3b

¹⁸¹ Аya. Kha боть. 3b

¹⁸² Аya. Kha боть. 3b-4a

¹⁸³ Аya. Kha боть. 5a

¹⁸⁴ Аya. Kha боть. 5b

¹⁸⁵ Аya. Kha боть. 5b-6a

¹⁸⁶ Аya. Kha боть. 6a

¹⁸⁷ Аya. Kha боть. 7a

бусдын гасланг үл арилгах, эд хүсэгчинд үл өгөх, нөхрүүдийн тус үл үйлдэх, бусдын оюун лугаа зохилдон үл үйлдэх... зэрэг юуг **гэмт үйл гэх дөчин зургааг** нэрлэжээ.

Харин **ВИНАЙД ХИЧЭЭХЭД ХОТОЛ ТӨГС БОЛОХ**¹⁸⁸ нь: санаа, барилдлага, эртний шалтгаан төгс – энэ гурав болно гэжээ.

2.БИЛГИЙН ХУВЬД¹⁸⁹: Арван тэгш чанар хэмээхийг судрын аймгаас номлосон, Бодьсадвын газраас гарсан хэмээн арав арван тэгш чанарыг номлоод араас нь **ХААГДАХУУНЫГ**, түүн дотроо **МӨРИЙН ХААГДАХУУН** хийгээд **ЗОХИСТЫН ХААГДАХУУН** хоёрыг мөн тус тусаар нь нэрлэжээ.

Үүний араас **БИ ХЭМЭЭН БАРИМТЛАХ ХОРИН МУУ ҮЗЛИЙГ**¹⁹⁰ номложээ. Үүнд: биеийг би хэмээн үзэх, түүнчлэнхүү би бие лүгээ төгссөн, биед би буй хэмээх, би-д бие буй хэмээн үзэх, түүнчлэн бус дөрвөн цогцост найруулснаар хорин болмуй. Би-г биеэс ангид үзэх тэргүүтэн тавныг нэмбээс хорин тав болой – гэх зэргээр **ХАМТ ТӨРСӨН ЭВДРЭХҮЙ ҮЗЭЛД**¹⁹¹ би хэмээн барих хийгээд минийх хэмээн барих хоёр, үүнд гурван зүйл бий гээд цааш нь Бодгалийн би, Номын би-гийн нэрийтгэлийн ялгалуудыг номложээ.

Хоосон чанарын ялгалуудыг мөн номложээ. Үүнд: **ҮНЭМЛЭХҮЙД**¹⁹²: бодот үнэмлэхүй ба, зохилдохуй үнэмлэхүй хоёр хэмээн номлосон. Бас үнэмлэхүйд: утгасын үнэмлэхүй, ологдохуун үнэмлэхүй, бүтээлийн үнэмлэхүй гурван хийгээд, **ЯНАГУУХАД**: нэрийдлийн янагуух, мэдлийн янагуух, өгүүлэхүй янагуух – хэмээх 3 бий гэжээ.

ЭДЭД¹⁹³: нэрээр өгүүлэхүй зүйлийн үүднээс ялгаваас зохистойгоор бүтсэний эдэт, батадсаны эдэт, тус үйлдэн чадахын эдэт, өөрөө дан чадахын эдэт, байн чадахын эдэт, үнэн бүтсэний эдэт – гэсэн зургаан зүйл гэжээ.

ДӨРВӨН ХЯЗГААРААС ТӨРӨХ¹⁹⁴ хэмээвээс: өөрөөс төрөх, бусдаас төрөх, хоёулаас төрөх, шалтгаан үгүйгээс төрөх болно. **БУЙ ҮГҮЙ ТӨРӨХҮЙГ ХААГЧ ДӨРВӨН НЬ**, шалтгааны цагт бүхийн үр төрөх, түүнчлэн найруулж үгүй ба, хоёул хийгээд, хоёул бусын үр төрөх болно. **ДӨРВӨН ЗҮЙЛИЙН ТӨРӨХ НЬ**¹⁹⁵, олон шалтгаанаас ямагт нэгэн үр төрөх, нэгэн шалтгаанаас олон үр төрөх, нэгэн шалтгаанаас ямагт нэгэн үр төрөх, олон шалтгаанаас олон үр төрөх болно.

Буйн хязгаар, мөнхийн хязгаар, гүтгэхийн хязгаарууд нь нэг утгатай бөгөөд үгүйн хязгаар, тасархайн хязгаар, муушаахын хязгаарууд нь нэг утгатай бөгөөд тэр хоёроос ангижирсан нь мадхьяамака болой гэжээ.

ШҮТЭЭН ХОЁР ҮНЭНД¹⁹⁶: янагуух үнэн хийгээд, нэрийтгэл үнэн ба, аргасын үнэн хийгээд, наадын үнэн эдгээр нь нэг утгатай. Үнэмлэхүй үнэн хийгээд, дээд үнэн ба, аргаас болсон үнэн хийгээд, үнэхээр үнэн эдгээр нь нэг утгат. **Янагуух үнэнд**: үнэхээр

¹⁸⁸ Ага. Kha боть. 8b

¹⁸⁹ Ага. Kha боть. 8b-10a

¹⁹⁰ Ага. Kha боть. 10a-10b

¹⁹¹ Ага. Kha боть. 10b-11b

¹⁹² Ага. Kha боть. 11b

¹⁹³ Ага. Kha боть. 12a

¹⁹⁴ Ага. Kha боть. 12b-13a

¹⁹⁵ Ага. Kha боть. 13a

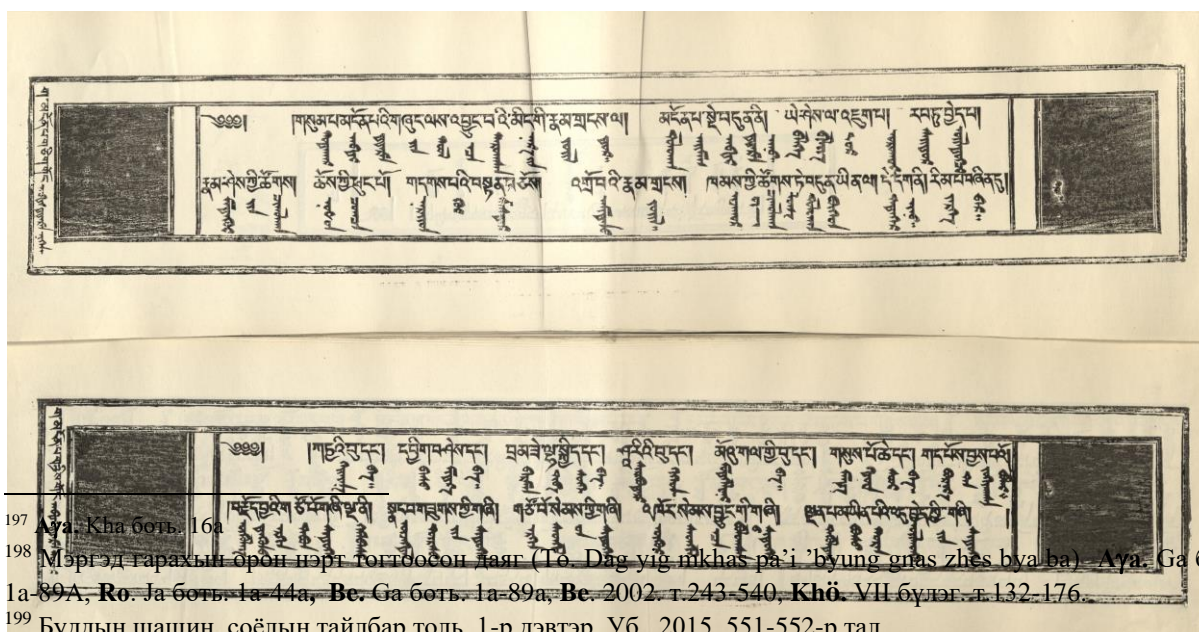
¹⁹⁶ Ага. Kha боть. 13a-14a

янагуун хийгээд, буруу янагуун хоёр, хэтрүүлэгчийн ёсоор бөгөөс үнэхээр буруу хоёр нь ямагт янагуух мэдлийн ялдраа агуулмуй. Үнэхээр нь даруйн эндүүрлээр эс гутаасан вишай вишайг зургаан хийгээд, буруу нь гутаасан болой. Янагуухид хэлний орц дээрээс үнэхээрийг түйдэгч ба худал утгат хэмээн номлосон болой. **Үнэмлэхүй үнэн нь:** нирваан хийгээд, нарийн түртгэлийн үнэн ба, хоосон чанар хийгээд, мөн чанарын бие –эдгээр болно. Номын чанар хийгээд, хоосон чанар ба, номын төв хийгээд, маха мутра ба, хамаг номын ахуй ёсон хийгээд, өвөрчлөн ба, мөн чанар хийгээд, тэрхүү чанар ба, тэр ямагт чанар хийгээд, түүнчлэн чанар –эдгээр нь нэг утгат болно.

Эцэст нь Төв үзэлтний ёсон олон учраас нэрийн зүйлийг тогтоосон тааллаас, мөн шалгадаг мэдэл ба нотлолд хэрэглэх нэрийн зүйлийг учир шалтгааны ухааны нэрийн голоос үзэж болно¹⁹⁷ гээд Мадхьямакийн голын өгүүлэгдэхийн эрхин нүүгүүдийн нэрийн зүйлийг товчлон хураасан болой гэжээ.

Гурав. АВИДАРМЫН АЙМАГ¹⁹⁸ (Тө. mngon pa'i skor. Мо. Илт ном). Илт ном (са: abhidharma тө: chos mngon-pa) гэдэг нь Бурхан багшийн зарлиг сургаалыг гурван аймаг сав (са: tripitaka)-д хуваасны нэг нь Илт номын аймаг сав юм¹⁹⁹. Авидарма буюу “Илт ном”-ыг эртний Энэтхэгийн Гадяана ба Васумидр ба бярман Дэвасука, Шарибүдари, Монголяана, Маха Гоштила Бүрнөотан зэрэг их мэргэд зохиож дэлгэрүүлэн олон тайлбар хийжээ. Авидарма нь дээд, доод авидарма хэмээн алдаршжээ. “Мэргэд гарахын орон”-д:

Дөрвөн үнэн, арван хоёр шүтэн барилдахуй, таван цогц, арван найман язгуур, арван хоёр төрөн түгэхүй, сэтгэл ба сэтгэлээс болсон, цагаан хар үйл үр лүгээ сэлт, нисванисын ялгал, сав шимийн ертөнцсийн орон, хорин зүйл хувраг, гурван бэлгэ чанар, дияан ба дүрсгүйн самади, амарлин ахуй үлэмж үзэхийн маш ялгал тэргүүтнийг **Авидармын** үед үзэгдэхүй- иймэрхүү юмыг сонгож авах

¹⁹⁷ Ага. Kha боть. 16а

¹⁹⁸ Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг (Lo. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba) – Ага. Ga боть. 1а-89А, Ro. Ja боть. 1а-44а, Be. Ca боть. 1а-89а, Be. 2002. т.243-540, Khö. VII бүлэг. т.132-176.

¹⁹⁹ Буддын шашин, соёлын тайлбар толь. 1-р дэвтэр. Уб., 2015, 551-552-р тал

Илт номын аймагт буддын гүн ухааны үндсэн ойлголтууд багтдаг байна. Жишээ нь: ДОЛООН ИЛТ НОМ нь бэлгэ билигт орох, сайтар үйлдэгч, мэдэхүйн чуулган, номын цогц, нэрийдэхүй шастир, амьтны зүйл, язгуурын чуулган – эдгээр 7 байна. Тэгвэл ӨГҮҮЛЭГДЭХҮҮНИЙ ТАВАН ШҮТЭЭН нь: үзэгдэл дүрсийн шүтээн, эрхэм сэтгэлийн шүтээн, нөхөр сэтгэлээс болсны шүтээн, төгөлдөр бус хуран үйлдэх шүтээн, эс үүдсэний шүтээн – энэ 5 болно.

Абидарма-ын аймаг

མངོན་པ་སྣེ་བདུན་ནི། ཡི་ཤེས་ལ་འཇུག་པ། བབ་ཏུ་བྱེད་པ།

Долоон аймаг Абхидхарма (Илт ном) нь бэлгэ билигт орохуй, сайтар үйлдэгч,

རྣམ་ཤེས་ཀྱི་ཚོགས། ཚོས་ཀྱི་ཡུང་པོ། གདན་གས་པའི་བསྟན་བཅོས། འགྲོ་བའི་རྣམ་གངས།

мэдэхүйн чуулган, номын цогц, нэрийдэхүй шастир, амьтны зүйл,

ཁམས་ཀྱི་ཚོགས་ཏེ་བདུན་ཡིན་ལ།

язгуурын чуулган лугаа долоо бөгөөд...

ཁབ་ཇོན་བྱའི་གཙོ་བོ་གཞི་ལྡན་ནི། ལྷུང་བ་གཟུགས་ཀྱི་གཞི།

өгүүлэгдэхүүний эрхэм таван шүтээн хэмээвээс үзэгдэл дүрсийн шүтээн,

གཙོ་བོ་མཁས་ཀྱི་གཞི། འབོར་མཁས་བྱུང་གི་གཞི།

эрхэм сэтгэлийн шүтээн, нөхөр сэтгэлээс болсны шүтээн,

ལྷན་པ་ས་ཡིན་པའི་འདུ་བྱེད་ཀྱི་གཞི། འདུས་ས་བྱས་པའི་གཞི་ལྡན་ལྡོ།

төгөлдөр бус хуран үйлдэхүйн шүтээн, эс үүдсэний шүтээн лүгээ тав болой.

Энэ Илт номын аймагт сав шимийн ертөнцөөс эхлээд үнэмлэхүй үнэнийг ухаарах зам мөр хүртэлх буддын гүн ухааны сургаалын цогц ойлголтууд энд багтдаг байна. Жишээ нь махбодын мөн чанар онцлогийг: Шороо махбод нь бат бөгөөд чийрэг болой. Усан махбод нь нойтон бөгөөд чийгтүүлэх болой. Гал махбод нь халуун бөгөөд түлэх болой. Хий махбод нь хөнгөн болоод хөдөлгөх – болой гэжээ.

Дөрөв. ВИНАЙН АЙМАГ²⁰⁰ (Тө. 'dul ba'i skor) нь үлэмж шагшаабадын (номын хүрээнээ суугч гэнэн, гэцэл, гэлэн нүгүүдийн) суртгаалыг өгүүлэгдэхүүний гол болгон үйлдэж номлосон аймаг савыг хэлнэ²⁰¹.

²⁰⁰ Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг (Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba) **АҮа. Да** боть. 1а-76а. **Ro.** Жа боть. 1а-39а, **Be.** Да боть. 1а-76а, **Be.** 2002. т.541-802.

²⁰¹ Буддын шашин, соёлын тайлбар толь. 1-р дэвтэр. Уб., 2015, 199-р тал

Винайн аймаг

བཞི་པ་འདུལ་བའི་གཞུང་ལས་བྱུང་བའི་མིང་གི་རྣམས་བྱངས་ནི། ལྷིང་འདུལ་བ་ལ་བཟོད་བྱོན་གྱི་འདུལ་བ་དང་།
Детгеер винайн голоос гарсан нэрийн зүйл нь, ер винайд өгүүлэгдэх утгын винай хийгээд
བཟོད་བྱོན་ཚོགས་གི་འདུལ་བ་གཉིས་ལས། ལྷ་མ་ནི་སྤོང་བདུན་ལ་ཐོང་དང་བཅས་པའི་ཚུལ་ཁྲིམས་སོ།
өгүүлэгч үгсийн винай хоёроос урьд нь долоон тэвчил нөхөр лүгээ сэлтийн шагшаабад болой.
|ཕྱི་མ་ལ་མདོ་དང་བསྟན་བཅོས་གཉིས། དང་པོ་ལ། ཅུ་བའི་མདོ། བཤད་པའི་མདོ། ཕྱོགས་མཐུན་གྱི་མདོ་གསུམ།
Хойдод судар хийгээд шастир хоёр анханд үндсэн судар, номлохын судар, зүг
зохилдохын судар гурав
|ཅུ་བའི་མདོ་ལ་དག་སྤོང་པའི་སོ་བར་གྱི་མདོ། དག་སྤོང་པའི་སོ་བར་གྱི་མདོ་གཉིས། བཤད་པའི་མདོ་ལ་ལྷང་གཞི།
үндсэн сударт эцэг аяга тэхимлэгийн ангид тонилгогч судар, эх аяга тэхимлэгийн ангид
тонилгогч судар хоёр, номлохын сударт шүтээн эш,
|ལུང་རྣམས་འབྲེད། ལུང་ཐོན་ཚོགས། གཞུང་དམ་བཅའ་གཞུང་བླ་མ་སྟེ་བཞི། ཕྱོགས་མཐུན་གྱི་མདོ་ནི།
тийн ялгагчийн эш, хэсэг бусад эш, эрхэм гол буюу дээд гол лугаа дөрөв
зүг зохилдохын судар нь,
|སྤོངས་པའི་ཡོན་ཏན་བཅུ་གཉིས་སྟེན་བ་སོགས་སོ།
арван хоёр судлахын эрдмийг үзүүлсэн тэргүүтэн болой.
|བསྟན་བཅོས་ལ་དབྱ་བཅོམ་བ་རྣམས་དང་། འཕགས་པ་ཐོགས་མེད་དང་།
Шастирт архадууд ба хутагт Түрвэл үгүй хийгээд
|སྤོང་དཔོན་ཡོན་ཏན་འོད་སོགས་གྱིས་མཛད་པའི་བསྟན་བཅོས་རྣམས་སོ།།
Эрдмийн гэрэл нэрт багш тэргүүтний зохиосон шастирууд буй болой.

Винайн голоос гарсан нэрийн зүйл²⁰² нь: Винайд өгүүлэгдэх УТГЫН ВИНАЙ, ӨГҮҮЛЭГЧ ҮГСИЙН ВИНАЙ хоёроос урьд нь ДОЛООН ТЭВЧИЛ НӨХӨР ЛҮГЭЭ СЭЛТИЙН ШАГШААБАД болой гэжээ. Цааш нь СУДАР ШАСТИР хоёр, эш, судлах эрдэм зэрэг винайн аймаг савын нэр утгын учрыг товч тодорхой тайлбарлан, салаалах ангилал зүйлүүдийг нэрлэн өгүүлжээ. Тухайлбал: СУДАРТ: Үндсэн судар, номлохын судар, зүг зохилдохын гэсэн гурав байна.

ШАСТИР²⁰³т: архадууд ба хутагт түрвэл үгүй хийгээд эрдмийн гэрэл нэрт багш тэргүүтний зохиосон шастирууд болно гэж судар шастирыг тодорхойлоод Винайн үндсэн судар хэмээх шастир нь эдүгээ хамагт алдаршсан номлох сонсохыг үйлдэх винайн голуудаас эрхэн болсон мөн учир түүнээс гарсан нэрийн зүйлүүдийг бичихэд асар олон тул бүдүүвчлэн хурааж бичлээ. Түүнээ: олоогүй санваарыг олох, олсноо үл бууруулан сахих, буурваас засах – гурав. Анх нь: Шагшаабадад аюулаас аврахын шагшаабад, сайныг хүсэхийн шагшаабад, магад гарахын шагшаабад 3 байна –гэжээ.

АНГИД ТОНИЛГОГЧ САНВААРТ²⁰⁴: Гэргийтний санваар, тойдын санваар – гэсэн хоёр байна гээд түүнээ дотор нь ангилжээ. Аяга тахимлаг нь: бэлгийн төдий баригч аяга тахимлаг, нэрийн аяга тахимлаг, үнэхээр аяга тахимлаг - гурав байна хэмээгээд цааш нь санваартны шүтээн эш, зан үйл, итгэл явуулах, зохилдох шалтгаан, зэтгэрдэх харш шалтгаануудыг нэгд нэгэнгүй тоочжээ. Тухайлбал: Таван зохилдох шалтгаан нь: орон,

²⁰² Аya. Da боть. 1a.
²⁰³ Аya. Da боть. 2a-2b.
²⁰⁴ Аya. Da боть. 2b-10a

үндэс, бэлгэ, санаа, зан үйл нь зохилдохын шалтгаан болно. Эдгээр нь гэлэн төдийгүй усамбад болоход ч адил гэжээ.

УБАДИНИ хийгээд БАГШИЙН ЯЛГАЛЫГ номложээ. Үүнд: УБАДИНИ²⁰⁵ нь: Сайтар гарахын, шагчаманын²⁰⁶, аяга тахимлагийн - гэсэн 3 байна.

БАГШ²⁰⁷ нь: Шадар ахуйн, увшигын, шармарнирын²⁰⁸, нууж асуугч, үйл үйлдэгч, уншлагын, орны багш - гэсэн 7 байна. **Үйлийн багш** нь: Шигчаманын, ариун явдалд чухал оршигчийн үйлийн, аяга тахимлагийн – гэсэн гурав болой гэжээ.

УНАЛ²⁰⁹ бүрд бодит унал, барилдлагын унал, барилдуулах барилдлагын унал гэх 3 ба, уналын шалтгаанаас сэтгэлийг сахих ёсны суралцагдахууны зохисоор номложээ. **Таван аймаг унал**²¹⁰ын анхдугаарт: ЯЛАГДЛЫН АЙМАГ²¹¹т: ариун бус явдал, эс өгснийг авах, амь нядлах, хүний номоос дээд худал өгүүлэх - дөрөв болой гээд үйлийн ялгал тэргүүтэн аймгуудыг номложээ. УНАЛ ҮЙЛДЭХИЙН АЙМАГТ тэвчих унал, ямагт унал үйлдэх хэмээх хоёр буй гээд уналын аймаг ялгалууд, тэдгээрийн нэр тэргүүтнийг номложээ. Тэвчих уналаа дотор нь арав арваар аймаглан нэрлэжээ. Тухайлбал: “Адгуус алахын, гэмшил төрүүлэхийн, гижиглэхийн, усанд наадахын, эхнэр лүгээ хамт хэвтэхийн, цочоохын, нуухын хайш хэрэг эдлэхийн, муушаахын, эхнэр лүгээ хамт тэргүүрт явахын унал лугаа арав болой”²¹² гэх буюу “Хулгайч лугаа хамт явахын, хорин нас хүрээгүйг усамбад болгохын, газар малтахын, зочлох газраа өнө суухын, суртахуунд чухал агуулахыг тэвчихийн, тагнуул үйлдэхийн, өгүүлэл үгүй явахын, үл бишрэхийн ёсны согтууруулахыг уухын, цаг буст явахын унал лугаа арав болой”²¹³ – гэх зэргээр нэрлэжээ.

Мөн ГЭЛЭН САХИЛТАН нь хэзээ мөнхөд тэвчин үйлдэх 253 тэвчил цаазыг²¹⁴: гэмт үйлтэн аймаг, явахын аймаг, гэрт суухын аймаг, идээ авахын аймаг, идээ идэхийн аймаг, бадар аяга эдлэхийн аймаг, ном номлох аймаг, бүтээхийн аймаг, бэдэхийн аймаг – гэх есөн аймагт, түүнээ дотор нь ангилан нэрлэжээ. Тухайлбал: ИДЭЭ ИДЭХИЙН АЙМАГТ: идээг сайтар эс идсэн, нэн өчүүхэн үмхсэн, нэн ихэд үмхсэн, хэртэйд бус үмхэн идсэн, идээ ирээгүй амаа ангайсан, амаа идээгээр дүүргэж өгүүлэх, тамшаалах, өрөвхийлэх, үлээлхийлэх, хэлээ гаргаж идэх, үеийг нэжгээдчилэн идэх, идээг доромжлон идэх, нэгэн завжнаас нэгэнд юүлээд идэх, тагнайгаа ташин идэх, үмхийг шүдээр тасалж үлээгээд идэх, гарыг хэлээр долоох, идээний савыг хэл ба хуруугаар долоох, гарт идээ тогтсоныг сэгсрэх, идээт савыг зайлах, хүнд хөнгөнийг тэнсэх, идээгээр суварганы дүр үйлдэж эвдээд идэх лүгээ хорин нэг болой”²¹⁵- гэж хоол ундыг идэхдээ хэрхэн яаж идвэл зохистой номлосон нь эгэл энгийн хүмүүст ч зохистой юм.

²⁰⁵ Аya. Da боть. 10a.

²⁰⁶ dge slob ma (mo. śikṣaman-a)

²⁰⁷ Аya. Da боть. 10a.

²⁰⁸ dge tsul pha ma (mo. srmani-ra)

²⁰⁹ Аya. Da боть. 23b.

²¹⁰ Аya. Da боть. 24a.

²¹¹ Аya. Da боть. 24a.

²¹² Аya. Da боть. 30b

²¹³ Аya. Da боть. 30a-31b

²¹⁴ Аya. Da боть. 35b.

²¹⁵ Da боть. 33a-34b

Тав. ТОГТСОН ТААЛАЛ²¹⁶ (ca. siddhanta, тө. grub mtha'i skor) нь орчлон ертөнц хийгээд хүний амьдрал, гэгээрэхүй ёсыг шүтээн, мөр, үр, гурав болон үзэл, бясалгал, явдал гуравт ялган шинжлэх гүн ухааны онол, чиглэл. “Мэргэд гарахын орон”-д “ШҮТЭЭН, МӨР, ҮР гурав ба ҮЗЭЛ, БЯСАЛГАЛ, ЯВДАЛ гурвын ялгалыг зохист ухаанаар шинжлээд, өөрийн оюуны ялдраа магад энэ болой хэмээн шийтгэсэн туйлын хувь үүнийг өгүүлэх бөгөөд түүнийг үзүүлэхээр өгүүлэгч үгсэд ч тогтоосон таалал хэмээн нэрийдсэн

Тогтсон тааллын аймаг

ལྷ་པ་གྲུབ་མཐའ་སྦྱིའི་གཞུང་བརྒྱུར་བ་ལ་མཁོ་བའི་མིང་གི་རྣམ་གྲངས་ནི། སྦྱིར་གྲུབ་མཐའ་ནི།

Тавдугаар нийт тогтоосон тааллын голыг орчуулахад хэрэгт нэрийн зүйл хэмээвээс ерд тогтоосон таалал хэмээх нь

གཞི་ལས་འབྲས་གསུམ་སམ་ལྟ་སྒོམ་སྦྱོང་གསུམ་གྱི་རྣམ་བཞག་ལ་རིགས་བས་དབྱེད་ནས་རང་གི་སྦྱོང་འདིར་འཇམ་སོ་སྦྱུང་

шүтээн, мөр, үр гурав ба үзэл, бясалгал, явдал гурвын ялгалыг зохист ухаанаар шинжлээд өөрийн оюуны ялдар магад энэ болой хэмээн

ཐག་བཅད་པའི་མཐར་ཐུག་པའི་ཆ་ཞིག་ལ་ཟེར་ཞིང་།

шийтгэсэн туйлын хувь нэгнийг өгүүлэх бөгөөд

དེ་སྟོན་པའི་བརྗོད་བྱེད་གྱི་ཚོག་ལའང་གྲུབ་མཐའ་ཞེས་བཏགས་པ་ཡང་ཡོད་དོ།

түүнийг үзүүлэхээр өгүүлэгч үгст ч тогтоосон таалал хэмээн нэрийдсэн бээр буй болой.

буй болой”²¹⁷ гэжээ.

Буддын гүн ухаан буюу тогтсон таалал нь Бурхан багшийн Дөрвөн үнэний сургаалыг дэлгэрүүлэн гүнзгийрч ухаарахад чиглэнэ. Энэ нь 1-д, Ертөнцийн гадаад өнгөн тал болж харагдах аливаа юмс үзэгдэл, 2-рт, түүний уг дотоод мөн чанарыг таних, тэгснээрээ хүнийг ертөнцийн хүлээснээс ангижруулахад оршино. Тогтсон тааллыг суурь, мөр, үр гурваар ялган тодорхойлж тайлбарладаг байна. Суурь гэдэг нь ертөнцийг хэрхэн үзэж, танин мэдэж хэрхэн тайлбарлахыг хэлнэ. Мөр гэдэг нь ертөнцийн утга учрыг ухаарснаар хүн хэрхэн зовлонгоос ангижрах, сайн сайханд хүрэх арга зам болно. Мөрөөр явж тодорхой үр дүнд хүрнэ. Үр нь төгс амарлингуй, тэгш амгаланд хүрэх арга замыг, үр нь мөрөөр замнаад ямар үр дүнд хүргэхийг тус тус илэрхийлдэг²¹⁸ байна.

²¹⁶ Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг (Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba) **АҮа**. Са боть. 1а-19а. **Ro**. Ja боть. 1а-11b, **Be**. Са боть. 1а-11b, **Be**. 2002. т.803-881. **Khö**. IV бүлэг. т.89-104

²¹⁷ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba). Са боть. 1А

²¹⁸ Лувсанцэрэн Г, Ариунаа Э. Буддын уламжлалт м

²¹⁸ Да боть. 33а-34b

²¹⁸ Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг (Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba) **АҮа**. Са боть. 1а-19а. **Ro**. Ja боть. 1а-11b, **Be**. Са боть. 1а-11b, **Be**. 2002. т.803-881. **Khö**. IV бүлэг. т.89-104

²¹⁸ Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba). Са боть эдлэг ухааны үндэс. 2007. т.49-50

“Мэргэд гарахын орон”-д: “Тогтсон таалал өгүүлэгчдийг ялгаваас ГАДААД ба ДОТООДын өгүүлэгч хоёр буй” гэжээ. Өөрөөр хэлбэл Буддизмд тогтсон тааллыг дотоод (буддын), гадаад (буддын бус) гэж 2 хуваадаг байна. Дотоод тогтсон таалалтан гэж Чухаг дээд гурвыг үнэн сэтгэлээс итгэн дагадаг, дөрвөн тамгын үзэл буюу 1.Буй бүхэн мөнх бус, 2.Цувиралт бүхэн зовлонгийн чанартай, 3.Юм бүхэн би үгүй, хоосон чанартай, 4.Зовлонгоос гэтэлвээс төгс амарлингуй буюу нярваан болно хэмээх Бурхан багшийн сургаалыг барьдаг бодгаль бүхэн дотоод тогтсон таалалтан байна.

Гадаад тогтсон таалалтны ихэнх нь Эрхэт тэнгэрийг итгэн баримталдаг, бүхнийг бүтээгч эзэн тэнгэр, бурхан байдаг гэх үзэлтнүүд²¹⁹ болно. Гадаад тогтсон таалалтын үзлийн тухайд “Мэргэд гарах орон”-д: “Урьдад өөр аймаг, гадаад, тиртигэ, буруу номтнууд нэгэн утгат түүнд ҮЗЛИЙН үүднээс ялгаваас ЗУУН АРВАН ҮНДСЭН ҮЗЭЛ²²⁰ буй гээд элдэв үзэлт 110-ыг тоочин нэрлээд “Эдгээр үзлийг тоологч ёс адил бус олон буй²²¹... “Бус бас 96 гайхамшигт үзэл тэргүүтэн олон буй боловч Төв үзэл хийгээд Илт номын үе дэх муу үзлийн 225 нэрийн зүйлүүдэд олонхийг номлосон болой”²²² гэжээ.

“Гадаад тогтоосон тааллыг ялгаваас ТАСАРХАЙ ӨГҮҮЛЭГЧ нэгэн ба, МӨНХ ӨГҮҮЛЭГЧ арван нэг бөгөөд хамтатгаваас 12 болой”²²³ гээд ГАДААДЫН АРВАН ХОЁР ТОГТСОН ТААЛАЛ, түүний өгүүлэгчийг нь, нэрийн зүйлийг нь, ялгалыг нь тус тусад нь тодорхой өгүүлжээ. Учир нь гадаад тогтсон тааллыг сайн мэдэж ухаарч ойлговоос дотоод тогтсон тааллыг ойлгож ухаарч суралцахад илүү дөхөм болдог учир гадаад тогтсон таалал бүрийн ялгааг энд нарийн өгүүлжээ. Жишээ нь: ТАСАРХАЙ ӨГҮҮЛЭГЧ²²⁴-ийн БАГШ нь: бархасбадич, арш, авадарабала арш, дээлт, морь манлайнууд болой гээд НЭРИЙН ЗҮЙЛ нь: үзэсгэлэнтэн, тасархай өгүүлэгч, үгүйеэ өгүүлэгч, тэнгэрийн ламт, гадасч, ойт холдогч, мөн чанараа өгүүлэх, өвөрчлөний өгүүлэгчүүд болой гээд ялгалуудыг нэрлэжээ.

Цааш нь МӨНХ ӨГҮҮЛЭГЧ²²⁵ арван нэгийг: тоочтон, эсэруатан, дохио тохиолдуулагчид, зүйлийн вед шастирчин, нууцчин, вишнүчин, ялгуун үлэгчтэн, амарлинуйчин, өвөрмөцчин, ухагчид, барагдуулагчид – эдгээрийн нэрийн зүйл, ялгавар, эд, эрдэм, үйлс, мөр – зэргээр нэрлэн тодорхой номложээ. Жишээ нь: **Есдүгээр ӨВӨРМӨЦЧИНӨӨ** гэх мөнх өгүүлэгчийн БАГШ нь чадагч шар шувуу, ганда аршууд болой. **НЭРИЙН ЗҮЙЛ** нь: гандачин, хөлөө үзэгчин, шар шувууны хөвгүүн, өвөрмөцчин, эшийн төдийчнүүд болой. Үүн лүгээ шар шувуу нөмрөгт хоёул нэгэн бус болой. Эдний таалсан мэдэгдэхүүн ҮГСИЙН ЗУРГААН УТГА хэмээвээс: эд, эрдэм, үйл, ер, ялгал, хурахууд болой. ЭД нь: ес бөлгөө: шороо, ус, гал, хий, огторгуй, цаг, зүг, би, сэтгэл болой. ЭРДЭМ нь: хорин дөрөв бөлгөө: дүрс, амт, үнэр, хүртэх, дуу, тоо, тойрог хэмжээ, тус бүр, хурах, нөгөө, нөгөө бус, таван оюун, жаргалан, зовлон, тачаангуй, урин, авьяас, орших, эвдрэх, шамдал болой. Заримуудаас хүнд, зөгөн, нүнжиг, үйлсийн хүчүүдийг таалах ч буй

²¹⁹ Лувсанцэрэн Г, Ариунаа Э. Буддын уламжлалт мэдлэг ухааны үндэс. 2007. т.50.

²²⁰ Ага. Са боть. 2а

²²¹ Ага. Са боть. 4а

²²² Ага. Са боть. 4а-4б

²²³ Ага. Са боть. 4б

²²⁴ Ага. Са боть. 4б

²²⁵ Ага. Са боть. 5а-12а

болой. ҮЙЛС нь таван зүйл бүлгээ: өргөх, тавих, хумих, сунгах, явах болой. Үүний урьд хоёрыг дээр гаргах ба доор дарах хэмээн ч өгүүлмүй. ЕР нь олон ялгаврыг нийт болгогч мөнх ангид утгат хувь үгүй ер болой. Үүнд (их²²⁶)ер хийгээд хэсэг бусаг ер хоёр болно. ЯЛГАВАР БА ӨВӨРМӨЦ нь: ялгавруудыг тус бүр болгогч ном ангид утгат мөнх хувь үгүй болой. ХУРАХ нь: алинаа аль төгсөн үйлдэх ном мөнх хувь үгүй ангид утгат болой. Төгсөх, тохиолдох, хурах гурав нэгэн утгат; ялгаваас: орон ангид ба ангид бус хурах хоёр болой. МӨР нь: арилгагч угаал, авшиг, чилэн ахуй, ариун явдалт ламын гэрт оршсон, ойд оршсон, тахил өглөг тэргүүтэн болой²²⁷ – гэж “Тэр мэт гадаад тиртинэрийн тогтоосон тааллуудын нэрийн зүйл бүдүүвчлэн хуваасны төдий бичвэй. Бичиг олодохоос/олон болж нуршихаас/ айж нарийлан эс бичив”²²⁸ гэж Гадаад номтон арван хоёрын ялгалыг номложээ.

Үүний араас ДОТООД ДӨРВӨН АЙМАГ ТОГТСОН ТААЛЛУУДЫН мөн чанар нэр утгыг номложээ. Жишээ нь: “*Хоёрдугаар* гүн нарийн шүтэн барилдахын арсланы хүрхрэлээр буруу өгүүлэгч тэдгээр гөрөөдийн чуулганыг дарагч өгүүлэхүүний арслан чадагчийн эрхт алимад түүний журмыг дагаж тогтоосон таалал өгүүлэгчдийн НЭРИЙН ЗҮЙЛ хэмээвээс: өөрийн аймагтан, дотоодтон, бурхантан, зөв номтон, шагжалигуудын өнө ёстон нэгэн утгат; ЯЛГАВААС: Өвөрмөц өгүүлэгч, Судрын аймагтан, Сэтгэл төдийтөн, Төв үзэл лүгээ дөрөв”²²⁹ – гэжээ.

Ингээд Буддын гүн ухааны үндсэн дөрвөн гол чиглэл болох Өвөрмөц өгүүлэгчид, Судартан, Сэтгэл төдийтөн, Төв үзэлтэн энэ дөрвийн нэрийн зүйл, ялгал, дүрийн байдал зэргийг тодорхой номложээ. Тухайлбал: “*Гумгаар* СЭТГЭЛ ТӨДИЙТӨН, түүний НЭРИЙН ЗҮЙЛ хэмээвээс: сэтгэлийн төдийхөн, бодитойд өгүүлэгч, тийн ухагч, тийн мэдэх төдийхнөө өгүүлэгч, мэдэгдэхүүнийг дотоодын хэмээн өгүүлэгч, хоёр үгүй хэмээн өгүүлэгч, ёогийн явдалтнууд нэгэн утгат, тэрэгний журмыг нээгч нь хутагт Түрвэл үгүй болой. ЯЛГАВААС: эшийг дагагч хийгээд, зохист ухааныг дагагч хоёр. ДҮР нь: үнэн дүрт хийгээд худал дүрт хоёр байна. ҮНЭН ДҮРТ нь: барин баримтлах сацуу тоот, элдэв хоёр үгүйт, заримдаг өндөгтөн лүгээ гурав. Худал дүрт нь: хирт хийгээд хир үгүй хоёр. ТААЛАЛ НЬ: тийн мэдэхийг найман чуулган хэмээн таалах, зургаан чуулган хэмээн таалах хоёр, бас есөн чуулган хийгээд нэгэн хэмээн таалах ч буй хэмээн номложээ”²³⁰ гэх буюу

Дөтгөөр ТӨВ ҮЗЭЛТЭНД²³¹: төв үзэлтэн, мөн чанар үгээгүйеэ өгүүлэгч, үнэн үгээгүйеэ өгүүлэгчүүд нэгэн утгат, тэрэгний журам нээгч нь Цогт итгэл хутагт Нагаржунай болой. ЯЛГАВААС: өөрийн үндэст төв үзэлтэн, хэтрүүлэгч хоёр гэх хоёр ялгал байх бөгөөд ӨӨРИЙН ҮНДЭСТ ТӨВ ҮЗЭЛТЭН нь: ёогийн явдалт өөрийн үндэст төв үзэлтэн хийгээд судрын явдалт өөрийн үндэст төв үзэлтэн лүгээ хоёр байна.

²²⁶ Вє. Са боть. 10b

²²⁷ АҮа. Са боть. 9b-11a

²²⁸ АҮа. Са боть. 12a-12b

²²⁹ АҮа. Са боть. 12b

²³⁰ АҮа. Са боть. 16a-16b

²³¹ АҮа. Са боть. 17b

Нагаржунай хийгээд Арьяадэва хоёрыг ГОЛ ЭХ ТӨВ ҮЗЭЛТЭН хийгээд бусдыг зүг баригч төв үзэлтэн хэмээнэ. Эд бээр гурван хүрдний дунддыг магад утгат ба урьд хойд хоёрыг удирдах утгат хэмээн таалах бөгөөд удирдах магадын ялгал нь үнэмлэхүй үнэнийг өгүүлэгдэхүүнийг эрхэн болгож эс үзүүлсэн ба үзүүлсэнд номложээ гээд цааш нь СУДРЫН ЯВДАЛТ ӨӨРИЙН ҮНДЭСТ ТӨВ ҮЗЭЛТЭН, ЁОГИЙН ЯВДАЛТ ӨӨРИЙН ҮНДЭСТ ТӨВ ҮЗЭЛТЭН, ХЭТРҮҮЛЭГЧ ТӨВ ҮЗЭЛТЭН нарын нэрийн зүйл, багш, ялгал зэргийг мөн номложээ.

Ийнхүү Нийт тогтоосон тааллын голыг орчуулахад хэрэгт нэрийн зүйлийг: 1.Тогтсон таалал, түүний өгүүлэгчдийн ялгал, 2.Гадаад тогтсон таалал, 3.Дотоод тогтсон таалал – гэсэн 3 үндсэн хэсэг агуулгад товчлон хураан номложээ.

Зургаа. ТАРНИЙН АЙМАГ²³² (Тө. sngags kyi skor). Тарни, мандараа нь очир хөлгөнийг бүтээлч өөрийн сэтгэлийн үзэгдлийг эглийн үзэгдлээс авран үйлдэхүй хийгээд тангарагт номын сахиус нөхөд сэлтэд дуртган үйлдэхүй үсгийн тогтоол²³³ юм. “Мэргэд гарахын орон”-д: “Нууц тарнийн хөлгөний голоос гарсан нэрийн зүйлд: ер Ялж төгс нөгчсөн бээр доодод бишрэгч номхотгогдохуунуудад тачаангуйгаас ангижирсан явдал, агуу ихэд бишрэгчүүдэд газар ба барамид явдал, гүн нарийнд үлэмж бишрэгчдэд тачаангуйг явдал үзүүлж номхотгосноос анх нь доод хөлгөн хийгээд хоёрдугаар нь барамидын хөлгөн ба гутгаар нь нууц тарнийн хөлгөний ёсон болой”²³⁴.

“Түүгээр бөгөөс хамаг хөлгөний дээд нь нууц тарнийн хөлгөн бөгөөд үүний нэрийн зүйл хэмээвээс нууц тарнийн хөлгөн, үрийн хөлгөн, очирт хөлгөн, аргын хөлгөн, баригчийн хөлгөнүүд болой”²³⁵ гээд нууц тарнийн дөрвөн аймаг дандар тус бүрийн авшиг, тангараг, санваар дандрын ялгал, мөрийн ялгалын аймгуудыг өгүүлжээ. Тухайлбал:

“Бэлгэ чанарын хөлгөнөөс дөрвөн ялгалаар ялангуяа үлэмж бөгөөд, эс мунхарсны ялгал, арга олны ялгал, бэрх үгүйн ялгал, маш хурц оюут номхотгогдохууны эрхээр болсны ялгал лугаа дөрөв болой. Ялгаваас: ҮЙЛИЙН ҮНДЭС, ЯВДЛЫН ҮНДЭС, ЁОГИЙН ҮНДЭС, ТЭНСЭЛ ҮГҮЙН ЁОГИЙН ҮНДЭС – дөрөв”²³⁶ болно. Түүний:

ҮЙЛИЙН ҮНДСЭНД²³⁷: Ертөнцөөс нөгчсөн гурван язгуур (түүнчлэн ирсний язгуур, лянхуан язгуур, очирын язгуур), Ертөнцийн дахины гурван язгуур (эдтийн язгуур, таваар цэнгэгчийн язгуур, ертөнцтөний язгуур) – нийт 6 язгуур болно. Урилга өүүлж бясалгах нь: тарни мудра үйлдэх, Ялгуусан хөвгүүн сэлтэд мөргөөд биеэ өргөх, итгэл явуулан сэтгэл үүсгэх, тарни ба мудраар сахих, орон байшингийн гадна одож угаах, дотор ирж зэвсэглээд дэвсгэрт суух, тахил адислах, өөр хийгээд орныг сахих - долоо²³⁸ бөгөөд тахих тэргүүтнийг үйлдэхдээ: шүтээнийг үүсгэх, шүтэгч бурханыг урин залж оршуулах,

²³² Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг (Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba) **Аya. Cha** боть. 1a-20a. **Ro. Ja** боть. 1a-13a, **Be. Cha** боть. 1a-20a, **Be.** 2002. т.883-967.

²³³ Тэрбиш Л. Төвд-Монгол иж бүрэн толь. т. 389

²³⁴ **Аya. Cha** боть. 1a

²³⁵ **Аya. Cha** боть. 2a-2b

²³⁶ **Аya. Cha** боть. 2b

²³⁷ **Аya. Cha** боть. 3a

²³⁸ **Аya. Cha** боть. 3b-4a

мутар үзүүлэх, тахиж магтан үйлдэх, наманчлах, дөрвөн цаглашгүйг бясалгах тэргүүтэй – зургаан үйл болно гээд цааш нь Бодит урилга өгүүлэх, Урилгад үл дулдуйдах дияан зэрэг мөрийн аймгуудын ялгалыг үзүүлжээ. Жишээ нь: Бодитод өөрт үүсгэн бясалгахдаа зургаан бурхны зан үйлээр үүсгэнэ гэнэ. Тэр нь: Чанарын бурхан, дууны бурхан, үсгийн бурхан, дүрсийн бурхан, мутрын бурхан, бэлгийн бурхан энэ зургаагийн үүднээс ёг бясалгах болой²³⁹ гэжээ.

ЯВДЛЫН ДАНДАРТ²⁴⁰: энэ дандрын эрхин нь маш гэгээн ил бодийн дандар мөн бөгөөд номлогч нь их цаст далайн төгс жаргалангийн биет Бирозана болой. Номлосон орон нь дэлхий ба зүрхэн цэцгээр чимэгдсэн ертөнцийн орон дахь зузаан зохиолт Агнист хэмээгдэх болой. Үүнээ авшиг өгөхүй ёсон хийгээд, тангараг санваарыг ариутган үйлдэхүй ёс нь үйлийн дандар лугаа адил болой гэжээ.

ЁОГИЙН ДАНДАРТ²⁴¹: үндсэн дандар, номлохуй дандар, хувь зохилдох дандар – гэсэн гурван дандар байна. Үүний **ҮНДСЭН ДАНДАР** нь бүх чанарыг хураасан хэмээдэг. Энэ дандарт Базардхадүгийн, Гурван орныг маш ялгуугчийн, Амьтныг номхотгогчийн, Амогасидийн – гэсэн дөрвөн хэсэг байна. Түүнчлэн ирсэн, очир, эрдэнэ,лянхуа,үйлсийн язгуур – гэсэн таван язгуураас Үндсэн дандарт үйлсийн язгуурыг эрдэнийн язгуураа багтааж дөрөв болгон номложээ.

ТЭНСЭЛ ҮГҮЙ ЁОГИЙН ДАНДАРТ²⁴²: эцэг дандар, эх дандар лугаа хоёр, ёогийн дандар, аргын дандар, эцэг ёогийн дандрууд, нэгэн утгат ёогийн дандар, билгийн дандар, дагинын дандрууд нэгэн утгат тэр бүрд бээр өгүүлэгч үгсийн дандар, өгүүлэгдэх утгын дандар хошоод буй гэжээ.

ДАНДАРСЫГ НОМЛОХ АРГЫН ДОЛООН ЧИМЭГ²⁴³ байна. Энэ 7 чимэг нь цааш салаалаад 28 ялгал бүхий чимэг болно гэжээ. Үүнд: Өгүүлэх өдүүлбэрийн чимэгт 5, Бурхан болох ёсны чимэгт 4, Зургаан яхзгаарын чимэгт 6, Дөрвөн ёсны чимэгт 4, Номлох ёсны чимэгт 2, Сонсогчийн чимэгт 5, Хоёр үнэнийг магадлахын чимэгт 2, - гээд нийт 28 ялгал бүхий чимэг байна гэжээ.

АВШИГ ӨГӨХ²⁴⁴-д: газрын зан үйл, бэлтгэлийн зан үйл, бодит зан үйл гурав байна. **ГАЗРЫН ЗАН ҮЙЛД**²⁴⁵: газрыг шинжлэх, газар гуйх, газар ариутгах, газар эзлэх, сахиад адистидлах лугаа тав, **ГАЗАР АРИУТГАХАД**: эрж ариутгах, эд тарни самуди гурваар ариутгах, тэнсэл үгүйн ариутгалгаар ариутгах гурав байна. Эрж ариутгахад: гэм арилахын тулд эрэх, могой(лус) шинжилж эрэх хоёр, **ГАЗАР ЭЗЛЭХҮЙД**: бурхны ёгоор залбираад хот мандлыг өргөх, гуйгаад тотгорыг захих, ая байдал үйлдэх гурав байна. Ая байдалд: нэгэн салаат очир, гурван салаат, таван салаат; элдэв очирын хөлийн байдал: баруунаа жийх, зүүнээ жийх, сага, дүгрэг, тэгш ая байдлууд. **САХИАД АДИСТИДЛАХҮЙД**: бурханд үүсгэж тотгорыг ирүүлэх, тотгорт гадас шаах хоёр болно.

²³⁹ Аya. Cha боть. 4b

²⁴⁰ Аya. Cha боть. 5b-6a

²⁴¹ Аya. Cha боть. 6b

²⁴² Аya. Cha боть. 6b

²⁴³ Аya. Cha боть. 9b-10a

²⁴⁴ Аya. Cha боть. 10b

²⁴⁵ Аya. Cha боть. 10b-11a

БЭЛТГЭЛИЙН ЗАН ҮЙЛД²⁴⁶: газрын охин тэнгэрийн бэлтгэл, хот мандлын бурхны бэлтгэл, хумхны бэлтгэл, тиуашийн бэлтгэл – гэсэн дөрвөн бэлтгэл байна гээд цааш нь Бурханы, хумхны, тиуашийн бэлтгэлүүдийн нэр ангиллыг өгүүлжээ. Жишээ нь: Муу зүүдний хариулах арга²⁴⁷ нь: балин, сахиулсан хүрд, урилга, хуягийн бурхныг зохиох, залбирах, зургаан чимгийг өмсөж бурхны омгийг үйлдэх, гал мандал лугаа долоо болой гэжээ. Мөн БУРХАН ТАХИХУЙД²⁴⁸: дөрвөн ус, таван чухал эдлэл, Видья эх дөрөв ба тав ба зургаа ба найм ба, арван зургаа, хүслийн таван эрдэм, Хан төрийн долоон эрдэнэ, өлзий хутгийн найман бэлгэ, лавир, шүхэр, дуаз тэргүүтэн гадаад тахил, дотоод тахил, нууц тахил, тэрхүү чанарын тахил, тарнийн тахил, магтах – эдгээр байна гэжээ.

АВШИГ ӨГӨХ ЗАН ҮЙЛД²⁴⁹: Өөрөө ороод авшиг авч соёрхол авах, шид үзээд үнэний адистид үйлдэх, тиуашид авшиг өгөх лүгээ гурав болно гээд энэ гурвын ялгалын зүйлээ цааш нь салаалуулан нэрлээд бас Багшийн авшиг, Нууц авшиг, Бэлгэ билгийн авшиг, Үгсийн авшиг – гэх дөрвөн зүйл авшгийн нэрийн зүйлсийг, цааш нь Бэртэгчний ёсоор орох долоон авшиг, Дээд авшиг, Очирт багш эзний авшиг, бас бус авшиг тэдгээрийн зан үйлийн зүйлсийн нэрийг, мөн Савт болж тангараг хийгээд санваар сахих Таван язгууртны тангараг, мөн Арван дөрвөн үндсэн унал, Найман бүдүүн, мөн Үүсгэлийн зэрэг, ба Төгсгөлийн зэрэг тэдгээрийн тэвчигдэхүүн ерөндөг, бясалгал, Очирын дөрвөн үүсгэл, Төгсгөлийн зэргүүдийн аймгууд, Төгсгөлийн зэргийн үйл бүтээхэд: Урилгын төдийхнөөр бүтээх, дияаны төдийхнөөр бүтээх, эдээр бүтээх, аргасын хүрдний үүднээс бүтээх, гал мандлын үүднээс бүтээх тэргүүтэн бөгөөд нэжгээд бүрд бээр амарлингуй дэлгэрэнгүй эрх догшин лугаа дөрвөөд буй болой гээд цааш нь Найман их шид, Дээд шид – аль бүх аймгуудын ангилал нэрийн зүйлсийг өгүүлжээ.

Долоо. УЧИР ШАЛТГААНЫ УХААНЫ АЙМАГ²⁵⁰ (Тө. gtan tsigs rig pa'i skor). Учир шалтгааны ухаан буюу буддын логик нь их таван ухааны нэг. Логик гэдэг бол хүний сэтгэхүйг судалдаг шинжлэх ухаан. Сэтгэхүйг судлахдаа биднийг хүрээлэн буй юмс үзэгдлийг танин мэдэх хэрэгсэл болох үүднээс нь авч үздэг²⁵¹. Ийм учраас логик буюу учир шалтгааны ухааны мэдлэг нь бүх салбар ухаанд хамаатай. Өөрөөр хэлбэл аливаа юмс үзэгдэл, мэдлэг мэдээлэл, үзэл бодол, үйлдлийг шүүн тунгааж аль нь зөв, аль нь буруу болохыг тогтоож чадна.

Иймд “Мэргэд гарахын орон”-ы УЧИР ШАЛТГААНЫ УХААНЫ голоос гарсан нэрийн зүйлд: **НОТЛОХУЙ УХААН** лугаа учир шалтгааны ухаан нэгэн утгат²⁵² гээд энэ

²⁴⁶ АҮа. Cha боть. 11a-11b

²⁴⁷ АҮа. Cha боть. 12a

²⁴⁸ АҮа. Cha боть. 12b-13a

²⁴⁹ АҮа. Cha боть. 13a

²⁵⁰ Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг (Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba). АҮа. Ja боть. 1a-18a. Ро. Ja боть. 1a-11a, Ве. Cha боть. 1a-20a, Ве. 2002. т.969-1037, Khö. VI бүлэг. т.118-131.

²⁵¹ Лувсанцэрэн Г, Ариунаа Э. Буддын уламжлалт мэдлэг ухааны үндэс. 2007. т.80

²⁵² АҮа. Ja боть. 1a

ухааны орныг дэлгэрэнгүй үзүүлсэн голын эрхин нь төгс цогт Зүгийн заан²⁵³ хийгээд, ухааны эрхт Дармагирди хоёрын зохиосон гол долоон аймаг судар мөн²⁵⁴ гэжээ.

Буддын шалгадаг ухааныг хураангуй хүрээ(дүйра), оюун судлал(лориг), нотлох ухаан(дагриг) гэсэн үндсэн 3 бүрэлдэхүүнээр судалдаг. Учир шалтгааны ухаанд суралцахад юуны өмнө өнгө (тө. хадог), суурь бүтээгч (тө. шидүв мо.судлагдахуун.) бодитойг танин барих (тө. дог ойнзин) буюу буцсан, орон оронтон (тө. юл юлжан), шалтгаан үр (тө. жүмбрай) – хэмээх таван бүлгийг эхлээд үздэг²⁵⁵ гэж “Буддын уламжлалт мэдлэг ухаан” номд тэмдэглэжээ.

Учир шалтгааны ухаанаас ӨГҮҮЛЭГДЭХҮҮНий эрхин шинжлэхүй найман үгсийн утга нь²⁵⁶: үнэхээр засдаг хоёрууд болох: хоёр илэрхий, хоёр даган үлэх, хоёр бүтээх үг, хоёр сөхөөх – энэ найман болой гээд ӨГҮҮЛЭГДЭХҮҮНИЙ БОДИТ БИЕ: түүний нэр, ангиллыг нэрлэжээ.

ОРОН ОРОНТОН (Са. вишай, тө. юл юлжин) хэмээхийг Үзэгдэхүй вишай, баригч вишай, орохуй вишай, шунахуй вишай – гэсэн дөрөв²⁵⁷ байна гээд түүнээс: үзэгдэхүй ба баригч хоёр нь нэгэнт утгатай. ОРОХУЙ ВИШАЙ нь: ахуй үес хийгээд эцэст хүрсэн вишай 2 болно. ШУНАХУЙ ВИШАЙ нь төрөлхтөн хийгээд атгагийн шунахуй хоёр болно гэжээ. Энэ Орон, оронтон хэмээх бүлэгт юмс үзэгдэл хийгээд түүнийг таних барих ухааны тухай өгүүлнэ. Орон гэдэг нь бидний танин мэдэх, судлахыг зорьж байгаа уг оногдохуун, объектыг заана. Харин оронтон вишайтан, юлжан гэвэл тэдгээрийг танин барих ухаан, танин мэдэхүйн эзэн субъектыг хэлдэг²⁵⁸ байна.

ШАЛТГААН, ҮР²⁵⁹ хоёрыг ялгаваас: ШАЛТГААНд: бодит шалтгаан, үндэслэхүй шалтгаан хоёр, эс бөгөөс чухал авахуй хийгээд хамт нэгэн үйлдэхүй нөхцөл хоёр, ҮРД: бодот үр, үндэслэхүй үр хоёр болно – гэжээ. Ер нь бол тодорхой нөхцөлд өөр бусад юмс үзэгдлийг зайлшгүй төрүүлдэг зүйлийг ШАЛТГААН гэх ба шалтгааны үйлчлэлээр төрж гарах буюу өөрчлөгдөж буй зүйлсийг ҮР гэдэг. Шалтгаан үрийг зөвхөн үүсээд, оршоод, эвдрэх мөнх бус буюу бодит юм дээр ярьдаг²⁶⁰.

Оюун судлал (лориг) нь: оюун ухааны бэлгэ чанар, ялгал, дөрвөн илт мэдлийн тухай байна. “Учир шалтгааны ухаанд: ШАЛГАДАГ МЭДЭЛ хийгээд, ШАЛГАДАГ БУС МЭДЭЛ хоёр байна. ШАЛГАДАГ МЭДЭЛД: өөрөө магадлахуй шалгадаг мэдэл хийгээд даган үлэхүй шалгадаг мэдэл хоёр, эс бөгөөс илт шалгадаг мэдэл хийгээд, даган үлэхүй шалгадаг мэдэл хоёр, ШАЛГАДАГ БУС МЭДЭЛД: өөр мөнхүү атгагт ба атгаг үгүй хоёр болой-гэжээ.

²⁵³ Энэтхэгийн буддын алдарт сэтгэгч, логикч Дигнаги (V-VI), төвдөөр Чоглан, монголоор Зүгийн заан. Лувсанцэрэн Г, Ариунаа Э. 2007. т.80.

²⁵⁴ АҮа. Жа боть. 1а-2а

²⁵⁵ Лувсанцэрэн Г, Ариунаа Э. 2007. т.84.

²⁵⁶ АҮа. Жа боть. 2б

²⁵⁷ АҮа. Жа боть. 3а

²⁵⁸ Лувсанцэрэн Г, Ариунаа Э. Буддын уламжлалт мэдлэг ухааны үндэс. 2007. т.85

²⁵⁹ АҮа. Жа боть. 4а

²⁶⁰ Лувсанцэрэн Г, Ариунаа Э. Буддын уламжлалт мэдлэг ухааны үндэс. 2007. т.85

Шалгадаг мэдэл гэж атхагаас хагацсан, үл эндүүрэх оюуныг хэлнэ. Шалгадаг гэдэг нь шалгаж нягталсан утгыг илэрхийлнэ. Буддын үндсэн дөрвөн тогтсон тааллын ёсонд шалгадаг мэдлийг:

-Илт шалгадаг мэдэл

-Даган үлихүй шалгадаг мэдэл гэж хоёр ангилдаг²⁶¹ аж. “Мэргэд гарахын орон”-д: ИЛТ БА ДАГАН ҮЛЭХ ХОЁРЫН ЯЛГАЛ²⁶²-ыг номлохуйд, ИЛТЭД ЯЛГАВААС: эрхтэний илт, сэтгэлийн илт, өөрийг ухах илт, егүзэрийн илт гэж дөрөв ангилна. Тэр нэжгээдэд шалгадаг мэдэл, шалгадаг бус мэдэл хошоод буй бөгөөд, ялгаваас дүрсийг баригч эрхтний илт тэргүүтэн таван болой гээд НӨХЦӨЛ²⁶³ нь: Зорихуй нөхцөл, эзлэхүй нөхцөл, тэр даруй нөхцөл – гурав байна гээд эрхтэний, сэтгэлийн өөрийг ухах, үрийг шинжлэх, ёогийн илтүүдийн нэрийг тус тус номложээ.

ДАГАН ҮЛЭХ²⁶⁴ нь өөрийн шүтээн гурван ёсон бүрдсэн учирт шүтэж өөрийн эчнээ үлэгдэхүүнийг даган үлэх болой, ялгаваас: бодсын хүчнээр орохуй даган үлэх, алдаршсан даган үлэх, итгэмжлэхүй даган үлэхүй лүгээ гурван болой гэжээ. Өөрөөр хэлбэл Даган үлэх шалгадаг мэдлийг: бодисын хүчээр даган үлих, алдаршсанаар даган үлэх, итгэмжилсэн даган үлэх гэж 3 ангилдаг байна.

Нотлох ухаан (дагриг) нь юмс үзэгдлийн мөн чанарыг танин мэдүүлэхийн тулд нотлох, батлахаргыг хэрхэн хэрэглэх тухай номлодог. Чойрын гүн ухаанд шалгадаг ухааныг логик маргаан хэлэлцээний үүднээс хөтлөн зааж, нотолгоо баталгаа, няцаах үгүйсгэх зэрэг аргуудад сургадаг. Тэдний эзэмшсэн мэдлэг, ухааны ерөнхий чадвар нь тэмцэхүйн үндсийг бүрдүүлдэг²⁶⁵. Учир шалтгааны ухааны аймагт: дагсал хаялцах тэмцэлдэгчид оролцогчдын эзэмшсэн байх ёстой шинжийг мөн тоочин нэрлэжээ. Жишээ: ЭСЭРГҮҮЛЭГЧ²⁶⁶ нь: арилгаж тогтоосныг аман авах, асуувч үл хариулах, зохис үгүйг аман авах, үес лүгээ үл зохилдохыг бүтээгдэхүүн болгох, аман авсан утгад бүтээгчийг үл зохиох, эс бүтсэн эс магадалсныг арилгахыг өгүүлэх, мэдэхүй хүсэл үгүй бүтээгчийг зохиох - зэргийг тэвчих ёстой ажээ. ХАРИУЛАГЧ²⁶⁷ нь: асуухуйяа аман аваад үл хайхрах, арилгаж тогтоосныг асуух, үест эс хүрснийг асуух, гэм өгүүлэх буй боловч үл өгүүлэх, гэм бусыг гэмд өгүүлэх, үест эс хүрсэн гэмийг өгүүлэх - зэрэг үйлдлийг тэвчинэ. Гэсгээхүй орон болсон гурван ГЭРЧ нь: үнэн худлыг үл ялгах, ялах ялагдахыг буруу ялгах, тэмцэхийг туйлд хүргэлгүй ялгахыг цээрлэнэ. Тэмцэлдэгч буюу мэтгэлцээнд ОРОЛЦОГЧ ШАЛТГААН НЬ²⁶⁸: төрөлхийн их билигтэй, шалгадагт оюун судалсан, өөр бусдын гол ёсонд сайтар судалсан байх ёстой аж.

²⁶¹ Лувсанцэрэн Г, Ариунаа Э. Буддын уламжлалт мэдлэг ухааны үндэс. 2007. т.86-87

²⁶² АҮа. Ја боть. 8а

²⁶³ АҮа. Ја боть. 8а

²⁶⁴ АҮа. Ја боть. 19b

²⁶⁵ Лувсанцэрэн Г, Ариунаа Э. Буддын уламжлалт мэдлэг ухааны үндэс. 2007. т.90-91

²⁶⁶ АҮа. Ја боть. 16b-17a

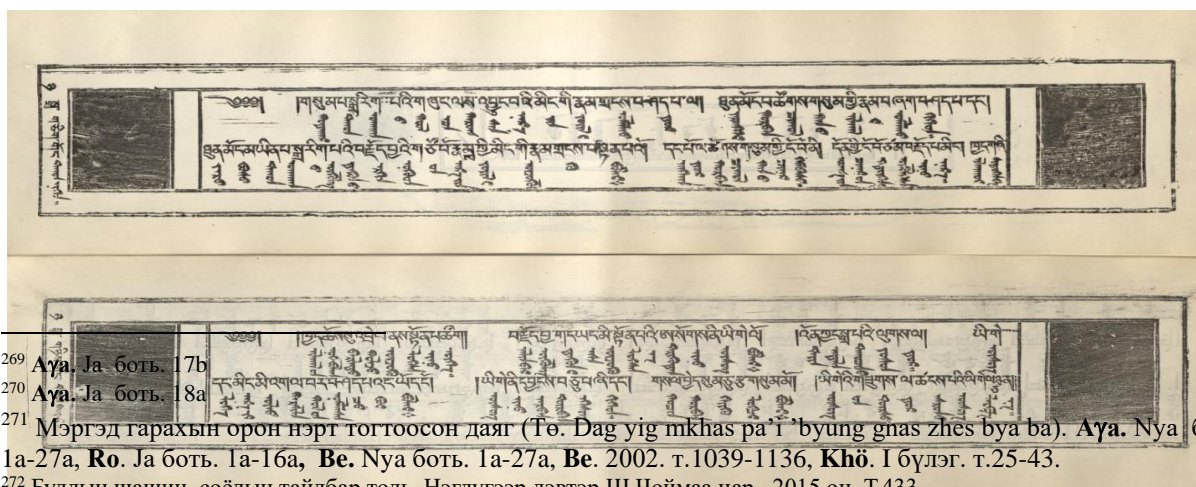
²⁶⁷ АҮа. Ја боть. 17a

²⁶⁸ АҮа. Ја боть. 17b

Тэмцлийг үзэсгэлэнтэйгээ болгогч ЧИМЭГ²⁶⁹ нь: нүүрээ инээмсэглэн яруу зөөлөн өгүүлэх, чанадсыг доройтуулах хорт үгсийг үл өгүүлэх, эш хийгээд зохист ухаан тодорхой бөгөөд хурц, шантрах хийгээд оморхох үгүй. Зохистой мөрийг огоорч арга заль хийгээд тачаах урилах үгүй, өөр бусдын тус хийгээд шашныг дотнолон барихыг эрхэмлээд өөр бусдын мунхгийг таслах хүрдэн мэт байж ТЭМЦЭХҮЙН ҮЛГЭРИЙГ үзүүлж ТЭМЦЭХИЙН ҮР²⁷⁰ д хүрвээс алдар суу хотол зүгт түгэх, шашныг сахиснаар номын хаан болох болой хэмээжээ.

Найм. ДУУНЫ УХААНЫ АЙМАГ²⁷¹ (Ca. sabdavidya, Тө. sgra rig gi skor). Дуун ухаан нь Их таван ухааны нэг. Үгийн эндүүрлийг арилгах дохио учруулахын ухаан болой. Самгарид хэлний өвөр чанар, нөхцөл, дүр байдал гурвын сайтар агуулгыг тодорхой үзүүлэх ухаан²⁷² гэжээ. Ер нь Дуун ухаан нь хэлний шинжлэл юм. Тухайн ард түмний оюуны соёл, сэтгэлгээний үнэт зүйлийг судлах шинжлэх ухаан болох хэл шинжлэлийн ухааныг “Мэргэд гарахын орон”-д: “Дуун ухааны голоос гарсан нэрийн зүйлийг номлоход, ерөнхий гурван чуулганы ялгалыг номлох хийгээд ер бус дуун ухааны өгүүлэгдэхүүний нэрийн зүйлийг үзүүлэх болой”²⁷³ гэснээс үзэхэд Дуун ухааны голоос гарсан нэрийн зүйлийг 1-д Гурван чуулганы ялгалыг, 2-рт Дуун ухааны өгүүлэгдэхүүний нэрийн зүйл – гэсэн хоёр зүйлээр номложээ. .

Анханд: ГУРВАН ЧУУЛГАНЫ ЧАНАР хэмээвээс, утгын чанар төдийхнийг үзүүлсэн нь НЭР, ялгахуй шүтээн ба ялгалын ном болгон барилдуулж үзүүлсэн нь ҮГ, алин бээр өгүүлэгдэхүүнийг эс үзүүлсэн "а" тэргүүтэн нь ҮСЭГ болой. Тийн атал дуучны ёсонд үг лүгээ нэрийг үл харшуулан номлосон ч буй болой. Үсэг нь арван дөрвөн эгшиг хийгээд гучин гурван гийгүүлэгч болой²⁷⁴ гэсэн нь дуун ухаанаас НЭРийн зүйлийг авч үзэхэд хамгийн түрүүнд гурван чуулганы ялгалыг номлоно. Өөрөөр хэлбэл Дуун ухааны гол ухагдахуун нь Нэр, Үг, Үсэг – гэх гурав нь бие биеийн шүтэлцээнд орших тул Гурван чуулган хэмээх ажээ. Ингээд цааш нь энэ гол гурван ялгалын мөн чанараа дотор нь салбарлуулан зулзагалуулж тайлбарлан нэрийг оноожээ.

²⁶⁹ Аяа. Жа боть. 17b

²⁷⁰ Аяа. Жа боть. 18a

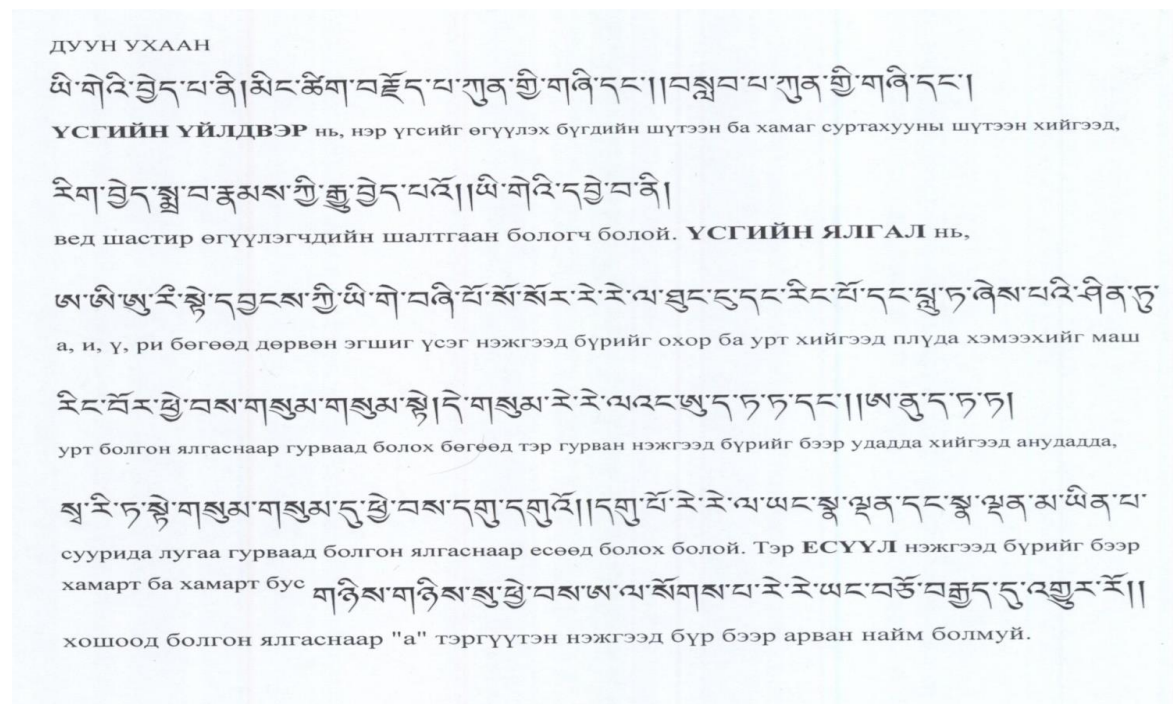
²⁷¹ Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг (Тө. Dag yig mkhas pa'i byung gnas zhes bya ba). Аяа. Нуа боть. 1a-27a, Ро. Жа боть. 1a-16a, Ве. Нуа боть. 1a-27a, Ве. 2002. т.1039-1136, Khö. I бүлэг. т.25-43.

²⁷² Буддын шашин, соёлын тайлбар толь. Нэгдүгээр дэвтэр.Ш.Чоймаа нар. 2015 он. Т.433

²⁷³ Аяа. Нуа боть. 1a

²⁷⁴ Аяа. Нуа боть. 1a-2a

Хэлний авиануудыг хэлэгдэх байдлаар нь эгшиг гийгүүлэгч гэж хоёр ангилан ҮСЭГ нь 14 эгшиг 33 гийгүүлэгч байна хэмээжээ. Үсгийн тухайд Үсгийн дүрс, Үсгийн үйлдвэр, Үсгийн ялгал, Үсгийн хураалга, Үсгийн шалтгаан – гэсэн утга ойлголтуудаар томъёолж, ангилал нэршлүүдийг өгүүлжээ. Тухайлбал: ҮСГИЙН ДҮРС²⁷⁵-д: Эсрүний үсэг, Мон орны үсэг, догшны үсэг, нангиадын үсэг, асурийн үсэг, гаридийн үсэг, тодорхойн үсэг, газрыг маш үзэхийн үсэг, хамаг эмийн шалтгаан зохилдохын үсэг, хамаг зүрхсийг хураахын үсэг лүгээ 64 болой гэж уг 64 үсгээ бүгдийг нэрлэн жагсаажээ.

ҮСГИЙН ЯЛГАЛ²⁷⁶ гэхэд үсгийн дуудагдах хэлэгдэх хугацаагаар нь Охор үсэг, Урт үсэг, Маш урт үсэг хэмээн 3 ангилжээ. Мөн авианы бүтэх орон, бүтэх аргыг хэл, тагнай, шүд зэрэг эрхтний оролцох байдалтай холбон тайлбарласан. Тухайлбал: хамрын оролцох байдлаар хамарт, хамарт бус үсэг хэмээн ялгажээ. ҮСГИЙН ШАЛТГААН²⁷⁷ нь: өгүүлэхийн дуршил ба хий хийгээд орон ба үйлдвэр хийгээд хүчлэл нүгүүд болой гэжээ.

“Санскрит хэлний үгсийг нэр үг, үйл үг, сул үг, угтвар үг гэж дөрвөн аймагт ангилаад, нэрийг тийн ялгалаар, үйлийг цагаар ялгажээ²⁷⁸. Тухайлбал, НЭР гэх ухагдахууны тухайд “Нэрд магад үг нь утгад оюун зүглээд орон үйлдэхийн тул НЭР болой”²⁷⁹ гэжээ. Нэрийн ялгалын тухайд Бодот нэр, Нэрийдсэн нэр, Дураар өгүүлсэн ба Даган бүтээх - эдгээр болой гэжээ. Нэрийн утгын тухайд “Нэгэн нэр олон утгад орох ба нэгэн утгад олон нэр орогчид буй болой”²⁸⁰ гэж нэр нь зөвхөн ганц утга заах бус олон

²⁷⁵ Аya. Нуа боть. 2а-4а

²⁷⁶ Аya. Нуа боть. 4а

²⁷⁷ Аya. Нуа боть. 4b

²⁷⁸ Лувсанцэрэн Г, Ариунаа Э. “Буддын уламжлалт мэдлэг ухааны үндэс”. Уб. 2007.т.98

²⁷⁹ Аya. Нуа боть. 4b

²⁸⁰ Аya. Нуа боть. 4b-5a

хувиргалд орж утга илтгэж болно гэжээ. Нэрийдсэн нэр²⁸¹ гэдэгт: шалтгаанд үрийн нэр нэрийдсэн, үрд шалтгааны нэр нэрийдсэн, зүгт зүгтний нэр нэрийдсэн, хувьд чуулгантны нэр нэрийдсэн, шүтээнд шүтэгчийн нэр нэрийдсэн, нөхөрт нөхөртийн нэр нэрийдсэн – ийм байдлаар нэрийдсэн нэр байх юм гэжээ.

ҮГ түүнд ТИЙН ЯЛГАЛ НАЙМ²⁸² байна. Энэ найман тийн ялгал цаашаа Нэгний үг, Хоёрын үг, Олны үг – гэж гурав болж зулзгалаад 24 болно гэнэ. Үгсийн хураалгад олон үртийн хураалга, үйл барихын хураалга, хоёр зүгтийн хураалга, төрөлхтний хураалга, ханиар ялгахын хураалга, тоолшгүйн хураалга – гэх 6 зүйл хураалга байна.

Үг болгон бүтээх номлогын маш ялгалд²⁸³: үйлдэгчийн маш үйлдвэр, бод лугаа үйлсийн маш үйлдвэр, эчнээ болсны маш үйлдвэр, хүсэхүйн нөхцөл, түр болоогүй хэргийн нөхцөлийн маш үйлдвэр, ирээдүй нөхцөлийн маш үйлдвэр, сааралт үйлсийн нөхцөл маш үйлдвэр, болж дууссан нөхцөлийн маш үйлдвэр, бодос лугаа үйлсийн маш үйлдвэр, ян нөхцөлийн маш үйлдвэр, ян эвдэрхий хязгаарын маш үйлдвэр, нөхцөл лүгээ найралдахын маш үйлдвэр, хамгаас хувилгахын маш үйл, хамгаас номлохын маш үйлдвэр, GRID тэргүүтний маш үйл – эдгээр болно гээд цааш үүнээ хэрхэн үүнд орохыг номложээ. Үүнд 1.Үйлдэгчийн маш үйлдвэрийн үг бүтээхүйг: эдүгээд орох, зан үйл гарахын оронд орох нь, өлзийт болгох ба үйлдэхэд орох нь, эс олсныг олуулах тэргүүтэн, эдүгээ бусын нөгчсөнөө орох- зэрэг олон ялгалд орохыг үзүүлжээ. 2.Бодос лугаа үйлсийн утгад орох нь гээд үүнээ үйлт, үйлгүй хоёр болгожээ. 3.Эчнээ болсон утгад орох нь, 4.Хүсэхүй утгын үйлийг өгүүлэхүйд орох нь, 5.Түр болоогүйн утгад орох нь. 6.Асар удаж ирэх цагийн утгад орох нь, 7.Сааралт буюу эс бүрдсэн үйлийн утгад орох нь, 8.Болж дууссан төдийхний утга өгүүлэх, - гээд эдгээр нь цаашаа салаалж нийтдээ 180 тийн ялгалыг 10 хэсэг аймаг болгоод, нэг хэсэг аймаг бүрийг 9 хэсэг хошоод болгоод, түүнийхээ урьд есийг бусдын тусын үгт тийн ялгал гээд, хойд есийг өөрийн тусын үгт тийн ялгал²⁸⁴ хэмээн нэрийджээ.

Хоёрдугаарт, товчлон үзүүлэх хийгээд дэлгэрэнгүй номлох хоёр²⁸⁵. Товчлосон нь: өөрийн чанар, нөхцөл, дүр хувилах – энэ гурваар дохио таниулагч шастирын утгыг хураажээ. Дэлгэрэнгүй ялгаж номлосон нь: анх өөрийн чанар нь гол лугаа нэр хоёр мөн бөгөөд түүнд эн тэргүүний өөрийн чанар нь гол мөн бөгөөд үйлийн утга хэмээх ч мөн гэжээ. Нөгөө мөн чанар хэмээвээс нэр ба тэмдэг нь эр, эм, эрс гурван аль нэгний тэмдэгтэн. Амьгүй эгшиг ба гийгүүлэгч аль нэгний дагалгатан гэжээ.

Олон утгат нэгэн нэрийг хэл, зүг, газар, үхэр, нүд, очир, өндөр язгуур, ус лугаа 9 утгад гүн аялгуу нэрийдэх. Нэгэн утгат олон нэрийн зүйлийг адилтгаваас “Нар”-ыг – халуун гэрэлт, -долоон морьт зэрэг олон нэрийдэх мэт. Иймд ГОЛ хийгээд ҮГээс бусад нь НЭР мөн болой гэжээ. Голд найруулж нэрийг бүтээх нь нөхцөл мөн хэмээгээд нөхцөлийн ялгалуудыг тодорхой найруулжээ.

²⁸¹ Аya. Нуа боть. 5a

²⁸² Аya. Нуа боть. 5a

²⁸³ Аya. Нуа боть. 17a-17b

²⁸⁴ Аya. Нуа боть. 15b

²⁸⁵ Аya. Нуа боть. 17a-17b

Ийнхүү “Дууны шастирын утгасыг машид хураасан бөгөөд өөрийн чанар, нөхцөл, тус тусын ялгал хийгээд тэдгээр аль утгад орох ёс ба дүр хувилах нугуудыг дэлгэрэнгүй мэдэхийг дурлаваас санскрит хэлний алдарт толь “Амаракоша”(Үхэл үгүйн сан) тэргүүтэн илт өгүүллийн шастир, голыг номлосон дэвтэр ба “Галааба” тэргүүтэн дууны шастирын аймгаас үзээрэй”²⁸⁶ хэмээгээд энд “Дээр номлосон өөрийн чанар хийгээд нөхцөл ба дүр хувилах гурвын ялгал эдгээрийг дуун сурахуй дурлагчдад туст болохыг сэтгэж их мэргэн Ван лозавагийн зарлиг ямарчлан түүсэн болой. Тэдгээр хэмээвээс Дуун ухааны гол судраас гарсан Нэрийн зүйлийн бараг төдийхнийг товчилсон болой”²⁸⁷- хэмээж “Мэргэд гарахын орон”-ны дуун ухааны аймагт эртний Энэхтхэгийн 60 гаруй зүйлийн үсэг бичгийг дурдаад энэтхэг, төвд хэлний зүй ба тийн ялгалуудыг үзүүлж, эдгээрийг монгол орчуулгад яаж хэрэглэх, энэтхэг, төвд үгийг хэрхэн тэмдэглэх тухай дэлгэрэнгүй”²⁸⁸ өгүүлжээ.

Ес. УРЛАХУЙ УХААНЫ АЙМАГ²⁸⁹ (ca. silpakarmasthanaviya, тө. bzo ba rig ba'i skor) “Мэргэд гарахын ороны урлахуйн ухааны аймаг эхлэхдээ “Ер ухааны орон бүгд урлахуй ухааны дотор багтах”²⁹⁰ хэмээсэн нь хүний оюун санаа, амьдрал ахуйн бүх хүрээг хамарсан өргөн цар хүрээтэй ухаан болохыг тодорхойлсон томъёолол болно. Урлахуй ухааны 64 ид заль, 32 лагшин, 80 найраг, 32 лагшин, арван найман хөгжмийн ялгал буюу цэнгэлийн 18 аялгуу, дуун эгшгийн 7 магад, дуулан эгшиглэхийн 6 хөг, 60 эгшиг, сэтгэлийн 9 амт, бүжгийн 9 дүр байдал, биеийн 3 ид, хэлний 3 ид, сэтгэлийн 3 ид, эр хүний 9 эрдэм, эхнэр хүний 8 шинж, хаан хүний 35 эрдэм, хатан хүний 15 эрдэм, түшмэл хүний 9 эрдэм - тэргүүтэн нь “Данжуур”-ын доторх болон урлах ухаан тэргүүтний олон шастир сургаалуудаар уламжлан иржээ.

“Мэргэд гарахын орон”-ы энэхүү Урлахуйн ухааны аймгийг ерөнхийд нь: 1-д, Урлахуйн ухааны, 2-т, Зурхайн судрын аймаг – гэсэн хоёр үндсэн хэсэгт агуулгыг нь багцлан үзэж болно. Тухайлбал, Урлахуйн ухааны үндсэн ойлголтуудын тухайд,

"АРВАН НАЙМАН УХААНЫ ОРОН"²⁹¹ нь: Нууц тарнийн дандар, нарийн зан үйл, учир шалтгааны ухаан, вед шастир, дохио то/дохиогуулагч, дууны магад найруулга, тодорхой мэдэл, магад үгс, холбон найруулж хураасан, одны ухаан, ухуулагч ухаан, усанд унахуйн ухаан, ихэд эдлэхүйн ухаан, хол огоорогч ертөнц дахины ухаан, өвөрмөцтөний ухаан, жаран үндэст, бүхэл залгихын ухаан, оршин суухын ухаан лугаа арван найм болой-гэжээ.

“ЖАРАН ДӨРВӨН ИД”²⁹²-ээс урлахуйд багтсан 30 нь: бүжиг, гарын зурхай, тоо, их тоолол, шанх, алхах байдал, гохоор урвуулах арга, илдний арга, цалам²⁹³ орхих, их сум харвах, урагш дэвших, хойш дэвших, огтлох, хагалах, нүхлэх, холоос тусгах, дуутай

²⁸⁶ АҮа. Нуа боть. 25b

²⁸⁷ АҮа. Нуа боть. 26b-27a

²⁸⁸ Лувсанцэрэн Г, Ариунаа Э. “Буддын уламжлалт мэдлэг ухааны үндэс”. Уб. 2007.т.98

²⁸⁹ Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг (Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba). АҮа. Та боть. 1a-20a, Ро. Ja боть. 1a-12a, Ве. Та боть. 1a-20a, Ве. 2002. т.1137-1218, Khö. II бүлэг. т.44-65.

²⁹⁰ АҮа. Та боть. 1a

²⁹¹ АҮа. Та боть. 1a-2b

²⁹² АҮа. Та боть. 2b-3a

²⁹³ zhags pa – цалам, хөвөрхий зангидас. Тэрбиш Л. т.1291

тусгах, амин газар тусгах, алдал үгүй тусгах, их хүчтэй тусгах, харайх, бөхийн барилдах байдал, гүйх, умбах, гатлах, зааны хүзүүнээ унах, морь унах, тэрэг хийх арга, нум сум хийх арга, хүчин мөрийцөх – энэ 30 эрдмийг биеэр үйлдэх урлах ухааны нэгэн зүйл болгон үздэг байна.

АРВАН НАЙМАН ХӨГЖМИЙН ЯЛГАЛ²⁹⁴ хэмээвээс, дэвхцэх, их хөөрөг²⁹⁵, хасмалжин хөөрөг²⁹⁶, өчүүхэн хөөрөг, их хосмолжин хөөрөг, хүрэл хөөрөг, ганц чавхдаст бийваа, ганц талт хосмолжин хөөрөг, төмрөн хангилзуур, хүрэл хангилзуур, гурван чавхдаст бийваа, мүгүнда хөөрөг, дуулах эгшиг лүгээ нийлэгч чингилзүүр²⁹⁷, гарын хөгжим, хөгжмийн дуун, бийваа, бишгүүр лүгээ 18 болой.

ДУУЛАН ЭГШИГЛЭХҮЙН ДОЛООН МАГАД²⁹⁸ буюу ДОЛООН ЭГШИГ хэмээвээс: дульт/тольт, аршит, газар баригч, зургаат, тавт, тодорхой оюут, эргэцэн чагнах лугаа 7 болой.

БҮЖГИЙН ЕСӨН ДҮР²⁹⁹ нь үзүүрхэх, баатархах, гоо бус, хатуу догшин, инээх, аймшигт, нигүүлсэхүй, агсрахуй, амарлингуй лугаа ес болой- гэж байна.

Бие, хэл, сэтгэлийн ИД хав эрдмийн урлахуйд БИЕИЙН ГУРВАН ИД³⁰⁰: эрхийгээр мах дарах, умбахаар их ус гэтлэх, шувуу мэт хөнгөн. ХЭЛНИЙ ГУРВАН ИД: домгоор сайныг олох, хошин үгээр инээлгэх, өлгөцлөөр чанадсыг дийлэх. СЭТГЭЛИЙН ГУРВАН ИД: сэцэн бөгөөд уран санаат, баатар бөгөөд зоригтой, үг тодорхой бөгөөд бодлого нь үл мэдэгдэх. Мөн ЭР ХҮНИЙ ЕСӨН ИД: үг, бичиг, зурхай гурав, сум, чулуу, харайх гурав, гүйх умбах гэтэх гурав лугаа ЕСӨН НААДАМ – эдгээр нь ч урлахуй ухаанаа багтна гэжээ. Мөн цааш нь бие, хэл сэтгэлийн урлахын эрхэм чанар, эгэл чанар юу болохыг мөн тодорхойлжээ. Үүнд:

БИЕИЙН УРЛАХЫН ЭРХЭН³⁰¹ (эрхэм) нь бие, зарлиг, сэтгэлийн шүтээнийг бүтээх тэргүүтэн бөгөөд ХЭЛНИЙ УРЛАХУЙН ЭРХЭН нь тарни урих, ном номлох, тэмцэх, туурвих тэргүүтэн ба СЭТГЭЛИЙН УРЛАХЫН ЭРХЭН нь диян ба билгийн идийг судлах болно.

БИЕИЙН УРЛАХ ЭГЭЛ³⁰² нь: их далайд явах их сал онгоц, бус уснаа явах өчүүхэн онгоц, гэр, давхар гэр, таван зуун өрөөт гэр, идээ ундааг засах, хувцас чимгийн ялгал,

²⁹⁴ Аya. Та боть. За

²⁹⁵ Хөөрөг – Цохивор хөгжмийн зэмсэг. Монгол хэлний их тайлбар толь. Цахим.

²⁹⁶ rdza rnga – ташаан хэнгэрэг, хосмолжин хэнгэрэг нь ингэний ширээр ширлэсэн ганц талт хосмолжин хэнгэрэг. Тэрбиш Л. т.1281

²⁹⁷ sil snyan -Цанхилзуур. Буддын шашин, соёлын тайлбар толь - II. 2015. т.478

²⁹⁸ Аya. Та боть. За

²⁹⁹ Аya. Та боть. За-3b

³⁰⁰ Аya. Та боть. 3b

³⁰¹ Аya. Та боть. 3b-4a

³⁰² Аya. Та боть. 4a-4b

гайхамшигт барилдлага, далан хороог эвдэх чулууны заслын хүрд буюу чөдөр чулуу, усны хороог эвдэх онгоцны заслын хүрд, уулын хороог эвдэх галын заслын хүрд, илд эргүүлэх тонгоргийн заслын хүрд, үзүүр салгах хийн заслын хүрд, туургыг эвдэхүй гэрийн заслын хүрд, хуягийг эвдэх төмөр сумны заслын хүрд нүгүүд ба өөрийн аймгийг сахихуй илдний заслын хүрд, хан язгууртан байлдах тэрэгний хороо, гайхлыг үзээр одохын тул сайн байшингийн бэлгэ чанар, баяр хуримын тул сүйхийн бэлгэ чанар, цэцэглэгийг засахын тул усыг дээш татах заслын хүрдийг үйлдэх, ХЭЛНИЙ УРЛАХУЙ ЭГЭЛ³⁰³ нь: аялах эгшиг, өндөр эгшиг, дуулах тэргүүтэнд урвуулах, нугалбар, өргөх, тавих, бүдүүн, нарийн лугаа зургаан төгөлдөрөөр яруу, жавхлант, сүрхий тэргүүтэн, СЭТГЭЛИЙН УРЛАХ ЭГЭЛ³⁰⁴ нь: газар дэлхий эрдэнэ, найлзуур мод, хувчид, заан, морин, эрэгтэй, эхнэр, орон байшин, ёр шинжлэх нүгүүд ба хан төрийг тэтгэх, эгэл садныг тэтгэх, дайсан номхотгох, эд арвитгах тэргүүтний аргыг шинжлэн сэтгэх – эдгээр болно гэжээ.

“Урлахуйн ухааны аймаг”-ийн хоёр дахь гол хэсэг нь “ЗУРХАЙН СУДРЫН АЙМАГ”³⁰⁵ байна. Үүнд зурхайн шастирын аймгуудын нэрийг зүйлүүд байна. Үүнд эхлээд зурхайн ухаан үүсэн домог түүхийг “Цогт анхны бурханы үндэс”-ээс номлосноос эш авч сав ертөнц тогтох ёсонд хий, гал, усан, шороон мандлууд тогтон Сүмэр уул оршин Индранил хөх, Бадмаараг улаан, Гаргда шар, Усан болор цагаан, Маргад ногоон өнгө, 6 тив, 6 далай, 6 уул орших болсон ГУРВАН ОРОН, ГУРВАН ЕРТӨНЦ, ГУРВАН САНСАР, ГУРВАН ГАЗАР зэрэг зурхайн ухааны үндэс түүх домог өгүүлжээ.

Цааш нь цаг хугацааны хэмжээсийг: АМЬТНЫ НАСНЫ ХЭМЖЭЭГ ХЭМЖИН ҮЙЛДЭХ ЖИЛ³⁰⁶ нь, өвчингүй ардын гурван зуун жаран амьсгалыг нэгэн мөч, тэр жарыг нэгэн хоног, тэр гучыг сар, тэр арван хоёрыг жил хэмээнэ гэжээ. Мөн ЦАГИЙН ХҮРДНИЙ НЭРИЙН ЗҮЙЛ³⁰⁷-ийн сар, жил, жаран махбод зэрэг ойлголтуудыг тоочин танилцуулжээ. Тухайлбал: ЖИЛ³⁰⁸ нь: хулгана, үхэр, барс, туулай, луу, могой, морь, хонь, бич, тахиа, нохой, гахай – нугууд бөгөөд мод, гал, шороо, төмөр, усан МАХБОД бөгөөд нэжгээр тав тав лугаа ЖАРАН ЖИЛ болой - гэжээ.

ЖИЛ хэмээхийг: “Наран өмнөд явахуй хийгээд умар явахуй хоёрыг ангид нэгдчилэн ЖИЛ хэмээх хийгээд нарны гэрийн хоног гурван зуун жар ба өдрийн хоног гурван зуун жаран таван мөчийн дагалт, шинийн хоног³⁰⁹ гурван зуун далан нэгэн мөчийн дагалт сэлтсийг жил хэмээх хоёр болой. Энэ үед цаг нь дөрвөнөө магадлах бүлгээ. Хавар, зун, намар, өвөл. Тэр нэжгээд бүрд эх, дунд, адаг гурав гурав болой”³¹⁰ – гэж нар ойртох буцах хоёр хугацааг нэгтгэсэн тэр мөчийг 1 жил хэмээгээд тэр нь 4 улиралтай байна, 4 улирал нь эхэн, дунд, адаг гэсэн 3 сартай байна гэжээ.

³⁰³ Аya. Та боть. 4b

³⁰⁴ Аya. Та боть. 4b-5a

³⁰⁵ Аya. Та боть. 5a-20a

³⁰⁶ Аya. Та боть. 7a

³⁰⁷ Аya. Та боть. 7a

³⁰⁸ Аya. Та боть. 11a-

³⁰⁹ tses zhag – шинийн хоног. Тэрбиш Л. т.1246

³¹⁰ Аya. Та боть. 11b

Үүр гийж төрөлхтний гарын зураг илрэхээс уулын үзүүр наран шингэх хүртэлд ӨДӨР, шинэ өнгө, гэгээн тодорхой, лянхуа мишээгч, харанхуйг арилгагч, гэрэл төгөлдөр хэмээх болой. Наран шингэснээс шөнийн адаг хүртэлд магад хэвтэх, харанхуйт, унтахын цаг, гурван хувьт, гүмүда мишээгч, ШӨНӨ болой. Гэр нь хонь, үхэр, хамтдах, мэлхий, арслан, охин, жинлүүр, хилэнц, нум, матар, хумх, загас нугууд. Наран алинаа оршсон газраас зэргээр нэгэн гүйцэд хоногт нэжгээд эргэх болой.

Үүний дараагаар ДОЛООН ГАРАГ³¹¹-ийг нэрлээд, тэдний онцлогч шинж буюу ёгт нэрийг бичжээ. Мөн Наран, саран хиртэх үзэгдлийг ч үл орхин РАХ³¹²-ыг өгүүлсэн. Үүний араас Хорин найман ОД³¹³, түүнээс гадна Эгэл одон 2 дүнчүүр найман голди таван сая буй гэжээ. Үүний ард ИХ ТАХИЛГА³¹⁴, УЧРАЛ³¹⁵, ШҮТЭН БАРИЛДЛАГА³¹⁶ – тэр бүгдийн нэршлийг өгүүлжээ.

Арав. ТЭЖЭЭХҮЙ УХААНЫ АЙМАГ³¹⁷ (Тө. gso ba rig ba'i skor) нь Их таван ухааны нэг. Дорно дахинд тэр дундаа бурханы шашинтай орнуудад дэлгэрч хөгжсөн уламжлалт анагаах ухааныг илэрхийлдэг. “Мэргэд гарахын орон”-ы Тэжээхүйн ухааны аймаг нь хамаг эхэндээ эртний Энэтхэг Нагаржунай тэргүүтний “Зуун найрлагат”, “Найман гишүүнт” түүнээс хойших Төвд, Монголын мэргэдийн бүтээж ирсэн “Дөрвөн үндэс”-ийн эш үндсийг товч дурдсан нь тэжээхүйн ухааны эш үндсийг дурджээ.

Тэжээхийн ухааны аймгийн үндсэн агуулга нь: Тэжээхүй ухааны гол нэрийн зүйлийг товчлон хураан нэрлэжээ. Үүнийг 3 үндсэн хэсэг болгож болно. Үүнд: 1.Бие,

[2a] དེ་ལ་ནད་དང་ལུས་ཟུངས་ནི་མ [2b] ལྷ་མ་གསུམ་པོ་རང་རང་གི་གནས་དང་།
 Түүнд өвчин хийгээд биеийн тамир, хир гурван зүйл Өөр өөрийн орон хийгээд
 ལྷ་མ་ཚད་ལས་ལྷ་མ་བར་མ་གྲུར་བ་དང་གྲུར་བ་གཉིས་ལས་དང་པོ་ནི།
 гүйцэд хэмжээнээс тийн бөгөөд Эс хувилсан хийгээд хувилсан хоёроос Анхдугаарт:
 ལུས་གནས་བར་བྱེད་བ་མི་ན་བའི་ལུས་ལ།སྤྱི་གཤམ་འཛིན།འབྱུང་བྱུང་བྱེད།
 Биеийг амьдрүүлэгч өвчингүй биед Амь баригч, дээш гүйгч, түгээгч,
 མི་མཉམ།ལྷ་མ་སེལ་ཉེ་རྩ་བའི་རྒྱུ་ལྷ་མ་ལྷུང་བྱེད།མདངས་འགྲུབ།ལྷ་མ་བྱེད།མཐོང་བྱེད།
 гал тэгшитгэгч Уруу арилгагч лугаа таван үндсэн хий. Шингээгч, өнгө хувилгагч, бүтээгч, үзүүлэгч
 མདོག་གསལ་ཉེ་རྩ་བའི་མཐིམ་བ་ལྷ་རྟེན་བྱེད།ལྷ་གསལ་བྱེད།མཐོང་བྱེད།
 Өнгө тодотгогч лугаа таван үндсэн шар. Шүтүүлэгч, ялзлагч, амсуулагч,
 ཆིམ་བྱེད།འབྱོར་བྱེད་དེ་རྩ་བའི་བན་ཀན་ལཱོ།
 хамгагч Барилдуулагч лугаа таван үндсэн бадган болой.

³¹¹ Аya. Та боть. 12a-14b

³¹² Аya. Та боть. 14b-15a

³¹³ Аya. Та боть. 15a

³¹⁴ Аya. Та боть. 16b

³¹⁵ Аya. Та боть. 16b

³¹⁶ Аya. Та боть. 17a

³¹⁷ Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг (Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba) Аya. Tha боть. 1a-30a, Ro. Ja боть. 1a-12a, Be. Tha боть. 1a-30a, Be. 2002. т.1219-1322, Khö. III бүлэг. т.66-88.

2.Өвчин, 3.Тэжээх арга – гэсэн гурван хэсэгт авч үзэж болох юм.

Үүнд: “Тэжээхүй ухаан” хэмээхийг “Түүн дор³¹⁸ ӨВЧИН хийгээд БИЕИЙН ТАМИР, ХИР гурван зүйл, өөр өөрийн ОРОН хийгээд гүйцэд хэмжээнээс тийн бөгөөд ЭС ХУВИЛСАН хийгээд ХУВИЛСАН хоёр” - гэж товч томъёолоод үүнийхээ:

Анханд: БИЕИЙГ БҮТЭЭГЧ³¹⁹ нь ийн 25—аас бүрдэнэ гэжээ. Үүнд: Биеийг оршуулагч³²⁰ өвчингүй биед: Амь баригч, дээш гүйгч³²¹, түгээгч, тэгш галт³²², уруу арилгагч лугаа ТАВАН ҮНДСЭН ХИЙ, Шингээгч, өнгө хувилгагч, бүтээгч, үзүүлэгч, өнгө тодотгогч лугаа ТАВАН ҮНДСЭН ШАР, Шүтүүлэгч, ялзлагч, амсуулагч, хангагч, барилдуулагч лугаа ТАВАН ҮНДСЭН БАДГАН болой.

Тунгалаг, цус, мах, өөх, яс, чөмөг, дусал лугаа БИЕИЙН ДОЛООН ТАМИР, мөн баас, шээс, хөлс лүгээ ГУРВАН ХИР нүгүүдийг хамтатгаваас ХОРИН ТАВ болой”- гэж маш товч тодорхой номложээ.

Хоёрт. ӨВЧИН хэмээхийн тухайд: 1.Өвдсөн бие, 2.Өвчнийг эдгээх ёс гэсэн 2 том зүйл болгосон. Өвдсөн бие хийгээд өвчнийг эдгээх ёс хоёроос:

ӨВДСӨН БИЕ³²³ гэдгийг: биеийг эвдэгч өвдсөн биед: өвдөх шалтгаан, нөхцөл, орох үүд, орших орон, өвчин гүйх мөр, хөдлөх цаг, үр, урвах шалтгаан, товч утга лугаа ес гэж тодорхойлоод цааш нь эдгээр 9 зүйлээ: тачаангуй, уур, мунхаг гурав нь ГУРВАН ШАЛТГААН болно гэх зэргээр тус бүрээ цаш нь салаалуулан зулзаглуулан амь таслагч 9 өвчин хүртэл нийт 88 мөн чанарыг нэрлэжээ.

ӨВЧНИЙГ ЭДГЭЭХ ЁС³²⁴-ыг 1.Өвчний нүүрийг бодитой таних, 2.Шинжлэх арга – гэсэн зүйл болгон үзэж болно. Энэ нь хэмжээний хувьд нэлээд том бөгөөд тус аймгийн гол хэсгийг эзэлж байна. Жишээ нь: ӨВЧНИЙ НҮҮР БОДИТЫГ ТАНИХУЙД³²⁵ өвчний ухахуйяа бэрх нэрийг нэгэн зүгт үзүүлэхүйг чухал хэмээгээд “ХИЙ³²⁶ өвчинд: аварда³²⁷, гэдийх дарган³²⁸, бөхийх дарган, эрүү суларсан, хэл бүлхэлзэх³²⁹, нэг зүгт бөхийх, судсан барих, өрөөлсөн³³⁰ бие хатах, бүх бие хатах, мод мэт хөших, царвуу тахийх, бишази³³¹, хөшин доголох, гуя хөших, чонын толгой, өргөст, бие атираах, кали³³², хөл унтрах, хөл

³¹⁸ Ага. Tha боть. 2a-2b.

³¹⁹ Ага. Tha боть. 2b

³²⁰ Амьдруулагч . Болд Ш, Цэрэнсодном Д 2013. т.379.

³²¹ Бэдэгч – Khö. 1983.т.67

³²² гал тэгшитгэгч- Болд Ш, Цэрэнсодном Д 2013. т.379.

³²³ Ага. Tha боть. 2b-4b

³²⁴ Ага. Tha боть. 4b-

³²⁵ Ага. Tha боть. 4b-16a

³²⁶ Ага. Tha боть. 4b-5a

³²⁷ аварда - Хурц хий өвчний нэг. Нуруу бөгтийж, амьсгаадан янцаглах, мэдрэл алдах зэрэг шинж тэмдэг гардаг өвчин

³²⁸ дарган - Нурууны үес мурийх, хий өвчний нэг.

³²⁹ хэлгийрэх - Болд Ш, Цэрэнсодном Д.2013.381

³³⁰ Өрөөл шог- Өрөөл бие унжих- Болд Ш, Цэрэнсодном Д. 2013. т.381, Өрөөлсөн тал бие хатах- Khö.1983. т.68.

³³¹ бишази - Гарын хурууны ажиллагаа муудах өвчин

³³² кали – зүрхний найман өвчний нэг. Хий өвчинд багтана. Ам, хамар муруйн таталдах шинж тэмдэгтэй

халуун оргих лугаа ХОРЬ болой. Хурааваас: хөших, атирах, хатах, хөөх, унжрах, хатгах, долгисох, үхэтхийх лүгээ найм болой” - гэх буюу “ХАМРЫН ӨВЧИН³³³ дор: хамар бөглөрөх, гүвдрүү гарах, мах ургах, өгөр цувирах, цус цувирах лугаа тав болой” - гээд хий, шар, бадган, архаг бэтэг, хаван, хижиг халуун, гэдэс хатгах, сахуу, боом, ханиад, толгойн, нүдний, чихний, хамрын, амны, хоолойн, хүзүүний, зүрхний, элэгний, дэлүүний, бөөрний, ходоодны, гэдэсний, бэлгийн, ундаасах, зогисох, цанх, шижин, хэрэх, арьсны, нялхын, эхнэрийн, адын гээд олон өвчнийг нэрлээд түүнээ дотор нь мөн зүйлчлэн салаалуулан нэрлэжээ.

ӨВЧНИЙГ ШИНЖЛЭХ АРГА³³⁴ дор 3 гэжээ. Үүнд: 1.Судлаар шинжлэх, 2.Усан дор/шээс/ шинжлэх, 3.Асуун шинжлэх арга - байна гээд түүнээ дотор нь мөн зүйлчлэн салаалуулан нэрлэжээ.

Гуравт. ТЭЖЭЭХ АРГЫН ЗҮЙЛ³³⁵- дор хоёр, бодит хийгээд дашрамд эмийн нэр мэдэхүйеэ бэрхүүдийг нэгэн зүгт найруулах болой – гээд үүнийг 4 зүйл болгон үзэж болно. Үүнд анханд нь: 1.Идээ /хий, шар, бадган/, 2.Явдал /хий, шар, бадган/-ны дулаан, сэрүүн газар суух зэргээр, 3.эм /шар, хий, бадган/-ы гээд, 4.Засал/шар, хий бадган/-ын гээд, Хоёрт нь: Эрдэний эм, чулуун эм, шороон эм, модон эм, төмсөн/шимийн эм/ эм, шүүсэн эм, өвсөн эм, амьтны эм гэсэн 8 зүйл эмээр нарийвчлан нэрлэжээ. Жишээ нь: ХИЙ ӨВЧТӨНИЙ³³⁶ гэхэд:

ИДЭЭ: Анхан дор дөрвөөс анх ИДЭЭ нь: морины мах, илжигний мах, тарваганы мах, жил хүрсэн мах³³⁷, их мах, тарианы тос, хуучин тос, бурам, цагаан сармис, сонгино, сүү, гурилын архи, бурмын архи, ясны архи нугууд **хий өвчтөний идээ**.

ЯВДАЛ: дулаан газарт суух ба, сэтгэлд зохистой нөхрийг шүтэх нь **хийг арилгахуйн явдал**, сэрүүн газарт суух хийгээд, алгуур суух нь **шарыг арилгах явдал**, Хүчилж явах ба дулаан газарт суух нь **бадганыг арилгах явдал**

ЭМ: **хийг арилгахуй амт** нь, амтат, исгэлэн, давст гурав. **Чадал** нь нүнжигт, хүнд, зөөлөн гурав болой.

ШАРЫГ АРИЛГАХ АМТ нь: амтат, гашуун, эхүүн гурав. **Чадал** нь сэрүүн, шингэн, мохдог гурав болой.

БАДГАНЫГ АРИЛГАХ АМТ нь: халуун, хүчил³³⁸, эхүүн гурав. **Чадал** нь хурц, ширүүн, хөнгөн гурав болой.

³³³ Ага. Таа боть. 9b-10a

³³⁴ Ага. Таа боть. 16a-19b

³³⁵ Ага. Таа боть. 19b-30a

³³⁶ Ага. Таа боть. 19b

³³⁷ өнжсөн мах Болд Ш, Цэрэнсодном Д. 2013. т. 395

³³⁸ Исгэлэн. Болд Ш, Цэрэнсодном Д. 2013. т. 396,

ЗАСАЛ: **Хийн засал** нь: сүрчих илэх, монгол төөнө хоёр. **Шарын засал** нь: хөлс гаргах, ханах, усан засал лугаа гурав. **Бадганы засал** нь: жинлэх засал, төөнөх хоёр болой гэжээ.

“Тэжээхүйн ухааны аймаг нь” анагаах ухааны үндсэн ухагдахууны гол ойлголтуудыг зүйлчлэн нэрийн оноолтыг нэрлэсэн төдийгүй тэжээхүй ухаан буюу эдүгээгийн анагаахын ухааны үндсэн гол мэдлэг ухаагдахууныг эмч төдийгүй эгэл төрөлхтөн ч ойлгож ухаарч эмнэх тэнхрэх, сэргийлж эрүүлжих арга ухааныг өгөх ийм ном байна.

Арван нэг. ШИНЭ ХУУЧИН ДОХИОНЫ АЙМАГ³³⁹ (Тө. brda' gsar rnying gi skor). Шинэ хуучин дохионы аймагт буй агуулгыг 3 үндсэн хэсэг болгон бүлэглэж болно.

1. Шинэ хуучин дохионы ялгал, 2. “Мэргэд гарахын орон”-ы аймгуудын агуулгыг тус тус товч өгүүлж, араас нь шүүж нотлосон ариун номын хиргүй тус эрдмийг номлож, агуулга, 3. Ерөөлийн шүлэг, Төгсгөлийн үг. Энэ гурван агуулга нь Ролбидоржийн төвд эх, Бээжин барын Төвд-Монгол хадмал эхэд байна. Харин Ага барын төвд-монгол хадмал эхэд энэ дөрөв дээр нэмээд эцэст нь Судар бичгийн хүрээлэнгийн захиалгаар Буриадын Агад барласан тухай төгсгөлийн үг нэмэгдсэн байна. Энэ үгийг өмнө бар хэвлэлийн танилцуулгад өгүүлсэн болно.

1. Шинэ хуучин дохионы 800³⁴⁰ шахам үгсийг жагсаажээ. Үүнд: нийт дор хэрэглэх шинэ хуучин дохионы ялгалыг номлохуйд гээд үүнд төвдийн хуучин дохио үгийг бичээд ард нь төвдийн шинэ дохио үгийг бичээд доор нь аль алинг орчуулах монгол үгийг бичжээ. Өөрөөр хэлбэл төвдийн хуучин болоод шинэ хоёр өөр үг боловч нэг утга үгээр орчуулах үгсийг жагсаажээ. Тухайлбал: (тө. ga ga ni gang, мо.алин) (тө. te por ni shin tu, мо.машид), (тө. bhem pa ni sgom pa, мо.бясалгал) ... (тө. rgyol ba ni rgo! ba, мо.эсрэглэх), (тө. brnab pa ni 'dod pa, мо.хүсэл)... (тө. bsnyems pa ni nga rgyal мо.омог) (тө. khad kyis ni dal bu, мо.алгуур) хэмээн хуучин болоод шинэ үгийг жагсаан орчуулгыг оноожээ. Тухайлбал: хуучин *га га* - шинийн *ган* бөгөөд үүнийг монголоор *алин* гэж, хуучин *дэ бор* шинийн *шин дү* үүнийг *машид* гэж, хуучин *дэм ба* шинийн *гом бо* гэж, хуучин *жүл ва* шинэ *гол ва* үүнийг монголоор *эсрэглэх*, хуучин *нав ба* шинэ *дод ба* үүнийг монголоор *хүсэл*, хуучин *няэм ба* шинэ *ажал* монголоор *омог*, шинэ *хад жи* шинэ *дал ву* монголоор *алгуур* гэжээ.

2. “Ялгуусны сайн зарлиг тааллын тайлбар сэлтийг их оор монголын хэлээр орчуулахад чухал хэрэгт гол ёсон “Мэргэд гарах орон” хэмээгдэх мөнхүү үүнд”³⁴¹ - гээд 11 аймгийн гол утгыг товч хураангуйлжээ. Үүнд:

³³⁹ Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг (Тө. Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas zhes bya ba) **Аya**. Nga боть. 1a-29a, **Ro**. Ja боть. 1a-16a, **Be**. Nga боть. 1a-29a, **Be**. 2002. т.1323-1431.

³⁴⁰ **Аya**. Nga боть. 1a-18b

³⁴¹ **Аya**. Nga боть. 18b

- Судлахуйяа таалагчид бодь сэтгэл ба их хөлгөний бүтээл хийгээд гурван мэдэл ба их хөлгөний барилдлага, бурханы бие зарлиг сэтгэлийн эрдэм тэргүүтний нэрийн зүйлийг **Барамидын** үед үзэгдэхүй³⁴².
- Түүнчлэн би хэмээн баримтлах ба муу үзэл хийгээд, хоёр би үгүй ба хоосон чанарын ялгал, арван газар, бодьсадва нарын явдал зургаан барамид, дөрвөн хураахуй, бодьсадвын үндсэн унал, гэмт үйл тэргүүтнийг **Мадьямикагийн** үед үзэгдэхүй³⁴³.
- Дөрвөн үнэн, арван хоёр шүтэн барилдахуй, таван цогц, арван найман язгуур, арван хоёр төрөн түгэхүй, сэтгэл ба сэтгэлээс болсон, цагаан хар үйл үр лүгээ сэлт, нисванисын ялгал, сав шимийн ертөнцсийн орон, хорин зүйл хувраг, гурван бэлгэ чанар, дияан ба дүрсгүйн самади, амарлин ахуй үлэмж үзэхийн маш ялгал тэргүүтнийг **Авидармын** үед үзэгдэхүй³⁴⁴.
- Найман зүйл ангид тонилгогч санваар авах ёсон, убадини хийгээд багшийн ялгал, уналын ялгал, зуун нэгэн үйлийн ялгал тэргүүтэн арван долоон шүтээний аймгуудыг **Винайн** үед үзэгдэхүй³⁴⁵.
- Гадаадын арван хоёр тогтоосон таалал ба дотоодын дөрвөн аймаг тогтоосон таалал нугуудын тус бүр таалсан ер бусын нэрсийг **Тогтоосон тааллын** үед үзэгдэхүй³⁴⁶.
- Нууц тарнийн дөрвөн аймаг дандар тус тусын авшиг, тангараг, санваар, дандрын ялгал, мөрийн ялгалын аймгуудыг **Тарнийн** үед үзэгдэхүй³⁴⁷.
- Мэдэгдэхүүн вишайн ялгал, мэдэгдэгч шалгадаг ба шалгадаг бусын ялгал, эсэргүүлэгч хариулагчийн тэмцэх ёсон тэргүүтний аймгуудыг **Учир шалтгааны** ухааны үед үзэгдэхүй³⁴⁸.
- Дуун бүтээх хийгээд үнших, али галийг бичих ёсон, тийн ялгал орох ёсон тэргүүтнийг **Дуун ухааны** үед үзэгдэхүй³⁴⁹.
- Арван найман ухааны орон ба зурхайн шастирын аймгуудын нэрийн зүйлийг **Урлах ухааны** үед үзэгдэхүй³⁵⁰.
- Өвчин хийгээд эм ба засал хийгээд насан уртатгахын арга, бие тэжээхүйн аймгуудыг **Тэжээхүй ухааны** үед үзэгдэхүй³⁵¹.

³⁴² Аya. Nga боть. 18b-19a

³⁴³ Аya. Nga боть. 19a

³⁴⁴ Аya. Nga боть. 19a-19b

³⁴⁵ Аya. Nga боть. 19b

³⁴⁶ Аya. Nga боть. 19b

³⁴⁷ Аya. Nga боть. 19b

³⁴⁸ Аya. Nga боть. 19b-20a

³⁴⁹ Аya. Nga боть. 20a

³⁵⁰ Аya. Nga боть. 20a

³⁵¹ Аya. Nga боть. 20a

- Шинэ хуучин дохионы ялгалыг адгийн бүлэгт үзэгдэхүй³⁵² – гэж “Мэргэд гарахын орон”-ы 11 аймаг тус бүрийн агуулгы товч өгүүлжээ.

Үүнийхээ араас аливаа юмны утгыг номоос үзэх, шалгаж шүүж, нотолж үзсэн номд итгэх, энэ нь зөв сайны мөр болохыг номложээ. Үүнд “...нэрийн зүйлийг эртний үнэнхүү шалгадаг болсон мэргэдийн зохиосон их бага элдэв байгч даягуудад нягтад шинжилж бодгальд үл итгэн номд итгэх, үгэнд үл итгэн утгад итгэхийн үүднээс сайтар мэдэн үйлдмүй ...Хэр хэмээн номлосон ёсоор маш ариун санаа ба барилдлагын үүднээс ялгуусны сайн зарлиг тааллын тайлбар лугаа сэлтсийг сайтар орчуулах хийгээд орчуулсныг засах ба мөнхүү түүний ёсоор номлох хийгээд, өөрийн утгыг анхааран аваад бусдыг бээр тэрхүү ёсонд найруулах тэргүүтэн”³⁵³ хэмээн мэргэд дээдсийн шүүн ариутгасан номыг барьж утгыг авч орчуулах, найруулах засах. Ингэснээр алив бүгд зөв мөр үрд хүрэх зохистой юмаа гэжээ.

3. Энэхүү “Мэргэд гарахын орон” хэмээх номыг бүтээх болсон учир шалтгаан, түүний үр ерөөлөө 60 орчим мөр шүлгээр бичжээ. Үүнд:

Аяа маш үлэмж цагаан санааны хөрөнгө сайтар боловсорсноос

Асар чухал ургасан гол ёсны огоот хурах их галбарваасан

Амтат утгасын үр хонхорцоглон ухааны ордын навч дэлгэрсэн

Алимад тодорхой оюут тэнгэрийн хөвгүүдийн амьдрал энэхүү гайхамшиг нь

Эдгээр зуун голын тодорхой олон зүйл нэрийтгэлийн цэцгийн чуулганыг

Эвлүүлэн утаснаа нэгэн зүгт хэлхсэн сайхан хэлхээтэй эрих

Эрдэмт дээд мэргэдийн хоолойн чимэгт чухал зохист үүгээр

Эрх үгээгүйеэ үл булаагдан сэтгэлээ түвдэгч билигтэн хэн зээ аху”³⁵⁴ – гэж олон эрдэм ухааны олон зүйл нэрийтгэлийг цэцгийн чуулган мэт нэгэн баглаа нэгэн гол шугам утас санаанд эрих мэт хэлхэн эрдэм номыг эрхгүй хайгч хэн хүний оюун сэтгэлийн баясгалан номыг бүтээв. Энэ ном маань энэ алтан дэлхийн амьтан бүгд дээдсийн явдал ёсыг эрхэмлэн авч хотол төгс сайн буян маш сайтар дэлгэрэх болтугай хэмээн сонсох, сэтгэх, бичих, унших, үзэхээр орогч төрөлхитөн бүгдээр багахан ч түдэлгүйеэ мухардашгүй тийн шинжлэлийн дээд самбааг олж, барагдах эцэсгүй эрдэмүүдийн чуулганыг олоод Ялгуусны дээд ном, дээд хутгийг олох болтугай хэмээсэн ерөөл шүлгийг бичжээ.

³⁵² Аya. Nga боть. 20a

³⁵³ Аya. Nga боть. 20a-20b

³⁵⁴ Аya. Nga боть. 21a-21b

Ерөөл шүлгийн араас хэний ямар зарлигийг хэн авч, ямар учир зорилгоор хэн хэдийд энэ номыг зохиосон төгсгөлийн үгийг бичжээ. Төгсгөлийн үгэндээ: хүний дүрээр цэнгэсэн Манзушри гэх Хааны зарлиг гаргаж түүнийг Шагжагийн гэлэн Ролбидорж хүлээн авч, ширээт хутагт Лувсандамбийнямтай зөвлөлдөж ариутган зохиож (өмнө Ролбидоржийн төвд эхийн төгсгөл үгэнд буй) найруулсан гэжээ. Ингэхдээ мөн тангад бичгийн сургуулийн захирагч сайд үзэмчин Гомбожав, мөн тангад сургуулийн багш, болон Төвд-Монгол бичгийн дээд хүмүүс, мөн зурхай, дуун, тэжээхүйн гээд олон ухааны орны өгүүлэгч мэргэд, гүүш нар эртний хуучин орчуулга ба сайн зарлигийн тааллыг сайтар шинжилж (өмнө Төвд-Монгол Бээжин барын эхийн төгсгөл үгэнд буй) “Дайчин улсын Тэнгэрийн тэтгэсний зургадугаар он төмөр эм тахиа жилийн гиртиг сарын бүс бархасвадь хоёр тохиолдсон сайн өдөр эхлээд долдугаар он усан эр нохой жилийн мэргэшир сарын арван тавны сайн өдрөө төгсгөж удиргуулсан хийгээд зохист ухаанаас хагацуулалгүйеэ зарлиг зарчимлахын ёсоор нутаг буулгавай”³⁵⁵ гэж “Мэргэд гарахын орон”-г зохиож дуусгасан тухайгаа бичээд энэ их номын буян зүг цаг бүгдэд өргөжин дэлгэрч, хамаг төрөлхтөн төгс бүрний цогийг үүрд эдлэх болтугай гэсэн ерөөлийн үг бичжээ.

ДҮГНЭЛТ.

“Мэргэд гарахын орон”-д төвд хэлнээс монголоор орчуулахад нэг утга, нэг үгийг олон янзаар орчуулах, нэр томьёо жигд бус нэрлэгдэхээс тодорхой хэмжээгээр зайлсхийж, олон ухааны нэр утга, нэр томьёог жигдлэхэд чиглэсэн. Энэ утгаар нь Монголчуудын бүтээсэн олон салбар ухааны анхны нэр томьёоны толь гэж үзэж болох юм.

Ингэхдээ ухааны орнуудын үндсэн ухагдахуун, гол ойлголтуудыг системтэйгээр ерөнхийгөөс тодорхой руу, бүхлээс нэгж рүү нарийсган нэрийн оноолтыг зүйлчлэн хийжээ.

Мөн “Мэргэд гарахын орон” нь Монголчуудын уламжлалт орчуулгын онолын сэтгэлгээний түүх, туршлагыг танин мэдүүлэх, орчуулгын онол практикийн олон талын ач холбогдолтой бүтээл байна. Үүнд:

- Орчин цагийн даяаршлын энэ цаг үед мөн олон салбар ухааны (дуун ухаан, шалгадаг ухаан, урлах ухаан, тэжээх ухаан, дотоод ухаан, зохист аялгуу, илт өгүүлэх, эвсүүлэн найруулах, дууриал бүжиг, одон зурхай) нэр томьёог тогтоох, орчуулахад уламжлалт мэдлэг мэдээллийг ашиглах, нэр томьёог жигдлэх зэрэгт гарын авлага болох юм.
- Нийт хүн ардын оюуны боловсролыг дээшлүүлэх, монгол үндэсний оюуны өв соёлоороо бахархах үзэл төлөвшүүлэхэд томоохон тус дэм болох Монголчуудын бүтээсэн оюуны өв юм.
- Тухайн аймгийн хэсгээс төвдийг монголоор хэрхэн орчуулах нэрийн оноолтоос гадна мөнхүү аймгийн тухай гол үндсэн мэдэгдэхүүн ойлголтыг товч тодорхой өгөх боломжтой юм.

³⁵⁵ Ага. Нга боть. 26b-27a

- Иймээс Олон салбар ухааны тухай ойлголт мэдлэг эрдмийг түгээх төдийгүй, монгол хэлний нэр томъёог оноох тогтоох журамлахад үнэ цэнтэй бүтээл байна.

Resume: The book named “Merged garaqiinorontogtoosondayag” is the first ever term dictionary created by Mongolians. Also this book is important for understanding the history of traditional Mongolian translation theory, the experience of translation, and the many facets of translation theory and practice. Thus in this article the author aimed to analyze the book “Merged garaqiinorontogtoosondayag” completely and dealt with followings:

- Historical reason in which the dictionary “Merged garaqiinoron” was compiled
- The sources of the “Merged garaqiinoron” inherited to us.
- Overview of researches relating to “Merged garaqiinoron”.
- Structure and content of “Merged garaqiinoron”.
- Subjects of chapters of “Merged garaqiinoron”.

Keywords: “Merged garaqiinoron”, Rolbiidorj, Janjaakhutagt, Baramid, New and old sign.

АШИГЛАСАН НОМ

- Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas//
- Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas// Merged yarqu yin oron:: Бээжин бар.
- Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas// Merged yarqu yin oron:: Ага бар
- Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas// Merged yarqu yin oron:: Бээжин. Үндэстний хэвлэлийн хороо. 2002 он.
- Merged yarqu yin oron. Ринчен. Сэцэнцогт товчлон эмхэтгэв. Өвөрмонголын Ардын хэвлэлийн хороо. 1983. Хөх хот 1983 он.
- Д.Нацагдоржийн нэрэмжит Улаанбаатар хотын нийтийн төв номын сангийн хөмрөг
- Ц.Дамдинсүрэнгийн гэр музейн номын сан хөмрөг
- ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн сан хөмрөг
- УННС-ийн төвд номын хөмрөг, монгол судлалын сан хөмрөг
- *Монголын уран зохиолын тойм. II дэвтэр.* Редактор Ц.Дамдинсүрэн, Д.Цэнд. Уб. 1976.
- *Буддын шашин, соёлын тайлбар толь.* 1, 2-р дэвтэр. Ш.Чоймаа, Л.Тэрбиш, Д.Бүрнээ, Л.Чулуунбаатар, Хянан тохиолдуулсан Л.Хүрэлбаатар, Т.Булган. Уб., 2015 он.
- **Дамдинсүрэн, Ц.** 1957. *Монголын уран зохиолын тойм. I дэвтэр.* Уб., УХГ. 158 х.
- **Лувсанцэрэн, Г., Ариунаа Э.** 2007. *Буддын уламжлалт мэдлэг ухааны үндэс.* Уб., 163 х.
- **Няммягмар, Б.** 2012. *Хэл зохиолын хүрээлэнгийн монгол бичмэл дармал номын бүртгэл.* Уб., "Амжилтын гарц" ХХК. 308 х.
- **Сайнбилэг, Б.** 2016. *A Philological study on the Dag-yig-mkhas-pa'i-'byung-gnas.* Korea.
- **Хүрэлбаатар Л.** 1995. *Монгол орчуулгын товчоон.* Уб., Улсын хэвлэлийн газар. 159 х.
- **Хүрэлбаатар Л.** 2002. *Судар шастирын билиг.* Уб., Интерпресс. 472 х.
- **Цэрэнсодном, Д.** 2007. *Монголын бурханы шашны уран зохиол.* Дэд дэвтэр. Уб., 420 х
- **Цэрэнсодном, Д.** 1997. *Монголын бурханы шашны уран зохиол.* Тэргүүн дэвтэр. Уб., "T&U printing" хэвлэх үйлдвэр. 401 х.
- **Билгүүдэй, Г.** 2018. *Ц.Дамдинсүрэнгийн гэр музейн монгол ном судрын бүртгэл.* Уб., 620 х.
- **Болд, Ш., Цэрэнсодном, Д.** 2013. *Монголын уламжлалт анагаах ухааны тайлбарт дээж бичиг.* Уб., Адмон. 425 х.

-“Хэл зохиол” эрдэм шинжилгээний сэтгүүл.

Боть XIII(45) Дэвтэр19, 2020 он. 283-295-р нүүрт

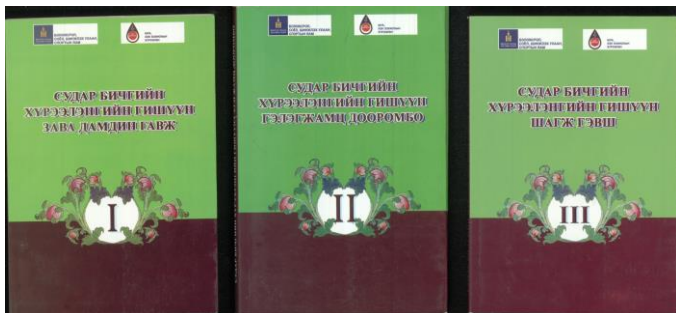
МОНГОЛЫН ОРЧИН ҮЕИЙН ТӨВД СУДЛААЧДЫГ БЭЛТГЭХЭД РАВЖАМБА ДАНЗАН-ОСОРЫН(1901-1978) ОРУУЛСАН ХУВЬ НЭМЭР

Монгол улсад орчин үеийн ШУ-ны байгууллага үүсч хөгжин төлөвшин бэхжих үйлсэд буддын уламжлалт сонгодог боловсролтой эрдэмтэй багш нараас үе үеийн судлаачдыг бэлтгэхэд өөрсдийн далай их мэдлэг боловсрол эрдэм номоороо тэтгэн хөгжүүлж ирсэн байдаг.

Учир нь Төвд судлал бол Монгол судлалын нэг чухал хэсэг юм. Буддын гүн ухаан өөрөө бүхэлдээ Шинжлэх ухааны мөн чанартайд оршдог. Монголчуудын төвд хэлт соёл нь хүн төрөлхтөний мэдлэгийн өв санд хэл, утга зохиол, шашин, соёл, анагаах, гүн ухаан, аман зохиол зэрэг олон салбарыг хамарсан хувь нэмрийг оруулжээ. Иймд Оросын нэрт монгол судлаач эрдэмтэн Б.Я.Владимирцов “Монголын судлалыг, ялангуяа төвдийн судлалаас салгасан нь их хохирол болсон юм” гэсэн нь Төвд судлал нь Монгол судлалын нэг чухал хэсэг болохыг хэлсэн хэрэг юм. Л.Н.Гумилев “Төвд хэл нь дундад зууны Монголын соёл утга зохиолын хөгжилтөд Византын үеийн Европод латин хэлний гүйцэтгэсэн үүргийн нэгэн адил их хувь нэмрийг оруулсан юм” гэж Төвд Монгол хоёрын соёлын харилцан шүтэлцээтэйг хэлсэн байдаг.

Монголчууд зөвхөн Төвдийн утга зохиол, соёл, уламжлалт мэдлэгээс суралцсан төдийгүй эргээд Төвдүүд ч Монголчуудаас суралцсан баримт олон байдаг. Тухайлбал, Дандар аграмбын Ганжурын төвд эхэд хийсэн шүүдэг нь тэд нар өөрсдийн төвд Ганжурын алдаа мадгийг барих ариутгал болж, төвдүүдэд гайхагдаж байсан байдаг.

Иймээс 1921 онд Монгол улсад орчин цагийн Шинжлэх ухааны байгууллага Судар бичгийн хүрээлэн анх үүсэн байгуулагдахдаа дуун ухааны, түүхийн, төвд судлалын гурван гол тасагтайгаар ажиллаж, тэнд Зава Дамдин гавж, Гэлэгжамц дооромбо, Шагж гэвш зэрэг тухайн цагийн буддын өндөр боловсролтой эрдэмтэд ажиллаж байв.

Академич Д.Цэрэнсодном.

*Судар бичгийн хүрээлэнгийн 3 лам.
Зава Дамдин гавж, Гэлэгжамц
дооромбо, Шагж гэвшийн тухай
хийсэн номууд*

Зава Дамдин хэмээн алдаршсан Халхын Их Хүрээний номч гавж Лувсандамдин /1867-1937/ нь төвд хэлээр 17 боть номтой бөгөөд түүний зохиол бүтээлээс 1931 онд бичиж дуусгасан “Хорчойнжүн” буюу “Хойт зүгийн Монголын оронд Бурханы номын

ёсон гарсан домог өлзийт номын лавайн яруу дуун”, түүний тайлбар “Алтан дэвтэр” гэх Монголын түүхийн зохиол нь ихэд алдартай билээ. Энэхүү бүтээлд Хүннү Сүннүгийн үеэс эзэн Чингис хааны дээд өвөг угсаа, тэр цагаас одоо цаг хүртлэх хамаг түүхийн зохиолыг нэгжигн үзэж, шүүн боловсруулж Монголын түүхийг бичсэн учир гадаад дотоодын эрдэмтдийн сонирхолыг ихэд татдаг зохиол юм. **Гэлэгжамц дооромбо** нь төвд хэлнээс байгаль болон одон зурхайн ухааны олон ном зохиол бүтээл орчуулж байсан бөгөөд түүний “Солбицон барих бодрол бичгийн тааллын чимэг” хэмээх хүснэгт нь монгол зурхайн ухааныг боловсруулан хөгжүүлэхэд хувь оруулсан байдаг. **Шагж гэвш 15 жил шахам** энд ажиллахдаа төвд хэлнээс ном судар орчуулахын зэрэгцээ “Монгол үсгийн дүрмийн толь”, “Эрэхүйеэ хялбар болгон зохиосон монгол үгний тайлбар чандманийн эрхи”, “Монгол үсгийн товч толь бичиг”-ийг зохиожээ.

Энэ нь Монголын төр засаг, Шинжлэх ухаан нь уламжлалт дорно дахины арвин их мэдлэгийн өв санг тээж ирсэн ТӨВД СУДЛАЛЫГ хөгжүүлэхэд анхнаасаа анхаарч ирсний тод баримт юм. Монголын шинжлэх ухаан энэ уламжлалаа ахин сэргээж, 1981 онд академич Ц. Дамдинсүрэнгийн санаачилга удирдлагаар Шинжлэх ухааны академийн Хэл зохиолын хүрээлэнд ТӨВД СУДЛАЛЫН ТАСАГ байгуулсан юм. Тасгийн эрхлэгчээр Ц.Дамдинсүрэн, эрдэм шинжилгээний ажилтнаар Р.Отгонбаатар, Н.Дашзэвэг, Чулуунбат, Я.Цэрэндаваа, С.Баянцагаан, Т.Цэндсүрэн, Р.Бямбаа нар ажиллаж байсан. Эдгээр ЭША нарын ихэнх нь мөн Шашны дээд сургууль төгссөн буддын үндсэн боловсрол эзэмшсэн залуус байв. Энэ тасаг нь төвд судар сурвалжаар Монголыг, Монголын түүх, соёл, утга зохиол, зан заншил, гүн ухаан, анагаах, одон зурхай гэх мэт олон ухааныг судлахад чиглэсэн.

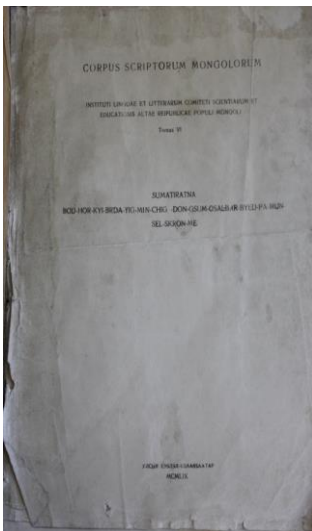
Энэхүү төвд судлалын тасгийг байгуулж байх тэр үед Монгол улсад шашин, соёл, буддизм гэж ярьж болохгүй хориотой тийм цаг үе байв. Иймд Ц.Дамдинсүрэн гуай “төвд хэлт утга зохиол” гэдэг нэрээр бүрхэвч хийж, энэ судалгааг эхлүүлсэн байдаг. Учир нь бурханы шашин нь өөрийн гүн утга номлолоо айлдахдаа уран зохиолын утгын болоод найруулгын олон аргыг хэрэглэж, адилтгаж зүйрлэж, үлгэрлэж, урнаар дүрслэж туурвиж, хүн төрөлхтөнд ухааруулж, оюун бодол нь суулгаж шингээсэн байдаг. Тэгэхлээр төвд хэлт уран зохиол гэх нэрээр тэрхүү буддын сургаал номыг судлан шинжлэхэд түүнд хамааралтай гүн ухаан, түүх, хэл шинжлэл, учир зүй гээд олон ухааны үүднээс үндэс учир шалтгааныг нь таньж мэдэж, олон ухааны зааг уулзвар дээр үзэх нь зайлшгүй юм, үүнийг утга зохиол гэдэг талаас нь тэр түлхүүрээр нь авч үзсэн байдаг. Да багшийн судалгааны арга ухаан бол энэ.

Манай ахмад эрдэмтдийн “Төвд хэлт утга зохиолын судалгаа” нь монгол утга зохиол судлалын хил хязгаараас хальж, дорно дахин судлал, эртний энэтхэг, төвдийн судлалын хүрээг ч давхар багтаасан байдаг. Энэ чанараараа Ц.Дамдинсүрэн, Ш.Бира, Х.Гаадан, С.Гомбожав, Г.Лувсанцэрэн, Ч.Алтангэрэл, Д.Цэрэнсодном, Д.Ёндон, Л.Хүрэлбаатар, Ш.Чоймаа, Л.Тэрбиш, С.Дулам гээд манай ахмад эрдэмтдийн судалгааны бүтээл нь дэлхийн шинжлэх ухаанд өөрийн хувь нэмрээ оруулж, байр сууриа нэгэнтээ эзэлсэн. Тэд шинэ цагийн төвд судлалын суурийг сайн тавьсан төдийгүй хожмын үеийнхэнд судалгааны шинэ өв санг цогцлоон үлдээсэн гавъяатай билээ.

Энэхүү орчин цагийн төвд судлалын өндөр мэргэжилтэн багш нарыг бэлтгэх, сурган хүмүүжүүлэхэд Монголын буддын уламжлалт боловсролтой буддын гавж эрдэмтэн нараас үлэмж их хувь нэмрийг оруулсан байдаг. Тухайлбал түүний тод төлөөлөл нь Данзан-Одсэр гавж болно.

ДАНЗАН-ОДСЭР (1901-1978) гавж нь цагийн үймээн арай зөөлөрсөн 1940-өөд оны дунд үеэс Гандантэгчинлин хийдэд шавилахын зэрэгцээ ном орчуулах, *номч мэргэн гавж Гомбожав, гэвш Иштавхай, Уулын Жамц, анги Лхамаажав, гавж Очир нартай* хамтран судалгаа шинжилгээ, орчуулга хийж, эрдэм шинжилгээний “Энх тайвны цагаан лянхуа”, “Уданабарга Дармабада”, “Сумадираднаагийн Төвд монгол толь бичиг” зэрэг эрдэм судлалын чухал ач холбогдолтой бүтээл хэвлүүлсэн байдаг. Тухайлбал ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгээс 1950-иад оны сүүл үеэс тогтмол гаргаж ирсэн эрдэм шинжилгээний цуврал бичгийн нэг болох “Дурсгалт бичгийн чуулган”-ны VI, VII ботиор 1959 онд Б.Ринчин докторын удирдлагаар **Сумадираднаагийн “Төвд Монголын дохионы бичиг, нэр үг утга гурвыг тодруулан харанхуйг арилгагч зул”** хэмээх төвд монгол дохионы бичгийг номын нөхдийн хамт хэвлүүлсэн байдаг.

Дурсгалт бичгийн чуулган. TOMUS VI. VII. Sumatiratna. Bod Hor kyi brda yig min

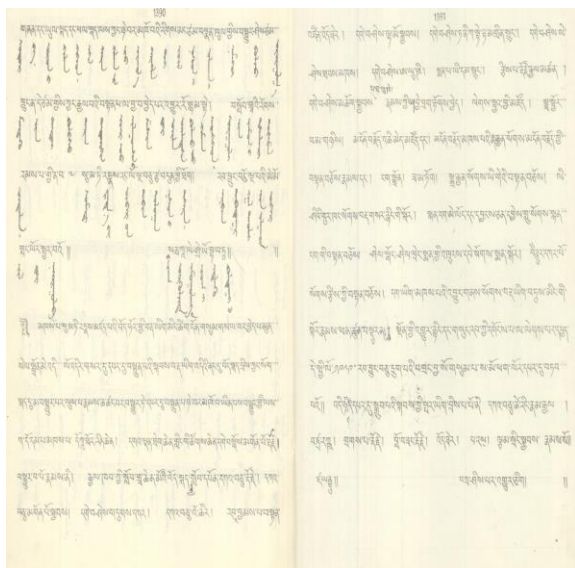
chig don gsum gsal bar byed pa'i mun sel skron me/ ལྷ་མ་ཉི་རྒྱལ།
Sumatiratna.
བོད་རྫོང་གྱི་བརྗེ་ཡིག་མིང་ཚིག་དོན་གསུམ་གསལ་བར་བྱེད་པ་སློན་མེ་བཞུགས་སོ།།
Töbed Mongyol-un dokiyān-u bičig, ner-e üge uty-a yurban-i todorayulun qarāngqui-i arilyaγci jula.:: Сумадираднаа. Төвд Монголын дохионы бичиг, нэр үг утга гурвыг тодруулан харанхуйг арилгагч зул. Redigit. Prof. Dr.Rintchen. Corpus Scriptorum Mongolorum. Tomus VI. Төвд Монгол хадмал толь. Гар бичмэл. Цаасны хэмжээ 60 x 92. Эхний боть VI нь: ᠠ - ᠶ хүртэл. Эхний энэ боть 1-1241-р нүүрт. Дараагийн боть VII нь: ᠮ - ᠯ хүртэл. Энэ дараагийн дэвтэр нь 1-1391-р нүүрт. Сүхбаатарын нэрэмжит хэвлэх үйлдвэр. Уб, 1959 он.

Суматираднаагийн толь бичгийн төгсгөлийн үг:

“Төвөд Монголын дохионы бичиг нэр, үг, утга гурвыг тодруулан харанхуйг арилгагч зул” нэрт үүнийг сургуулийн шинэ хүүхдэд туслахын саналаар бүхүйгээс эдүүлж, эртний

мэргэдийн да-ег нугууд маш хэрэглэгдэж байх боловч өчүүхэн хураангуй болсны тул нэмэлт болгон зорьж, Төвөд ба Монгол хэлнээ нэмэр хадаж тайлаад, бус судар ба орны хэл хийгээд эгэл хар хэлнээс ч чухал хэрэглэлтэй зүйлүүдийг олоохныг нэмэгч болж орчуулга мэдэхийн төдий болвоос тэр төдийхнөөр ч ялгуусны шашинд үйл үйлдсэн болох уу хэмээн сэтгээд сургуулийн яамны туслагч түшмэл өтөл Суматирадна бээр өөрийн тавин долоон насны дээр арвантавдугаар жарны улаагчин үхэр жилд найруулав. Цаг үргэлжид амгалангийн цогийг эдлэх болтугай” [т.1387-1388].

Суматираднагийн толь бичгийг хэвлүүлэгчийн үг: Эрдэмтэн Суматираднагийн зохиосон “Төвөд Монголын дохио бичиг нэр үг утга гурвыг тодруулсан харанхуйг арилгагч толь үүнийг энэ жилд шинээр хэвлэн гаргахад энэхүү дохио бичгийн доторхи төвөд хэлээр бичигдсэн боловч монгол хэлнээ орчуулагдаагүй хоцорсон үгсүүдийг бүрэн орчуулаад хэвлэвэл чухал хэрэгтэй болох тул орчуулах ажлыг редактор эрдэмтэн доктор Ринчен, Гандантэгчэнлин хийдийн цогчин гэсгүй Гомбодорж нар удирдаж, орчуулагч нар нь: Улсын их сургуулийн төвөд хэлний багш гавж Дорж, гавж Гомбожав, гэвш Дугар,

гавж Очир, **равжамба Данзан-одсэр**[т.1390-1391], гэвш Лхамаажав, гэвш Данигаа буюу Дамдинсүрэн, гэвш Иштавхай, гэвш Аюуш, эмч Ядамсүрэн, зурхайч Доржжанцан, гэвш Чогжов, Батсүх нар “Өвөрмөц тууж”, “Санскрит хэлний сан”, “Дуун ухааны шастирын хоёр бүлэг”, “Илт өгүүлэхүйн сан Үхэлгүйн сан”, “Илт өгүүлэхүйн шастир мэргэдийн чихний чимэг” тэргүүтэй илт өгүүлэхүйн шастирууд, “Хэлний зул”, “Хаш хайрцаг”, “Өгүүлэхүйн чимэг” тэргүүтэй үсгийн шастир, “Лишийн гэр” тэргүүтэн шинэ хуучин дохио бичгийн зүйл, “Зохист аялгууны толь” болон “Сарасватийг баясгах дуун” тэргүүтэй Зохист аялгууны шастир, “Болор

өндөг”, “Болор эрхи”, “Эмийн жишээ гарвал” тэргүүтэй эмийн зүйл, “Цагаан биндэрьяа” тэргүүтэй зурхайн шастир, “Мэргэд гарахын орон нэрт ариутгал бичиг” тэргүүтэй дохио бичгийн түүмэл нэрийн зүйлсийг харьцуулан үзэж, урьдын хуучин орчуулга ба Ганжуур Данжуурыг сайтар судлан үзээд нийтийн тооллоор 1959 он, арванзургадугаар жарны гучингуравдугаар шороон гахай жилд хэвлүүлэв. Үүнийг хэвлэлд нэгтгэн бичсэн бичээч нь гавж Цэрэннамжил, Банзрагч, Дагвадорж, Лувсандорж, Одсэр, Барс, Жамсранжав нар болно. Өлзий хутаг орштугай. Ялгуугтун[т.1390-1391].

Данзан-Одсэр гавж нь насныхаа сүүлчийн хэсгийг эрдэм номтой залуу лам бэлтгэхэд зориулж 1970 онд Шашны Дээд сургуулийн анхны багш болж судар тарнийн гүн ухаан, нэр орчуулга зэрэг хичээл заахын зэрэгцээ гэрээрээ ШУА, МУИС-ийн эрдэмтэн багш нарт шашны болон бусад олон зүйл мэдлэг ухаан зааж байсан буддын гүн ухаан, дуун ухаан зэрэг ухааны олон оронд төгс мэргэшсэн, сүүлийн үеийн буддын утга зохиолын сонгодог боловсролтон байлаа³⁵⁶. Үүнд ШУ-ны нэртэй эрдэмтэд Монголын орчин үеийн төвд судлаач эрдэмтэн Л.Хүрэлбаатар, Д.Ёндон, Д.Цэрэнсодном, С.Дулам багш гээд одоогийн дуун ухааны нэртэй эрдэмтэд Монголын хэлбичиг утга зохиол судлалын нэртэй эрдэмтэд байна.

Номч мэргэн гавж Данзан-Одсэр багштай манай нэртэй төвдөч эрдэмтэн миний багш, Монгол улсын ШУ-ны гавьяат зүтгэлтэн, доктор(Sc.D), профессор Лхамсүрэнгийн **ХҮРЭЛБААТАР** (1945-2010) хоёр удаа эрдмийн барилдлага барьж ном эрдэм үзжээ.

³⁵⁶ [Монголын уран зохиолын дээж, I боть, УБ., 1995 он, х-498], [Гандантэгчинлин хийд, шашны дээд сургуулийн хураангуй түүх, цагаан лавайн дуун эгшиг хэмээх оршвой, УБ., 1995, х 22-23].

Анханд: Чой.Лувсанжав багш 1967 оны хавар /4-р курсын оюутан байхад нь/ “За, Хүрэлбаатар аа. Чи “Ламрим дүйдэн”-гээ төвд, монголоор нь цээжилж, үг үсэг, нэр орчуулгыг нь бараг царлажээ...Одоо тэгэхлээр хуучин цагийн номтой шүнтэй их гэвш нараар утгыг нь хөтлүүлэх хэрэгтэй. Тийм хүнийг би чамд зааж өгье, Боржгоны их номч гэвш Данзан-Одсэр гэж лам бий...”(Хүрэлбаатар Л. Дорно цаст. Т.64) гэж гэрийнх нь хаягийг тодорхой зааж, бүр орж золгохдоо хэлэх мэндлэх үг байдлыг ч зааж өгөөд уулзуулсан байдаг. Тийнхүү очоод хэрэг учраа айлтгаад, төвд үсэг үзсэн, уншиж, цээжилснээ, ялангуяа “Гурван төрөлхтний мөрийн зэргийн товч хураангуй” хэмээх номын утгыг хөтлүүлэх санаа зорилготойгоо хэлсэнд багштан их анхааралтай хичээж, сонсож сэтгэл нь таалж шууд л номруугаа ороод “За хүү минь, тэр гурван төрөлхтөн гэдэг чинь одоогийн маниусын мэддэг, хаад ноёдын язгуур угсаа, суудлаар нь ялгаж салгаж хуваасан юм биш, гагц “самби гонойн” талаас нь санаа бодлын хүч, чадал бярын үүднээс нь ингэж ИХ ТӨРӨЛХТӨН, ДУНД ТӨРӨЛХТӨН, ӨЧҮҮХЭН

ТӨРӨЛХТӨН гэж Бурханы номд хуваасан, тэр гурав нь бас тус тусдаа гурав гурваар зулзгалаад 9 болж байгаа юм.

Ер нь “төрөлхтөн” гэдэг нь самгарьд хэлээр “пүрүха”, төвдөөр “жэйвү”, орчуулбал “төрөлхтөн”, утгачилбал “чадал төгөлдөр” гэсэн үг, тэгэхлээр “гурван төрөлхтөн” гэдэг чинь санаа бодлын бяр хүчээрээ гурван зүйл юм. 1.Энэ хорвоог жаргал гэж үзээд зовлон гэж таниагүй учраас хорвоод хоргодогч нь өчүүхэн төрөлхтөн. 2.Энэ хорвоог зовлон гэж танивч зөвхөн ганц өөрийгөө орчлонгийн гаслангаас салгахыг хүсэн эрмэлзэгч нь дунд төрөлхтөн. 3.Зөвхөн ганц өөрийг бус, бүх амьтныг орчлонгийн гаслангаас салгахыг өөрийн биен дээрээ үүрэхийг хүсэн эрмэлзэгч нь их төрөлхтний явдал ёс”(Хүрэлбаатар Л. Дорно цаст. т.65) юм гэж зөвхөн “Гурван төрөлхтөний мөрийн зэрэг” номын нэрэнд орсон “Гурван төрөлхтөн” гэдэг хоёрхон үгийн утгыг л уулзсан даруйдаа маш нарийн сайхан тайлбарлаж тайлж өгсөн гэж багш маань бичсэн байдаг.

Хоёрдахь удаад нь: Л.Хүрэлбаатар багшийг ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнд төвдөч мэргэжилтнээр ажиллах болсон үед 1974 хавраас 1978 оныг дуустал бараг 5 жил, долоо хонгийн 2 өдөр Данзан-Одсэр гавжаар хичээл заалгуулсан байдаг. Ингэхдээ 1974 оны хавар **“Данзан-Одсэр багшид. Энэхүү Хүрэлбаатар, Ёндон хоёр бол Бурханы шашны утга зохиол, түүх соёлыг судлахаар оролдож байгаа миний шавь нар тул танаас цаг завьг хичээж, ном эрдмээсээ хайрлахыг ихэд хүсэмжлэн буй. Ц.Дамдинсүрэн”** гэсэн бичиг захиа илгээж, учрал барилдлага төгс өдрийг үзээд Гавж багшид хуучны номын ёсоор хадаг, зул, хүжтэй бараалхуулж, гурвантаа мөргөж, Гавж багш зулай дээр мутраа тавьж, мэгзэмийн лүн хайрлаж багш шавь болж эрдэм номын их мөрөнд хөтөлжээ.

- Эхний жил Богд ламын “Ламрим чүнмо”/Бага мөрийн зэрэг/ хэмээх номыг хөтлүүлж
- Дараа жил Зава ламын “Дүйра зациг” хэмээх цанид чойрын үндсэн сураг бичгийг хөтлүүлж,

- Удаах жил нь Гү-барба Гончигжигмидванбо хэмээхийн “Дунта-ринчин-прэнва” /Тогтосон таалал эрдэнийн эрих/ хэмээх шашин номын ёсны олон номнол, “Лориг дагригийн домциг хураангуй” зэрэг оюун зүй, учир шалтгааны ухааны зүйлийг хөтлүүлж,
- Дараа жил нь 3 аймаг сав, их бага 10 ухааны номын түүх, номыг сонссон их тэмдэглэл бичиг, гарчгийн зүйлийг дэлгэрэнгүй нарийн айлдуулж,
- Данзанчойнзод ламын “Уман жүгийн цэгэндэл”/Төв үзэлд орохуйн үгийн тайлбар/ хэмээх Бурханы шашны дотоод ухааны гүн үзлийн үг утгын тайлбарын зүйлийг багшийн аман айлдвараар сонссон (Хүрэлбаатар Л. Дорно цаст. т.67-68).

Намайг багшантай нэг жил ном үзсэний дараа, миний үзсэн номыг сонсоод Дамдинсүрэн багш Ёндонг араас ирүүлж, суралцуулан, Лувсанжав багш Дуламыг бидэн дээр ирүүлж суралцуулан, бид 3-ыг ном үзээд явж байтал Да багш Цэрэнсодном гуайг бид 3 дээр явуулж, бид дөрвийг багшантай ном үзээд явж байтал бүр сүүл рүүгээ Да багш өөрөө бидэнтэй нийлж ном суулцах болсонд багштан “Дамдинсүрэн гуай та яахнав, одоо болно доо, ёстой их далай усаар ханадаггүй, эрдэмтэн хүн номоор ханадаггүй гэдэг л юм байхдаа” (Хүрэлбаатар Л. Дорно цаст. т.71) гэж айлдаж байсан гэж Л.Хүрэлбаатар багш минь “Оройн дээд, зулайн чимэг, ачит багш минь”³⁵⁷ дурсамжиндаа бичсэн байдаг.

Мөн Гавж багшийн ном айлдах нь сүрдэм хэтэрхий, гайхам яруу, эш шүнгээр хавчиж, ригвэ ухаанаар баталж, хаашаа ч гарцаагүй утга саванд нь багтааж, эгэл энгийн жаахан юмнаас эх үүсвэрийг нь гаргаж ирснээ, эш ухааны гаргалга нотолгоогоор баталж, сөхөөж, сөхөөж баталснаа их утгын хярд гаргаж, эргээд түүнээс нь ухааны олон орц гүйцээр задлан зулзгалуулсаар үлгэрлэх, жишихийн гайхам жишээг үзүүлдгийг олон жишээгээр өгүүлсэн байдаг. Жишээ нь “Нэг удаа би багшаас баахан санаа цаашлуулж “Энэ, хойт нас гэнэ. Хэн хойт нас гэдгийг очиж үзчихээд, Эрлэг номун хаан, элч төлөөлөгчтэй нь уулзчихаад, там бэрд, Бурхан, Диваажингийн орны нь хэсэж тойрчихоод ирсэн юм бэ? гэсэнд “Багштан их л шогтойгоор мөшөөсхийснээ:

Харин тийм ээ. Би ч түүнийг байлгах гэж боддоггүй, байхгүй байх тусмаа надад л хувьд амар байна. Хойт насандаа тийм юманд орчих болов уу, ийм юманд уначих болов уу гэж зовохгүй, хойт насыг бодож энэ насны аль хүссэн жаргалтай сайхан юмнаасаа ингэж чингэж орчих болов уу гэж айж эмээхгүй, амар байхгүй юу. Хойт нас буй гэдгийг 2500-гаад жилийн өмнө Бурхан хэлсэн л гэдэг. Хэлсэн Бурхантай нь би ч уулзаагүй, хийсэн номыг нь л үзээд, одоо хэлж байгаа хэрэг. Хэлсний нь заавал батлах ч алба надад байхгүй, Түүнтэй адил хойт нас байхгүй гэдгийг 200-гаад жилийн өмнө Маркс хэлсэн л гэдэг. Хэлсэн Маркстай нь ч чи уулзаагүй, хийсэн ном сургаалы нь мөн дагаад л одоо ингэж хэлж байгаа хэрэг. Хэлсний нь заавал батлах ч хэрэг бас чамд байхгүй. Гэхдээ нэг

³⁵⁷ Хүрэлбаатар Л.Дорно цаст. Уб. 2009. Т.61-74

үлгэр хэлье. Энэ урд Богд уулыг яг давангуут л хүн иддэг нэг айхтар бар байдаг юм гэвэл, зайлшгүй түүгээр явах хүн урьд түүгээр эс давсны тул өнөө хэлсэ хүний үгээр эрхбиш идүүлчихгүйн тулд буу сум бэлтгэж явах хэрэгтэй болноо доо. Даваад очтол бар байгаад идэхийг завдвал өнөө буу сум хэрэг болно биз, бар байхгүй бол бүр сайн л биз. Ямар ч байсан бар байхгүй гэж гар хоосон явснаас, бар байгаа гэж буу сум бэлтгэсэн нь хожилтой болноо доо. Үлгэрлээд бодвол ийм л юм. Хэдэн жилийн Жүгдэр бас надаас ийм үг асуусан. Ингээд хэлэхээр Жүгдэр инээгээд л байдаг юм гэсэн – гэх зэргээр Л.Хүрэлбаатар багш минь Данзан-Одсэр гавжийн яруу гайхам үлгэр жишээ өгүүллийг нь мөн тодорхой яруу бичсэн байдаг.

Данзан-Одсэр багштаны, тэр үед айлдсан аман айлдварын зүйлийг яг тэр янзаар нь үг үсэг ч өөрчлөлгүй хичээж, лекц болгон тэмдэглэн бичиж авч байсан бөгөөд чингэж миний бичсэн лекцийг Дамдинсүрэн багш үзээд “Данзан-Одсэрийн лекцийг сонсож байсан гэхэд, Монголын байтугай, дэлхийн төвдөч нар хотосхийнэ шүү” гэж үнэлсэн байдаг.

Энэхүү алдарт багшийн эрдмийг сонсож лекцийг нь тэмдэглэсэн эрдэмтний нэг бол мөн миний багш Монгол улсын ардын багш, ШУ-ны гавъяат зүтгэлтэн, доктор(Sc.D), профессор Сэндэнжавын ДУЛАМ билээ.

Доктор(Sc.D), профессор С.Дулам Монгол бэлгэдэл зүйг судалсан судалгааныхаа

дараагийн шатанд Монгол утга соёлд гүн гүнзгий мөрөө үлдээсэн бусад соёлын бэлгэдэл, тэр дундаа бурханы шашны бэлгэдэл зүйг судалсан. Үүндээ буддын соёл шүтлэгийн хүрээнд өргөн хүрээлэлтэй Дара эхийн утга, соёл бэлгэдэл зүйг судалж, Чин сүзэгт Номун хан Лувсанноровшэйравын Хорин нэгэн Дара эхийн бүтээлийн арга³⁵⁸, Анхдугаар далай лам Гэндүндүвийн зохиол (1391-1474) “Сайн зурагт эх оршвой”³⁵⁹ хэмээх төвд хэлээрх Дара эхийн магтаал судрыг шинэчлэн орчуулж бэлгэдэл утгыг нь тайлан тайлбарласан. Энэхүү “Гэндүндүв Далай ламын “Сайн зурагт эх” зохиолын шинэ орчуулга, бэлгэдэл утгын тайлал”³⁶⁰ эрдэм шинжилгээний томоохон өгүүллээ “Төвд судлал” сэтгүүлийн 1 ба 2 дугаарт хэвлүүлж судалгааны хүрээнд хүргэсэн байдаг.

Энэ орчуулга, тайлбар тайллынхаа тухайд С.Дулам багш “Сайн зурагт эх оршвой” хэмээх энэ зохиол бол Гандантэгчэнлин хийдийн “Гавж багш” хэмээн алдаршсан равжамба Тувааны Данзин-Одсэр багштанаас олдой миний бие 1977 оны 2-р сарын 7-нд хөтлүүлж заалгасан үндэс дамжлагатай ном билээ”³⁶¹ гэж эш дамжлагаа тодорхой дурдсан байна.

³⁵⁸ Дулам С. Чин сүзэгт номун хан Лувсанноровшэйравын “Ядам шүтээн далайн бүтээлийн арга эрдэнэ гарахын орны нөхвөрлөн тодотгосон толь” хэмээх дөрвөн боть бүтээлийн тухай. “Чин сүзэгт номун ханы өв соёл” эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл. Эмхэтгэсэн С.Дулам, Н.Нарангэрэл. Уб, 2011, 41-55-р тал

³⁵⁹ Дулам С. “Гэндүндүв далай ламын “Сайн зурагт эх” зохиолын шинэ орчуулга, бэлгэдэл утгын тайлал. –“Төвд судлал” сэтгүүл. Боть 01. Дэвтэр 6. Уб. 2012. т.63-74.

Дулам С. “Гэндүндүв далай ламын “Сайн зурагт эх” зохиолын шинэ орчуулга, бэлгэдэл утгын тайлал. –“Төвд судлал” сэтгүүл. Боть 02. Дэвтэр 4. Уб. 2013. т.53-69.

³⁶⁰ Дулам С. Бурханы шашин, нийгэм, хэл шинжлэлийн судалгаа (Соёл, урлаг судлалын сан хөмрөг). Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл III(VI) боть. Уб. 2018. Уб. Т.131-155.

³⁶¹ Дулам С. Төвд судлал. 2012. т.64.

зохиолыг барьж Энэтхэг, Төвд, Монголын Дара эхийн магтаалын шүлгүүдийн харьцуулсан судалгааг хийсэн билээ.

С.Дулам багш орчуулгадаа уг зүйлийнхээ оноосон нэр болон ёгт нэрийг яруу сайхнаар оноон орчуулсан нь орчуулгыг амт төгөлдөр болгосон төдийгүй, олон зүйл нарийн мэдлэг ойлголтыг өгөх тийм ач холбогдолтой болсон байдаг. Тухайлбал хамгийн анхан бадагт:

Т.:

2. legs bris, dpal gyi bdag po, gser gyi mngal/
lha yi bla ma, glang gdong, dpal gyi mgrin//
padmo`i gnyen sogs lha brgya`i gtzug rgyan gyis//
zhabs pad gus mchod sgrol ma`i zhabs la dud//

(Төвд сурвалж. 212)

Дондов гүүш:

2. sayin jiruγ-tu čoγ-un ejen, altan umai-tu,
tngrī-yin blam-a, jaγan qangsiyar, čoγ-un qoγulai-tu,
badma-yin sadun terigūten jaγun tngrī-yin titem-iyer
köl-ün linqū-a-yi bisrin takiγdaysan:
Ta-a-re eke-yin köl-dür sögūdümüi::
(Sen lding-ün Dda-a-ri eke kemegdekü orosiba:: 5.1v)

Үүнийг С.Дулам багш

Үлэмж сайн зурагт цогт эзэн-Вишнү, Алтан умайт-Эсэруа
Өндөр Тэнгэрийн багш-Бархасбади, Заан ханшаарт, Цогийн хоолойт-Шива,
Өнөр Лянхуан садан-Наран тэргүүтэн үй олон тэнгэр оройн чимгээр
Өлмийн лянхад нь мөргөн тахисан Дара эхийн өлмийд сөгдмүй
гэж машинд дэлгэрэнгүй яруу орчуулжээ.

Энэ шүлэгт: Сайн зурагт (Т.:legs bris), Цогийн эзэн (Т.: dpal gyi bdag po), Алтан умайт (Т.: gser gyi mang la), Тэнгэрийн лам (Т.: lha yi bla ma), Заан ханшаар (Т.: glang gdong), Цогийн хоолойт (Т.:dpal gyi mgrin) зэрэг зуун тэнгэр нар оройн титмээрээ Дара эхийн хөлийн лянхуад сөгдөн тахиж байдаг гэсэн нь Дара эхийн эрдэм үйлсийн хэтэрхий мэргэнийг илтгэсэн. Товч утга нь бол ийм юм.

Үүнийг С.Дулам багш Данзан-Одсэр багшаас 1977.02.7-нд хөтлүүлж байхдаа бичсэн тэмдэглэл хичээлээ төдийгүй Рерихийн “Тибетско-русско-английский словарь с санскритскими параллелями” зэрэг олон ном бүтээлийг ашиглаж энд гарч буй тэнгэрүүдийн ёгт нэрсийг нэг бүрчлэн тайлбарласан нь уншигч судлаач олонд Дара эхийн магтаалын лагшин биеийн гоо сайхан, түүний бэлгэдлийн утгыг тайлан өгөх төдийгүй өөр олон зүйл мэдлэгийн гүн дэлгэр өргөн утгыг тайлж өгсөн байна.

Тэнгэр нар бол эрдэм чадлын дээдэд хүрсэн, гоо үзэсгэлэнгийн манлай байдаг. Тийм тэнгэр нар тахиж байдаг гэсэн нь тэнгэр нарын үзэсгэлэнг доош буулгасан хэрэг биш, харин ч хэтийдсэн чадал эрдэм үзэсгэлэн төгөлдөр нь тэнгэр нар юм гэж тэнгэр нарын гоо

үзэсгэлэнг магтаж өргөөд, түүнээс ахиулан өргөж Дара эх бурханы лагшины гоо үзэсгэлэн, эрдэм чадал үйлсийн нийт эрдмийг бүхэлд нь магтжээ.

Энэхүү Дара эх бурханы нийт бүхэл эрдмийн магтаалын араас лагшин биеийг үл мэдэг найгалзуулан мөшгөлзөнгүйгээр баясах Дара эхийн үе гишүү, биеийн гоо сайхан, чимэг зүүлт зэрэг хэсгийн тансаг сайхныг дэс дараалан магтсан байдаг. Үүнд лагшин биеийн эрдмийг:

4. dbyings rig, nam dag padma`i gdan steng na//
mar gad mdog can zhal gcig phyag gnyis ma//
lang tso rab rgyas gyas brkyangs gyon bskums zhabs//
thabs shes zung `brel ma la phyag `tsal lo//
(Төвд сурвалж. 26.212)

Дондов гүүш:

4. töb uqayan, teyin ariyun badma saran debisger deger
marγad öngge-tü nigen niγur qoyar mutur-tu:
ider masi delgeren köl-ün barayun jegeyin jegün quriyaγsan:
ary-a bilig qooslan barilduγsan eke-dür mörgümüi
(Sen lding-ün Dda-a-ri eke kemegdekü orosiba.: 5.1v)

С.Дулам багш:

Эрхэмсэг төв ухааны тийн ариун лянхуа саран дэвсгэр дээр
Эрдэнэ маргадын өнгөт нэгэн нигуурт, хоёр мутарт эх
Идэр машин дэлгэр баруун бойвгоо сунгаж, зүүнээ хумбигсан
Ид чадал арга билгийг хослон барилдуулсан эхэд мөргөмүй

гэж дээрх үгчилсэн орчуулгатай харьцуулахад яруу орчуулаад үүнээ дэлгэр сайхан тайлбарлажээ. Үүнд: Төвд хэлний “dbyings” хэмээх үг нь “төв, дунд”, “агаар”, “чанар” гэсэн утгатай бөгөөд чанар машин ариун (dbyings nam-par-dag-ra), ухаан машин ариун (rig nam-par-dag-ra) болохоор лянхуагийн дээр саран ургасан мэт болох тийм дэвсгэрт заларсан гэж хэлж байна. Маргад нь чулууны охь дээж болох ногоон чулууны нэр бөгөөд улаан маргад, хөх маргад, сэрүүн маргад гурван зүйл буйн дотроос хамгийн сайхан нь харанхуйд гэрэл гаргадаг хар ногоон маргад юм байна. Адыг дарах зорилгоор гоёл чимэглэлд хэрэглэдэг, устай шаазанд хийхэд ус нь нов ногоон болж харагдах тунгалаг ногоон өнгөтэйг нь [Сүхбаатар. 1999. 155] хэлжээ. Төвд хэлний “lang-tsho rab rgyas” хэмээх үг нь “идэр маш дэлгэрсэн буюу хүмүүний насны үеийг найм хуваасны нэг болох арван зургаан настныг хэлж байна. Ногоон Дара эхийн хөрөг дээр баруун бойвгоо сунгаж, зүүн бойвгоо хумисан байдалтай суудаг нь ямар ч ажил үйл арга билиг хослон барилдаж өөдлөн дэвждгийг бэлгэдэж байгаа юм. Энэ бол бурхан шашинтны дохио зангааны бэлгэдлийн нэгэн зүйл билээ (Дулам С. 2018. т.134) гэж “Суудлын лянхуа саран дэвсгэр нь төв ухааны бэлгэдэл бөгөөд баруун хөлөө лянхуа суудлаас буулган жийж, зүүн хөлөө хураасан нь арга билгийн хослолыг, маргад мэт ногоон өнгө нь үйлс бүтээлийг, маш идэр дэлгэр лагшин нь үйлсийг төгс төгөлдөр бүтээхийг, бүжих мэт хөдөлгөөнөөр ганхалзасхийн суусан хийгээд нэг нигур нь төв суудалтайгаа тэгш буй нь төв ухаан буюу

хоосон чанарын бэлэгдэл”(Сумъяа Д. 2002.) болох тайлбаруудыг нарийн, мөн чанарыг цааш цааш нь ахиулан тайлан гаргажээ.

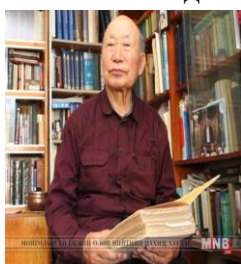

Мөн доктор(Sc.D), профессор, төвдөч эрдэмтэн Дандарын **ЁНДОН** (1944-1996) (ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн эрдэмтэн нарийн бичгийн дарга, захирал(1986-1996) байсан. Тэрээр Данзан-Одсэр гавжид 1975 оноос шавилж ном сонсчээ. Д.Ёндон нь “Монголын уран зохиолын тойм”-II (1977) номын хамтын зохиогчоор ажилласан ба “Төвд Монолын уран зохиолын харилцааны асуудалд”(1980) бүтээлдээ Төвд ба Монгол Мөрийэн зэргийн хоёр тайлбарыг харьцуулан шинжилсэн. Дараа нь “Сказочные сюжеты и памятниках тибетской и монгольской литератур”(Монгол, тибетской и монгольской литератур”(Монгол,

Төвдийн уран зохиол дахь үлгэр өгүүлэгдэхүүн)(1983) сэдвээр Москвад шинжлэх ухааны докторын зэрэг хамгаалсан. Үүндээ төвдийн Сажа бандидын “Субашид”, Энэтхэгийн Нагаржунын “Ардыг тэжээх рашааны дусал” зохиолуудад хийсэн үлгэрт тайлбаруудыг мөн харьцуулан шинжилжээ.

Мөн академич Далантайн Цэрэнсодном багш нь Монголын уран зохиолын тойм”, Монгол уран зохиол”-ын түүх бичсэн төдийгүй “Монголын бурханы шашны уран зохиол” (2 дэвтэр. 1997, 2007)-ыг зохиосон.

Энэ бүгдийг товчлон үзэхэд:

- Монголын төвд судлалын хөгжилд үе үеийн бүхий л буддын уламжлалт боловсролтой номч мэргэн багш нараас ихээхэн түүчээ үүргийг гүйцэтгэж иржээ.
- Эрдэм шинжилгээний ажлын нарийн мэргэжилтнийг бэлтгэх, эрдмийн ажлыг зохион байгуулахад өндөр мэргэжлийн нэртэй эрдэмтний эн түшиг, санаа бодол, үүрэг оролцоо хичээн чухалтай болохыг Данзан-Одсэр гавж багшийн номын өглөгийн хичээнгүй их үйлс бэлхнээ харуулж байна.
- Өөрөөр хэлбэл Монголын орчин үеийн төвд судлаачдыг бэлтгэхэд буддын

уламжлалт боловсролтон Данзан-Одсэр гавжийн оруулсан хувь нэмэр тэнгэрийн эн мэт агуу их гавъяатайг тэмдэглэж хэлмээр байна.

- Данзан-Одсэр гавж багшид шавилж ном хөтлүүлсэн Л.Хүрэлбаатар, Д.Ёндон, Д.Цэрэнсодном, С.Дулам гээд зөвхөн энэ илтгэлд товч төдий танилцуулсан дөрвөн эрдэмтэн бол Монголын орчин үеийн төвд судлаачдын гол төлөөлөгчид, Монголын орчин үеийн төвд судлалын нуруу болсон эрдэмтэд гэдэгтэй хэн ч маргахгүй юм.
- Тэд нарын бүтээл судалгааны бүтээл нь өнөөдөр Монгол улсын хил хязгаараас давж, Дорно дахин, дэлхийн олон улсын эн түвшинд нэгэнтээ хүрч, өөрсдийн байр сууриа эзэлжээ.
- Буддын уламжлалт сонгодог боловсролтны аман айлдварыг сонсож бичиж тэмдэглэж, түүнээ эрдэм мэдлэг судалгаа шинжилгээндээ уусган бүтээлчээр хөгжүүлж ирсэн Ц.Дамдинсүрэн, Б.Ринчин, Чой.Лувсанжав Л.Хүрэлбаатар, Д.Цэрэнсодном, Д.Ёндон, С.Дулам зэрэг уламжлал шинэчлэлийн залгамж холбоо мөн чанарыг таньж барьж ирсэн эрдэмтэн судлаач багш нар маань дараа хойч үедээ судалгааны арвин их өв, арга туршлагыг үлдээжээ.

АШИГЛАСАН НОМ

- Дулам С. Бурханы шашин, нийгэм, хэл шинжлэлийн судалгаа.Соёл, урлаг судлалын сан хөмрөг. Монгол улсын Соёл урлагийн их сургууль. Хх 36,9. Уб. 2018
- Сумьяа Д. Гэтэлгэгч Хорин нэгэн Дара эх. 406 нүүр. Уб. 2019
- Сумьяа Д. Дара эхийн магтаалын нээх утга. Хх 16,5. Уб. 2002
- Төвд судлал. Эрдэм шинжилгээний сэтгүүл. Боть 01. Дэвтэр 01-19. 2012
- Төвд судлал. Эрдэм шинжилгээний сэтгүүл. Боть 02. Дэвтэр 1-17. Уб. 2013
- Хүрэлбаатар Л. Дорно цаст. Хх 25,0. Уб. 2009.
- Чин сүзэгт Номун ханы өв соёл эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл. Уб. 2011.